OSMANLI ORTADOĞU'SUNU YENİDEN DÜŞÜNMEK

Cem Emrence

Çeviren: Gül Çağalı Güven

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Cem Emrence OSMANLI ORTADOĞU'SUNU YENİDEN DÜŞÜNMEK

Genel Yayın: 3559

TARİH

CEM EMRENCE
OSMANLI ORTADOĞU'SUNU YENİDEN DÜŞÜNMEK

ÖZGÜN ADI
REMAPPING THE OTTOMAN MIDDLE EAST
MODERNITY, IMPERIAL BUREAUCRACY AND THE ISLAMIC STATE
PUBLISHED BY I.B. TAURIS & CO LTD.

COPYRIGHT © 2012, CEM EMRENCE
PUBLISHED BY ARRANGEMENT WITH I.B. TAURIS & CO LTD., LONDON
I.B. TAURIS & CO LTD., LONDRA İLE YAPILAN SÖZLEŞMEYE GÖRE YAYIMLANMIŞTIR.

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
GÜL ÇAĞALI GÜVEN

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2012
Sertifika No: 29619

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ - DİZİN
SERKAN GÜNDÜZ

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: MAYIS 2016, İSTANBUL

ISBN 978-605-332-766-0

BASKI
MİMOZA MATBAACILIK SANAYİ VE TİCARET ANONİM ŞİRKETİ
MERKEZ EFENDİ MAH. DAVUTPAŞA CAD. NO: 123 KAT: 1-3
ZEYTİNBURNU İSTANBUL
(0212) 482 99 10
Sertifika No: 33198

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Cem Emrence

Osmanlı Ortadoğu'sunu Yeniden Düşünmek

Çeviren: Gül Çağalı Güven

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Resim ve Şekil Listesi VI
Teşekkür IX

Giriş 1
Yöntem 2
İmparatorluk Hatları 4
Kuram 8
Kitabın Planı 10

I
Tarihyazımı 13
Modernleşme Yaklaşımları 15
Makro Modeller 19
Pazarlık Perspektifleri 24
Sonuçlar 29

II
Kıyı 33
Küresel Bağlantılı Bir Ekonominin Oluşumu 34
Orta Sınıf Hegemonyası 39
Ekonomik Çatışma 43
Sonuçlar 47

III
İç Bölgeler 51
Kentli Müslüman Blok 52
Bölgesel Pazarların Yaratılması 58
Patrimonyal Mücadeleler 63
Sonuçlar 69

IV
Hudut 71
Olağanüstü Hal Siyaseti 72
Himaye Gelirleri 80
İsyan Repertuarları 85
Sonuçlar 91

V
Dönüşüm Çizgileri, 1908-1922 95
Yeni Emperyal Sınıf 96
Kıyının Millileştirilmesi 101
İç Kesimde Başarısız Pazarlıklar 104
Hudutların Bağımsızlığa Gidişi 109
Sonuçlar 113

Sonuç 115
Geç Dönem Osmanlı Hatları 116
Osmanlı Gözlemleri 118
Yeni Bir Araştırma Gündemi 122

Notlar 125
Kaynakça 141
Dizin 161

RESİM VE ŞEKİL LİSTESİ

Resimler

Güçlenen Ordu. Hassa Ordusunun Birinci Piyade Alayının Birinci Taburu (II. Abdülhamid Koleksiyonu, Library of Congress, LC-USZ62-38077) 17

Ekonomik bağımsızlık. Kapitülasyonların ilgasıyla Kudüs'teki Fransız Postanesine ait posta kutusunun kaldırılması. (Amerikan Kolonisi [Kudüs], Library of Congress, LC-DIG-ppmsca-13709-00243) 23

Yerlilerle pazarlık. Ali Ekrem Bey Birüssebi'de, 1905. (Amerikan Kolonisi [Kudüs], Library of Congress, LC-DIG-ppmsca-13709-00134) 27

Bölgesel liman kasabalarının yükselişi: Hayfa demiryolunun inşası. 37

Modernliğin simgesi: İzmir saat kulesi. 41

Kozmopolitlik: Eski ve yeni İstanbul'u birbirine bağlayan Galata Köprüsü. (Library of Congress, LC-DIG-ppmsca-03801) 42

Çokkültürlü ortamda ticaret. Aydınlı bir Hıristiyan tacir, İzmirli bir haham ve Manisalı bir Müslüman tacir, 1873. (Les Costumes Populaires de la Turquie en 1873, Library of Congress, LC-USZC4-11714) 44

Küresel akımlara bağlı İstanbul'daki Pera semti. (II. Abdülhamid Koleksiyonu, Library of Congress, LC-USZ62-81654) 48

Kırsal alanın kahramanı Bedevilerin tasfiyesi. (Amerikan Kolonisi [Kudüs], Library of Congress, LC-DIG-ppmsca-13195) 55

Devlete bürokrat yetiştirme. Mekteb-i Mülkiye-i Şahane öğrencileri. (II. Abdülhamid Koleksiyonu, Library of Congress, LC-USZ62-81997) 57

Devlete bürokrat yetiştirme. Mekteb-i Hukuk binası. (II. Abdülhamid Koleksiyonu, Library of Congress, LC-USZ62-81994) 57

İstanbul tarzı. 20. yüzyıl başında varlıklı bir Şam konağı. (Pennsylvania Üniversitesi Müzesi, DD2000-00530) 58

Yeni Arap emperyal eliti. Restorasyon sonrası Şam'daki Mekteb Anbar. Ağa Han Kültür Vakfı. 66

Yeni Arap emperyal eliti. Halep'te idadi öğrencileri. (II. Abdülhamid Koleksiyonu, Library of Congress, LC-USZ62-80856) 67

Merkezin artan denetimi. Hicaz demiryolunun açılışı. 73

Osmanlı hudutlarını "ehlileştirmek." İstanbul'daki Aşiret Mektebi. (II. Abdülhamid Koleksiyonu, Library of Congress, LC-USZ62-81454) 75

Osmanlı hudutlarını "ehlileştirmek." İstanbul'daki Aşiret Mektebi. (II. Abdülhamid Koleksiyonu, Library of Congress, LC-USZ62-81469) 76

Gelenek icat etmek. Ali Ekrem Bey Birüssebi'de hilat takdim ederken. (Amerikan Kolonisi [Kudüs] Library of Congress, LC-DIG-ppmsca-13709-13709-00134) 78

Himaye satanlar. Medineli Harb aşiretinin tüfekli bir mensubu. (Les Costumes Populaires de la Turquie en 1873, Library of Congress, LC-USZC4-11727) 83

Yeni emperyal sınıf ve pozitivizm. Mekteb-i Tıbbiye öğrencileri. (II. Abdülhamid Koleksiyonu, Library of Congress, LC-USZ62-82006) 97

Bir Osmanlı kimliği tasavvuru. Seçim sandığı başında dinsel liderler ve imparatorluk eliti. 99

Seferberlik. Taberiye yakınında asker yazımı, 1914. (Amerikan Kolonisi [Kudüs] Library of Congress, LC-DIG-ppmsca-13709-00009) 107

Osmanlı ordusu. Filistin'de Osmanlı askerlerinin günlük tayını, 1917. (Amerikan Kolonisi [Kudüs], Library of Congress, LC-DIG-ppmsca-13709-00167) 107

Cihad çağrısı. Medine'de Osmanlı harp çabalarını destekleyen Medine Şerifi, 1914. (Amerikan Kolonisi [Kudüs], Library of Congress, LC-DIG-ppmsca-13709-00005) 111

Şekiller

1 Osmanlı Tarihyazımının Üç Evresi 14
2 Osmanlı Hududunda Kolektif Hareket 90

Teşekkür

Böylesine kapsamlı bir projeyi kitaba dönüştürürken birçok kişi ve kurumdan istifade ettim. Osmanlı tarihyazımı hakkındaki fikirlerimi dergilerinde tartışınama imkân veren *Journal of Global History* ve *Middle East Studies Association Bulletin* editörlerine teşekkür etmek isterim. Kitaptaki fikirlerin erken bir özeti "Imperial Paths, Big Comparisons: The Late Ottoman Empire", *Journal of Global History*, c. III (3), 2008, 289-311'de yer aldı; Bölüm 1'in önceki hali ise "Three Waves of Late Ottoman Historiography, 1950-2007", *Middle East Studies Association Bulletin*, c. XLI (2), 2007, 137-151'de çıktı. Michigan Üniversitesi'nde yapılan Great Lakes Ottoman Workshop'ın (2007) katılımcıları Osmanlı hudutları hakkındaki fikirlerini benimle paylaştılar. Columbia Üniversitesi'nde Contentious Politics atölye çalışmasında yaptığım bir sunum (2007), projenin sınırlarını çizmekte etkili oldu. American Historical Association yıllık toplantısında (2009) katıldığım bir panel, Osmanlıları karşılaştırmalı bir perspektiften düşünmemi sağladı. Binghamton Üniversitesindeki tez kurulum, daha sonra kitapta sözünü edeceğim kavramsal ve metodolojik soruları ortaya attı. Danışmanım Çağlar Keyder'in yorum ve gözlemleri özellikle önemliydi. Kitabın son rötuşlarını, doktora sonrası araştırmacı olduğum Massachusetts Üniversitesi'nde yaptım.

Ayrıca burada mesleki gelişimimi yıllar içinde destekleyen Şevket Pamuk'a teşekkür etmek istiyorum. Hasan Kayalı kitabın tamamını okumakla kalmadı, aynı zamanda kariyerimle ilgili ne zaman yardıma ihtiyacım olsa yanımda yer aldı. I.B.Tauris'deki editörlerim Joanna Godfrey, Jenna Steventon ve Tomasz Hoskins alabildiğine destekleyici oldular. Daniel Chard metnin dilini düzeltmek konusunda bana yardım etti. Doktora eğitimim ve bu kitabın yazım süreci boyunca bana tahammül etmeleri nedeniyle ailem ise büyük bir teşekkürü hak ediyor. Son olarak, Ayşegül bu zorlu ama mutlu yıllarda hep benimle birlikteydi.

Giriş

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana, gün geçmiyor ki Balkanlar ve Ortadoğu gazete manşetlerine çıkmasın. Her iki bölge de devlet egemenliği ve kimliklerin yeniden biçimlendiği çatışma alanlarına dönüşmüş durumda. Gelişmeleri uzaktan takip eden bir gözlemciye göre, aciz devletler, komünal şiddet ve Batı'ya direniş, Bosna'dan Irak'a uzanan insani trajedileri anlamak için yeterli olabilir. Bu bakış açısına göre Avrasya bölgesindeki çatışmalar; etnik, dinsel birimler ve uygarlık birimleri arasındaki tarihsel gerilimlerin doğal sonucudur. Bu argümanı destekleyen imparatorluk tarihçisi Anthony Pagden, kısa bir süre önce, bölgenin Doğu ve Batı arasında yüzyıllardır süren bir çatışmanın muharebe alanı olduğunu ileri sürdü.[1]

Söz konusu görüşler, bölge tarihi hakkında temel bir iddiayı yansıtmaktadır. Avrasya tecrübesine, büyük devletlerin rekabeti ve uzlaşmaz kültürel kimliklere sahip hasım ulus-devletler damgalarını vurmuştur. Bu yaklaşımın entelektüel türevlerini oluşturan uygarlıklar çatışması savları, mezhep savaşları, Balkanlaşma söylemi, Soğuk Savaş rekabeti ve milliyetçi anlatılar, kamuoyuna geçmişi ve bugünü anlatmak için kullanılmaktadır. Bu kapsayıcı ve kolay anlaşılır yaklaşımın önemli bir kusuru, bölgenin 19. yüzyılda modernleşme geçişindeki Osmanlı katkısını atlamasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu çalışmaları da bu meseleye yeteri kadar el atmamış durumdadır. Geç dönem Osmanlı araştırmaları, imparatorluk deneyimine, devlet seçkinlerinin modernleşmeci vizyonu, dünya ekonomisinin belirleyici etkisi veya yerel dinamiklerin esnek niteliği açısından yaklaşmıştır. Bu arada, ulus-devlet ekseninde yapılan daha popüler izahlar, geç Osmanlı dönemini milliyetçi bir bakış açısından ele alarak adaletsiz ve/veya etkisiz bir Osmanlı devleti tablosu çizmektedir. Tüm farklılıklarına karşın, her iki literatürde ortak bir yön bulunmaktadır: Geç Osmanlı toplumlarının modern dünyaya geçişte gösterdikleri çeşitliliği ortaya koyacak imparatorluk anlatılarını içermemektedirler.

Elinizdeki kitap, bu görevi yerine getirmeyi ve Osmanlı Ortadoğu'sunda moderniteye giden alternatif yolları ortaya çıkarmayı hedefliyor. İmparatorluk içi bir perspektiften bakarak, Osmanlı dünyasındaki çeşitlenmeyi tarihsel hatlara göre açıklıyor. Çizgisel ve devlet-merkezli tarih modellerine karşı çıkarak, kıyı, iç kesim ve hudut bölgelerinin 19. yüzyıl boyunca imparatorluk içinde ayrı yollar izlediğini gösteriyor. Ayrıca, bu yollardan her birinin kendine özgü bir düzeni temsil ettiğini ve günümüz Ortadoğu'su açısından önemli sonuçlar doğurduğunu ileri sürüyor.

Yöntem

Ben tarihsel hat kavramını Osmanlı dünyasındaki çeşitlenmeyi açıklamak için kullanıyorum. Bu yaklaşım, tarihsel tecrübenin zaman açısından sınırlı, mekân açısından farklılaşmış ve yol-bağımlı bir kalıp izlediğini kabul etmektedir. Yol bağımlılığı, dönüm noktalarında alınan kritik kararların ısrarla devam ederek uzun vadeli sonuçlar doğurması halinde ortaya çıkar.[2] Dolayısıyla bu araştırmanın gündemini, yön değiştirme maliyetinin yüksek olması yüzünden zaman içinde kökleşen devlet-toplum ve küresel-yerel ilişkileri oluşturmaktadır. Yüksek yön değiştirme maliyetlerinin iki ana kaynağı, kurulum giderleri veya zaman içinde artan getirilerdir. İlki başlangıçta alınan kararların bağlayıcı niteliğine vurgu yaparken, ikincisi başarılı öğrenme süreçleriyle biriken kazanımlara atıfta bulunur.[3]

Hat analizi, tarihi nedenselliğe yol-bağımlı bir perspektiften bakar. Başlangıçtaki önemli olayları saptar, pekiştirici süreçlerin altını çizer ve önemli sonuçların peşine düşer. Andrew Abbott'un işaret ettiği gibi, dönüm noktaları, mevcut ağlara yeniden düzenlenme imkânı veren beklenmedik ve kaotik anları temsil eder.[4] Bunu izleyen olaylar zinciri yeni yönü güçlendirirken, tek tek olayları istikrarlı güzergâhlara dönüştüren ise süreçlerdir. Kilit süreçler bu dönüşümü, olumlu geribildirim mekanizmaları şeklinde gerçekleştirir. Kathleen Thelen'in bir süre önce değindiği gibi, istikrara garanti gözüyle bakılamaz; sürdürülmesi gerekir.[5]

Yol bağımlılığı fikirleri, yenilikçi araştırmalara esin verdi. Thomas Ertman, erken modern Avrupa'da devlet inşasını incelerken, bölgede farklı rejimlere yol açan olgunun jeopolitik rekabetteki zamanlama ve yerel yönetim örgütlenmesi olduğunu gösterdi.[6] James Mahoney, ülke seçkinlerinin bir kavşak noktasında devlet inşası ve tarımın ticarileşmesi karşısında yaptıkları tercihlerin Orta Amerika'da nasıl farklı siyasal rejimleri güçlendirdiğini ortaya koydu.[7] Doğu Avrupa'da sosyalizm sonrası dönüşümleri inceleyen David Stark ve Laszlo Bruszt, bölge içi farklılaşmanın, özelleştirme ve yurttaşlık haklarıyla ilgili farklı kurumsal tercihlerin sonucu olduğuna hükmettiler.[8]

Yol bağımlılığı yaklaşımının analitik gücü, bir evren içindeki çeşitliliği açıklayabilmesinde yatmaktadır. Güncel araştırmalar, Latin Amerika'da devlet oluşumuna giden alternatif yolları, dünya savaşları arası İtalya'sında faşizmin bölgesel kökenlerini ve Avrupa'daki farklı refah rejimlerinin evrimini belgelemiştir.[9] Bu bağlamda, yol bağımlılığı yaklaşımı, sosyal bilimlerde tek bir yolun varlığını (örneğin modernleşme) varsayan veya toplumsal değişimi tek bir değişken (örneğin kapitalizm) üzerinden açıklayan tekleştirici izahlar ile sistemik anlatılardan ayrılır.[10] Bunlardan başka, tarih alanında kalıcı yapılar veya kök salmış ideolojilerin durağan bir analizini sunan devamlılık argümanlarından da farklılaşır.

Vurguyu dönüm noktalarından yol yapıcı süreçlere kaydıran bu kitap, yerel siyaset, ekonomi ve kolektif taleplerin 19. yüzyıl Osmanlı Ortadoğu'sunu biçimlendirdiğini ileri sürmektedir. Birincisi,

bunlar, geç Osmanlı toplumunda iktidar, servet ve statü temerküzü konusunda kilit alanlardı. İkincisi, bu alanların aralarındaki etkileşim, iç içe geçmiş liderliklerin gücünü pekiştiriyordu.[11] Üçüncüsü, söz konusu süreçler yerel hiyerarşileri şekillendiriyor, "periferiler" ile Osmanlı devleti arasındaki özgül pazarlıkları belirliyor ve imparatorluk aktörleri ile küresel toplum arasındaki ilişkileri düzenliyordu.

Yukarıdaki çerçeveyi izleyerek, bu kitapta üç ana sav ileri sürüyorum. İlk olarak, kıyıda ekonomi, iç kesimde siyaset ve hudutlarda kolektif talepler, Osmanlı İmparatorluğu'nda bölgesel hatları açan başat süreçler olmuşlardır. İkincisi, siyaset, ekonomi ve kolektif talep biçimleri arasında uyum olduğu zaman bölgesel çizgiler pekişmiş, fakat bu süreçler her bir yolda farklı şekillerde kurumsallaşmıştır. Son olarak, bölgesel hatlar aynı zamanda küresel kapitalizm, devlet inşası ve jeopolitik rekabetten yararlanan yerel aktörlerin çabalarının ürünü olmuştur. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde, bu kitap, 19. yüzyıl Osmanlı dünyası ve mirasını anlamak için bölgesel, ağ temelli ve yol-bağımlı tarihsel hatlardan işe başlanması gerektiğini öne sürmektedir.

İmparatorluk Hatları

19. yüzyılda Osmanlı Ortadoğu'suna üç tarihsel güzergâh damgasını vurdu: kıyı, iç kesim ve hudutlar. Kıyı, Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz sahil şeridinin liman kentleri ve ticari hinterlandlarını temsil ederken; iç kesim, Suriye, Filistin ve İç Anadolu'nun karasal deneyimini simgelemektedir. Hudut ise Doğu Anadolu, Irak ve Arabistan Yarımadası'nın çekişmeli sınır bölgelerini kapsamaktadır. Osmanlı hatları kıyıda pazar ilişkileri ve modernlik söylemi, iç kesimde imparatorluk bürokrasisi ve İslami devlet fikri, hudutta ise dinsel güven ağları ve seferberlik siyaseti tarafından biçimlendirilmiştir.

Kıyı hattını açan dünya ekonomisiydi. Dış ticaretle inşa edilen kıyı modeli, en çok yerli gayrimüslim tüccarın yararlandığı ve büyük liman kentlerinde orta sınıf hegemonyasına dönüşen yeni bir

ekonomik coğrafya yarattı.[12] Bu ortam, genişleyen kamusal alanın da bir ürünüydü ve ifadesini reformcu liman kenti basını, özerk yerel meclisler ile sınıf ittifaklarına dayalı siyaset tarzında buldu. Yüzyılın sonuna doğru, tüccar ve profesyoneller, Osmanlı kıyısında orta sınıfın hâkimiyetini kurdular ve kıyıları kozmopolitlik, serbest ticaret ve modern değerler etrafında dönüştürdüler.

İç bölgeler, 1840 ile 1860 arasında tek bir tarihsel güzergâh etrafında birleşti. 1841'de Mısır kuvvetlerinin çekilmesinin ardından Suriye ve Filistin'de fırsat penceresi açıldı. Yirmi yıllık kriz döneminin ardından, Müslüman blok gayrimüslim tüccar sınıfının yükselişini durdururken, Osmanlı merkezileşmesi geniş özerkliğin önünü tıkadı. Merkezi devlet, kentli Müslüman blokla yeni bir siyasal sözleşme imzaladı ve iç kesimde kapı halkı odaklı yerel güç sahiplerini yeniden üretti. Bürokratik yapının tesisi, ekonomik fırsatları siyasal güce bağladı, Sünni İslamın ideolojik hegemonyasını kalıcılaştırdı ve politik çekişmeyi Osmanlı devlet kurumları etrafında patrimonyal mücadeleler olarak biçimlendirdi.[13]

Osmanlı hudutları, emperyalizm çağında yeni bir hatta evrildi. Ortadoğu'daki en büyük kolektif eylem çabasını yansıtan siyasal seferberlik köken olarak kırsaldı, dinsel aracılar üzerinden işliyor, merkezi devleti yoz ve ahlaksız bir varlık olarak algılıyordu.[14] Toplumsal direnişi merkezi devlete karşı yönelten hudutların, özerkliği kurumsallaştırma fırsatı vardı. Yerel seçkinlerin ahlaki otoriteyi elinde bulundurduğu, iktidarlarını bürokratik yapılar dışında tuttuğu ve geçimlerini himaye gelirleri aracılığıyla sağladığı durumlarda, bu şans özellikle yüksekti. Kaldı ki, imparatorluklar arası rekabet, hudut liderlerine hem Osmanlılar hem de dış güçler ile pazarlık yapmak konusunda fazladan imkânlar sunuyordu.[15]

Siyasal ittifaklar, ekonomik ağlar ve kolektif talepler, Osmanlı hatlarının kendine özgü çizgilerini sürdürebilmelerini sağladı. Osmanlı Ortadoğu'suna hükmedenler kıyıda orta sınıflar, iç kesimde kentli Müslüman blok, hudutta ise dinsel güven ağlarıydı. Yerel ve idari meclisler ilk ikisini imparatorluğun kamusal siyasetine bağlasa da hudut liderlikleri devletin hem içinde hem dışında faaliyet gösterdi. Ekonomik formlar da her güzergâhta farklıydı. Kıyıda,

gayrimüslim tüccarlar ihracata yönelik tarım ürünlerini dünya pazarlarına satarken, iç kesimde Müslüman iktidarın çıkarlarını büyük toprak sahipliği ve bölgesel pazarlar güçlendiriyordu.[16] Hudut liderlikleri ise her iki ticarileşme tipine karşı çıkarak ekonomik ve siyasal varlıklarını sürdürmek için himaye gelirlerinden yararlanmayı tercih ettiler.

Muhalif kolektif talepler her bir Osmanlı hattında farklı bir içeriğe sahipti. Kıyı bölgelerinde, liman kentlerinde ortaya çıkan kolektif hareketler, yeni ekonomik zenginlik uğruna yapılan paylaşım kavgalarının bir sonucuydu. İç kesimde gayrimüslim rakipler sahneden çekilir çekilmez, seçkin Müslüman haneler bürokratik mevkiler için kendi aralarında amansız bir rekabete giriştiler. Hudutlarda ise, dinsel müteşebbisler büyük ölçekli toplumsal hareketler örgütlemek için muhalif kimlikler yarattılar. Sözün kısası, piyasa temelli mücadeleler, patrimonyal siyaset ve özerklik ile dinsel uyanış söylemleri Osmanlı Ortadoğu'sunda seslendirilen toplumsal taleplerin ideolojik ve maddi temellerini oluşturdu.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na toplumsal ve maddi olarak farklılaşmış siyasal coğrafyalar damgasını vurdu. Himaye geliri temelinde faaliyet gösteren kırsal-dinsel ağların Osmanlı devletiyle merkezileşme yüzünden çatıştığı çorak hudut bölgelerinde *zayıf hâkimiyet* söz konusuydu. Gayrimüslim orta sınıfların dış ticaretin getirilerinden ve Avrupa kaynaklı hizmetlerden yararlandığı, ancak Osmanlı devletiyle siyasi pazarlık gücünün sınırlı olduğu kıyı bölgelerinde *tartışmalı hâkimiyet* galebe çaldı. İç kesimlerin deneyimini niteleyen ise *rızai hâkimiyet* idi.[17] Burada bürokratik kurumlar, iç pazarlar ve güçlü bir Sünni blok geç Osmanlı devletinin hegemonyasını sürekli kıldılar.

Osmanlı güzergâhları uzun vadeli sonuçlar yarattı. Kıyı bölgesi, orta sınıf değerleri, küresel bağlantıları ve geniş bir kamusal alanı barındıran modernliğin mekânı haline geldi. Devletin meşruiyeti ve Sünni İslamın ahlaki değerlerinin damgasını vurduğu iç kesime devlet eliyle değişim ve tutucu değerler hâkim oldu. Jeopolitik rekabetin devlet inşasının önünü kestiği hudut bölgelerinde, yerel çıkarlar özerklik konusunda merkezi devlet karşısında etkin bir

pazarlık gücü kazandı. Daha sonraları 20. yüzyılda ulus-devlet oluşumuna karşın, kıyı küresel bakış açısını korudu; iç kesim muhafazakâr kimliğine sahip çıktı; hudutlar ise taleplerini dile getirmek için ayaklanma ve heterodoks İslamdan yararlandı.

Tam bu noktada, bu çalışmada kullanılan temel kavramları açıklığa kavuşturmak yararlı olabilir. Kitapta öne sürülen en kapsamlı analitik sav, her bir Osmanlı hattının Ortadoğu'da moderniteye doğru giden ayrı bir yolu temsil ettiğidir. Moderniteyi, 20. yüzyıl başında dünya düzeninde kapitalist yayılma, hızlı yoldan devlet inşası ve emperyalist rekabetin karakterize ettiği bir dönem olarak anlıyorum. Bu çerçevede tarihsel hat ile kastettiğim, moderniteye eklemlenmenin yerel, emperyal ve küresel aktörler arasında geliştirilen rutin ilişkiler sonucu ortaya çıkan özgül bir biçimidir. Dolayısıyla, tarihsel hattı yol-bağımlı, kendine özgü (ekonomik, siyasal ve ahlaki) bir düzeni temsil eden, zaman ve mekân açısından sınırlı bir sosyal oluşum olarak görüyorum.

Geç Osmanlı güzergâhlarının ortak özellikleri vardı. Birincisi, her bir güzergâh, bölgesel bir düzen oluşturmak için ekonomik ve siyasal kaynaklardan olduğu kadar, kültürel şemalardan yararlanmıştı. İkincisi, hat oluşturma, önceden belirlenmiş tarihsel bir gerçeklik olmaktan çok, aktif bir süreçti. Sadece sahil şeridi, iç kesim veya hudut bölgesinde bulunmak, ille de belirli bir tarihsel güzergâha otomatik katılım anlamına gelmiyordu. Üçüncüsü, herhangi bir tarihsel hattın belirli bir mahaldeki gücü, kilit süreçler arasındaki uyumluluk derecesine bağlıydı. Dördüncüsü, Osmanlı güzergâhları kendilerinden önceki hattın deneyimini durdurmaya (kıyı-iç) veya taklit etmeye (iç-hudut) çalışan ardışık bir düzende ortaya çıktı. Son olarak, Osmanlı güzergâhları, kaynakları ve liderliği eşitsiz bir şekilde dağıtan oluşumlardı. Osmanlı hatlarından en çok yararlananlar büyük liman kentleri, iç kesimlerdeki vilayet merkezleri ve uzak hudutlar oldu.

Ayrıca ilerleyen sayfalarda geç dönem Osmanlı hatlarının birbirine rakip toplumsal temelleri olduğunu da ileri sürüyorum. Kıyı orta sınıflarını, küresel akımlarla bağlantılı ve Doğu Akdeniz dünyasında modernleşmenin öncü kolu işlevini gören yerli tüccar

ve profesyoneller temsil ediyordu. Kentli Müslüman blok toprak, taşra bürokrasisi ve ahlaki düzeni kontrol ederek iç bölgelerde hegemonyacı bir varlık kurmuş bir liderlikti. Charles Tilly'yi izleyerek, hudut toplumlarını cemaat kaynaklarına dışarıdakilerin erişimini başarıyla sınırlayan güven ağları olarak tanımlıyorum.[18] Bu amaç doğrultusunda, hudut liderlikleri, cemaat ve bölgesel özerkliği koruyacak kültürel çerçeveleri (dini mesajlar gibi) harekete geçiriyorlardı.

Kuram

Bu araştırma, tarihsel kurumsalcılıkla (*historical institutionalism*) güçlü entelektüel bağlarına karşın, eklektik kökenler üzerine kuruldu. Kitap boyunca, her bir Osmanlı hattını açıklamak için bir dizi tarih ve sosyal bilimler ekolünden yararlandım. Dünya sistemi analizi ve yeni ekonomik sosyoloji sayesinde küresel ekonomik eklemlenme ile kıyı çizgisinin nasıl ortaya çıktığını ve daha sonra yerli aktörlerin katkısıyla yeni bir orta sınıfın nasıl oluştuğunu gösterebildim. Kilit unsur, ekonominin yerele dayalı karakteriydi. Ticaret ağları güven, karşılıklılık ve kültürel kodlara dayanırken, ekonomik performans Osmanlı kıyısındaki iletişim hatları ile bilgi akışının etkili biçimde kontrolüne bağlıydı.[19]

İç kesimde Osmanlı hâkimiyetinin kalıcı niteliğini anlamakta kurumsalcı izahtan yararlandım. Osmanlı kurumları Müslüman blokun kolektif eylem sorununu çözmüştü. Taşra bürokrasisi elit çıkarlarını koordine etti, Sünni İslam etrafında ortak kültürel kodlar üretti ve Müslüman tebaaya yükselme imkânı sağladı. Osmanlı hâkimiyetine uymak, Margaret Levi'nin ifadesiyle "güvenilir taahhütler ve adil prosedürlere" dayanıyordu.[20] Osmanlı dünyası öngörülebilir bir içeriğe sahipti. Devlet taahhütlerine bağlı kalıyordu ve iç kesim sahnesinde boy gösteren hiçbir toplumsal aktörün karşısında alternatif kültürel şemalar ve ekonomik kaynaklar yoktu. Arthur Stinchcombe'un hatırlattığı üzere, kurumlar ancak kaynakların varlığı ve inanılabilir taahhütlerin kusursuz birlikteliğiyle iyi işleyebilir.[21]

Rasyonel-tercih kurumsalcılığı ve çekişmeci siyaset literatüründen (*contentious politics literature*) gelen temel fikirler, hudutlardaki zayıf Osmanlı hâkimiyetini açıklamamda son derece faydalı oldu. Rasyonel-tercih analistlerinin ikna edici şekilde ileri sürdükleri gibi, asil-vekil sorunları, ücra alanlarda yüksek denetleme maliyetleri nedeniyle merkezi devletin iktidarını kısıtlar ve devletin zayıf varlığı yerlilere isyanı bir pazarlık stratejisi olarak kullanma imkânı verir.[22] Kitle hareketi merkezle pazarlığın etkili bir yoluysa, çekişmeci siyaset literatürü de bunun Osmanlı hudutlarında nasıl yapıldığını göstermektedir. Güçlü hareket aracıları olan dinsel müteşebbisler, yerel özerkliği korumak için aşiret bağlarına dayandı, (heterodoks) İslamı seferber etti ve genişleyen politik fırsat alanından yararlandı.[23]

Kurumsal ekonomi literatürü sayesinde hudutlarda özerkliğin ekonomik temeli gözümde berraklaştı. Devletin sözleşmelerdeki yaptırımcı güç olarak eksikliği, Osmanlı hudut bölgelerinde pazar bütünleşmesinin sınırlı kalmasının önemli bir nedeniydi.[24] Gene de, Roy Bin Wong'un Çin İmparatorluğu'nun Qing dönemi hakkında ileri sürdüğü gibi, gayriresmi mekanizmalar da ekonomik alışverişlerde önemli rol oynayabilir.[25] Bu düşünceyi göz önüne alarak, Ortadoğu'daki hudutlarda yalnız pazar bütünleşmesinin önünü kesmekle kalmayıp aynı zamanda hudut liderliklerinin ekonomik refahına hizmet eden himaye gelirleri ve dinsel aidiyet bedelleri gibi gayriresmi engelleri de ele aldım.

Kitapta önerilen hat modelini geliştirirken dünya tarihi alanında yer alan mekânsal yaklaşımlardan da yararlandım. Mekânsal model, imparatorlukların türdeş bütünler olmadığı gerçeğini ortaya koyarak imparatorluk tarihlerinin yazımında yeni analiz birimlerine ihtiyaç olduğunu işaret etmiştir. Yakın geçmişte Rus ve Çin hudutları hakkında yazılan monografilerin yanı sıra, denizler ve kıyı bölgeleri üzerine yapılan yeni araştırmalar, kıyılar ile hudutların kendilerine özgü (emperyal) deneyimleri temsil ettiğini açıkça göstermiştir.[26] Benzer bir yaklaşımı benimseyen bu çalışma, yukarıdan aşağıya imparatorluk tarihlerinden, retrospektif milliyetçi anlatılardan ve mikro tarih araştırmalarından ayrıla-

rak, geç Osmanlı tarihinin güzergâhlar üzerinden izahını desteklemektedir.

Bu çalışmanın yaptığı mekân vurgusunun, klasik anlamda coğrafi perspektiflerden ayrıştırılması gerekiyor. Thomas Gieryn, toplumsal kimliklerin, kültürel normların ve ekonomik hiyerarşilerin kalıcılığını sadece mekânların sağlayabileceği konusunda bizi uyarır.[27] Herhangi bir yerin deneyimini biçimlendiren sadece coğrafya değil, onun kurumsal özellikleri ve örgütsel yapılanmasıdır.[28] Bu bakımdan, coğrafya, Osmanlı hatlarının doğuşu için zorunlu, ama tek başına yeterli olmayan bir koşuldu. Geç dönem Osmanlı toprakları, kapitalizm, devlet merkezileşmesi ve devletlerarası rekabet yüzünden farklı mekân oluşumları yaşadılar ve bu oluşumlar da 19. yüzyılda kıyı, iç kesim ve hudut olmak üzere üç bölgesel hat üretti.

Kitabın Planı

Bu proje, fikir ve kanıtların karşılıklı etkileşimi üzerine kuruldu. Dünya-sistemi analizi, dünya tarihi çalışmaları, ağ analizi, kurumsalcılık, tarihsel sosyoloji, çekişmeci siyaset literatürü ve sosyal bilim metodolojisi kitabın son halini almasında önemli rol oynamakla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu araştırmacılarına çok şey borçluyum. Bu kitap, son otuz yıldır muazzam bir birikim sağlayan bu alan olmaksızın yazılamazdı. Sözünü ettiğim gelişme, 1980'lerde Osmanlı İmparatorluğu üzerine yapılan ekonomi politik kökenli analizler, 1990'larda Osmanlı Ortadoğu'su üzerine Arap tarihyazımı ile yakın zamanda hudutlar ve marjinal gruplarla ilgili eleştirel izahları kapsayan literatürdeki yeniliklerdir.

Güncel gelişmeler de Osmanlılar hakkındaki düşüncelerimi şekillendirdi. Soğuk Savaş'ın bitimi, ulus-devlet düzeninin zayıflaması ve Ortadoğu'da meşruiyet ve kimliğin değişen biçimleri, travma ve başarısızlıkları kadar başarıları da uzun zamandır sandıkta gizli kalan "emperyal an"ı geri getirdi. Ortak payda ansızın apaçık ortaya çıktı: Batı'nın etkisini gözden geçirmek ve bölgenin oluşumunda Osmanlı devleti ve yerli aktörlere daha fazla rol ver-

mek. Bu kitabın göstermeye çalıştığı da bu mesajın ta kendisidir. Böyleyken, ne imparatorluğa sınırsız bir övgü düzmek ne de geç Osmanlı geçmişini peşin hükümle mahkûm etmek gibi bir niyetim var. Ana fikir, Osmanlıların farklı bölgelerdeki çeşitlenen sicilinin izini sürerek, imparatorluk geçmişinin eleştirel bir değerlendirmesini yapmaktır.[29]

Bu çalışmanın sınırlarının açıkça ortaya konulması gerekiyor. Benim yaptığım Osmanlı İmparatorluğu analizi, Balkanlar ve Kuzey Afrika'yı bu çalışmanın dışında bırakıyor. Bu tercih analitik nedenlerden kaynaklandı. Geç Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer tarihsel hatları anlamak için farklı nedensel dinamikler ve büyük ölçekli süreçlerin incelenmesi gerektiğine inanıyorum. Kuzey Afrika'da sömürgecilik ve beyaz yerleşimciler, Balkanlar'da ise milliyetçilik ve büyük devletlerin müdahalesi, analize dahil edilmesi gereken hususlardan sadece ikisidir. Aynı şekilde, kitapta sınırlı olarak ele alınmasına karşın, Doğu Anadolu, Makedonya ve Kosova'nın, Berlin Kongresi'nden (1878) sonra ortaya çıkan milliyetçi ajitasyon, komünal şiddet ve jeopolitik rekabetin ışığında değerlendirilmesi gerekiyor. Dolayısıyla, diğer Osmanlı güzergâhlarının (kolonyal, milliyetçi ve çatışma) incelemesini başka bir kitaba bırakıyorum.

Entelektüel açıdan ifade etmek gerekirse, bu çalışma Osmanlı örneğini karşılaştırmalı tarihsel sosyal bilim ve dünya tarihi tartışmalarına eklemlemeye yönelik bir analitik tarih çalışmasıdır. Kitap, uzun vadeli tarihsel modellerin haritasını çıkarmak ve önemli sonuçların izini sürmek için nedensel bir okuma ve yapısalcı olmayan bir makro tarih yaklaşımını benimsemektedir. Kuram inşasına, kavramsal çerçeveye ve metodolojik kaygılara ağırlık verilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu üzerine yapılan çalışmaların izlediği rutinlerin aksine, ben bu çalışmada, imparatorluk evreni içinde belirli modellere göre şekillenmiş çeşitliliği anlamak için Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm Asya vilayetlerini yüzyılı aşkın bir zaman sürecinde takip etmeye çalıştım.

Bu nedenle, belirli bir mahal hakkında veya kısıtlı bir zaman dilimine ilişkin imparatorluk, ulus-devlet, bölge ve sömürge arşiv-

lerinde yer alan birincil kaynaklardan yararlanmadım. Bunun yerine, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu üzerine gitgide genişleyen literatüre dayandım ve bu çalışmayı sosyal bilimler ve tarih alanında geniş bir okuma malzemesiyle destekledim. Sonuncusu, siyaset bilimi ve sosyolojiden kuramsal malzemeleri de içerdi. Sentez yaklaşımı, geç Osmanlı deneyimini kuramsal bir gündem çevresinde yeniden kurma ve ampirik olarak güvenilebilir karşılaştırmalı bir analize ulaşma olanağını verdi.

Bir bütün olarak kitap, Ortadoğu'nun Osmanlı geçmişiyle ilgili önemli sorulara yeni yanıtlar getiriyor. Sadece birkaçından söz etmek gerekirse, geç Osmanlı döneminin ideolojik meşruiyet sağlayan fakat çöküşün önüne geçemeyen doğası neydi? İslam, Osmanlı devletini meşrulaştırırken, nasıl aynı zamanda bir protesto ideolojisi olmayı başardı? Kozmopolitlik, özerklik ve hudut siyaseti Ortadoğu'da nasıl faaliyet gösterdi? Osmanlı İmparatorluğu'nda sivil toplumdan söz etmek anlamlı mıdır? 19. yüzyılda Osmanlı deneyiminde yeni olan neydi? Bölgesel hat yaklaşımı, Jön Türk dönemini ve Arap milliyetçiliğini farklı bir şekilde görmemize yardım edebilir mi? Son olarak, 20. yüzyılda bölgeyi biçimlendiren kritik Osmanlı mirasları nelerdi?[30]

Elinizdeki kitap bu can alıcı soruları beş bölümde yanıtlamaya çalışıyor. 1. Bölüm, geç dönem Osmanlı tarihyazımı üzerine ayrıntılı bir tartışmayı içeriyor ve alanın düalist açıklamalar ve devlet-merkezli izahlarla işlediği sonucuna varıyor. Bölümün geri kalan kısmı ise güzergâh yaklaşımını tanıtıyor. 2. Bölüm, Doğu Akdeniz sahil şeridinde orta sınıf ikliminin oluşumunun izini sürüyor. 3. Bölüm, İç Anadolu, Suriye ve Filistin'de Müslüman blok iktidarını ortaya koyuyor. Doğu Anadolu, Irak ve Arabistan Yarımadası'na odaklanan 4. Bölüm, Osmanlıların hudut bölgelerinde neden zayıf hâkimiyet kurabildiklerine yanıt veriyor. 5. Bölüm, imparatorluğun son yıllarında bölgesel hatların dayanıklı yapısının altını çizerken kitle siyaseti ve savaşların, Osmanlı güzergâhlarını dönüştürmekle birlikte, büsbütün ortadan kaldıramadığını gösteriyor.

I

Tarihyazımı

Osmanlı tarihyazımı 20. yüzyılın ikinci yarısında üç dalga etrafında gelişti. Her dalga farklı bir dünya konjonktüründe yükseldikten sonra yerini yeni bir akıma bıraktı. Değişen akımlar, Osmanlı araştırmalarının dünya çapındaki eğilimlerle uyumlu temalar, çerçeveler ve metodolojiler benimsemesi anlamına geliyordu.[1] Buna göre, geç dönem Osmanlı tarihyazımının üç farklı dönemi modernleşme yaklaşımları, makro modeller ve pazarlık perspektifleri olarak sınıflandırılabilir.

Modernleşme yaklaşımları, Osmanlı İmparatorluğu'nda yukarıdan aşağıya siyasal değişimi anlamakta alabildiğine etkili oldu ve Osmanlı çalışmalarında siyasal, entelektüel ve diplomatik tarihin seçkin konumunu teyit etti. Dünya ekonomisine odaklanan makro modeller Osmanlı araştırmalarını bağımlılık ve dünya-sistemi analizlerine doğru kaydırarak, sosyal ve ekonomik tarihin kapılarını araladı. Pazarlık perspektifleri ise, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nu anlamakta ana değişkenler olan modernleşme ve kapitalizmi yerinden etti. Kurumsalcılık, post-kolonyal analiz ve mikro tarih araştırmalarından esinlenen yeni dalga, dikkatini devlet-toplum ilişkilerine yönelterek, Osmanlı geçmişini açıklamakta müzakere modelini ortaya attı.

Bu bölümde, geç dönem Osmanlı tarihine ait araştırmalardaki tarihyazımı eğilimleri karşılaştırmalı bir tartışmayla gözden geçirilecek. Bunu yaparken her akım benzer analitik sorular etrafında tartışılacak. Analizim, söz konusu akımlardan her birinin geç Osmanlı dönemine ait nedensel dinamik, dönüm noktası, ana süreç ve tarihsel gidişatı anlamak konusunda farklı bir düşüncesi olduğunu ortaya koyacak. Şekil 1 her dalganın temel savlarını ve aralarındaki temel farkları özetliyor.

Şekil 1 Osmanlı Tarihyazımının Üç Evresi

	Modernleşme Yaklaşımları, 1950-70	**Makro Modeller, 1970-90**	**Pazarlık Perspektifleri, 1990-**
Nedensel Dinamik	Batı	Dünya Ekonomisi	İç Bütünleşme
Dönüm Noktası	Tanzimat	Dış Ticaretin Girişi	Merkezileşme
Ana Süreç	Batılılaşma	Ekonomik Eklemlenme	Pazarlık
Gidişat	Ulus-Devlet	Periferi Konumu	Dolaylı Hâkimiyet

Aşağıdaki tartışmaya ilişkin dört önemli hususu göz önünde tutmakta yarar var. İlkin, akımlardan her birini kuramsal bir temelde değerlendirmekten ziyade, Osmanlı araştırmalarındaki yansımasına odaklandım. İkincisi, analizim her bir dalgadaki ortak zemini dikkate alıyor. Üçüncüsü, akımlardan her birinin belirli bir zaman aralığı içinde güçlü olması, aynı tarz araştırmaların bir anda sona erdiği veya itibar kaybına uğradığı anlamına gelmeyebilir. Son olarak, birden fazla akım, yaklaşım ve gündemi birleştiren sentez çalışmaları, Osmanlı tarihyazımında varlığını korumuş durumdadır.[2]

Modernleşme Yaklaşımları

Modernleşme yaklaşımlarının Osmanlı araştırmalarına girişi, alan çalışmalarının (*area studies*) savaş sonrası Amerika'sında kurumsallaşmasıyla birlikte gerçekleşti. Soğuk Savaş yılları ve sömürgelerin bağımsızlıklarını kazanması bu dönüşümde hayati bir rol oynadı. Her iki tarihsel olay, Batı modelinin evrensel niteliğini teyit ederken aynı zamanda bu deneyimi Batılı olmayan dünyada hayata geçirmek için uygun siyasal ortamı sağladı. Aynı dönemde, antropologlar ve siyaset bilimciler ulusal bütünleşmeye doğru atılan ciddi adımları belgeleyerek, ulus-devlet modelinin dünyanın geri kalanı için de cazip ve işleyebilir olduğunu onayladılar. Çok geçmeden, Ortadoğu tarihçileri de bu furyaya katıldılar.[3]

O halde savaş sonrası dünya düzeninin Osmanlı tarihyazımına başlıca etkisi, Batı deneyimini analizin merkezine yerleştirmesi olmuştur. Bernard Lewis'in ifade ettiği gibi, Ortadoğu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun öyküsü, Batı'nın etkisi ve ona verilen iç tepki olarak anlatılmalıydı.[4] Osmanlı dünyasını altüst eden nedensel dinamik, ekonomik olarak gelişmiş, teknolojik olarak ileri ve kültürel olarak hâkim Batı dünyasıydı. Modernleşmecilerin kendilerinden önceki askeri tarihçilerden ayrılan yönü, Batı'yı evrensel nitelikli bir uygarlık olarak görmeleriydi. Bu görüşe göre, emperyal çöküşü durdurmak için Batı'nın örnek alınması gerekliydi.

Modernleşme yazarları, imparatorlukta tepeden dönüşüm dönemlerine özel vurgu yaptılar. Böylelikle Tanzimat'ın ilanı (1839) geç dönem Osmanlı tarihinin en muteber olayı haline geldi.[5] Tanzimat, modern bir bürokrasi oluşturması, yeni bir ekonomik altyapı inşa etmesi ve Batı'yla kültürel bağları güçlendirmesi nedeniyle, Osmanlıların Batı uygarlığını kucaklamalarını sağlayan dönüm noktası olarak görüldü.[6] III. Selim ve II. Mahmud'un reform çabaları, önemli değişim anları olarak kaydedilirken modernleşme idealini yaygınlaştırması bakımından meşrulaştırıldı.[7]

Halkaları birbirine bağlanan bir reform zincirinin ortaya çıkarılması, geç Osmanlı tarihinin döngüsel anlaşılmasına yol açtı. Osmanlı devleti ilerleme ve uygarlığa doğru hareket ederken, dipten

gelen bir dalga gerici bir ters tepme getirebiliyordu. Dolayısıyla, her büyük Batılılaşma hareketini tutucu bir tepki izliyordu. Reformcu Sultan III. Selim, yeni yöntemlerine karşı olan bir "güruh" tarafından katledilmiş; Tanzimat dönemini mutlakıyetçi II. Abdülhamid'in saltanatı takip etmiş; II. Meşrutiyet dönemi (1908-1918) payitahtta İslami bir ayaklanma tehdidiyle yüz yüze kalmıştı. Osmanlı tarihini Batıcı reformcular ile tutucu güçler arasında bir mücadele alanı olarak sunan birinci dalga yazarları, söz konusu iki toplumsal aktörden ilkinin gündemini benimsediler.

Geç dönem Osmanlı tarihinde ana süreç olduğuna inanılan bu siyasal gündem modernleşmeydi.[8] Batılılaşmayla eşanlamlı olarak kabul edilen modernleşmenin formatı yukarıdan aşağıya ve içeriği bürokratikti. Eğitim alanındaki, idari ve askeri alanlardaki reformlar, Osmanlı deneyiminin Batı'nın tarihsel gelişimiyle uyumlu şekilde ilerlediğini göstermek üzere sunuldu. Bu çerçevede, Osmanlı tarihinin büyük anlatısı, eğitimin laikleşmesi, bürokrasinin modernleşmesi ve kamusal hayatta Batılılaşmaya özel önem veren, devlet eliyle modernliğe doğru atılan başarılı adımların bir listesine dönüştü.[9]

Yasama ile uygulama, bürokratik dönüşüm ile toplumsal tecrübeyi birbirine karıştıran modernleşme okulu, Batılılaşmanın öncüsü olarak adlandırılacak siyasal bir aktör bulmakta gecikmedi: Bürokratik sınıf. Modern okullardan mezun olan ve Batılı ideallerle donanmış reformcu aydınlar ve subaylar kendine özgü bir sınıf olarak değerlendirildi. 20. yüzyıl başındaki orta sınıf devrimci evrenine mensup bu öncüler, İran'daki muadillerinden daha örgütlüydüler ve Rus çağdaşlarına nazaran devlet kurumlarına erişimleri daha fazlaydı. Bu noktada, tarihyazımı tarafından Osmanlı reformcularına tarihsel bir misyon yüklendi: Devleti çöküşten kurtarmak ve Türk toplumunu yukarıdan aşağıya dönüştürmek.[10]

Bürokrat sınıf işbaşına gelince, modernleşme tarihçileri Osmanlı-Türk tarihinin nihai yönünü ilan etmeye hazırdılar: (Batılı) uygar ülkeler düzeyine ulaşmak. Bu en önemli tarihsel sonuçtu. Aslına bakılırsa, modernleşme tarihçilerinin iddialarının aksine,

Güçlenen Ordu. Hassa Ordusunun Birinci Piyade Alayının Birinci Taburu.

bu tarihyazımı tarihsel değil kuram güdümlüydü.[11] Ana fikir, Türk ulus-devletinin başarılı modernleşmesini, Osmanlı geçmişini yeniden şekillendirerek açıklamaktı. Bu itibarla, geç dönem Osmanlı tarihi bağımsız bir anlatısı olmaksızın ideolojik bir amaca hizmet etti; bu amaç ise, modern Türkiye'nin doğuşuna seçmeci bir tarihsel arkaplan sağlamaktı.[12]

Ne var ki, ilk dalga araştırmacıları, Batılılaşma projesinin imparatorluk gündemindeki tek siyasal seçenek olmadığının farkındaydı. Tüm imparatorlukta farklı etnik-dinsel ve bölgesel çıkarlar mevcuttu ve gerek sarayda gerek Osmanlı bürokrasisinde rakip bakış açıları gözlenmekteydi. Modernleşme ekolü bu çoklu muhalefet mevzilerini imparatorluğun varlığına bir tehdit olarak gördü ve bunları gerici cephe olarak adlandırdı. Bürokratik dönüşümün hasımları, özellikle modernleşmeye ve ilerlemeye giden yolu tıkamakla ve imparatorluğun geri kalmasına yol açmakla suçlandı. Siyasal muhalefet ve kültürel karşı duruş, modernleşme söyleminde rejimi tehdit eden ve imparatorluğun yörüngesini değiştirici bir anlam kazandı.

Bu okumaya göre, siyasal muhalefet iki düzeyde işliyordu. İlk olarak, yukarıdan aşağıya reformlar "cahil" kitleler ile kendilerine

özgü çıkarları olan taşra seçkinlerinde içerleme ve yabancılaşma yaratıyordu. Bu tip toplumsal tepkinin örnekleri, Lale Devri, Tanzimat dönemi ve İkinci Meşrutiyet Devrimi ile bağlantılı olarak verildi.[13] İkincisi, Niyazi Berkes'in inandırıcı bir şekilde formüle ettiği üzere, ideolojik ayrışma imparatorluk seçkinlerini reformcu ve gelenekçi olarak iki kampa bölmüştü.[14] Modernleşme bakış açısından, en kötü senaryo, devleti istikrarsızlaştıracak ve Batılı yörüngeyi tehdit edecek şekilde, muhalefetin iki katmanı arasında ittifakların kurulmasıydı. En iyi durum ise, tutucuların devletin üst kademelerinden temizlenmesini ve taşranın kontrol altında tutulmasını gerektiriyordu.

Birinci dalga araştırmalarının sonraki dönemindeki yenilikçi argümanlardan biri, Osmanlı İmparatorluğu'nda rejim değişikliğinin kilit unsurları olarak seçkinler arası gerilim ve merkez-çevre çatışmasını ortaya atmak oldu. Her iki durum da, devletin Batılılaşması hakkında temel anlaşmazlıklara işaret ediyordu. Osmanlı-Türk devleti Batılılaştıkça, tebaasının gözünde zayıf duruma düşüyordu.[15] Buna bağlı olarak, Osmanlı-Türk devleti toplumda var olan meşruiyetini yitirmiş, İslamı periferinin ideolojik kalkanına dönüştürmüş ve siyasal elit saflarında temel bir bölünmeye yol açmıştı. Şerif Mardin, bu tip yabancılaşmanın Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında başladığını ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla hızlandığını düşünmektedir.[16]

Genel olarak söylemek gerekirse, modernleşme anlatıları bize Osmanlı tarihinde siyasal değişime ilişkin tek-nedenli bir açıklama sağladılar. Geç dönem Osmanlı tarihi Batı'nın etkisiyle harekete geçmiş ve emperyal devletin defansif modernleşmesi hakkında türev bir anlatıya dönüşmüştü.[17] Dönemselleştirme tercihleri, devlet merkezli analiz ve modern bir topluma dönüşmeye dair evrimci düşünce, Osmanlı tarihinin seçmeci ve ideolojik ihtiyaçlara hitap eden bir değerlendirmesine dayandırıldı. Modernleşme ekolünün teleolojik vizyonu ve evrenselci yaklaşımını yansıtan bu okuma, bize üçüncü dünyada yukarıdan aşağıya modernleşmenin siyasal değişim ve devlet oluşumu için tek başarılı proje olduğunu tekrar tekrar hatırlatmıştır.[18]

Modernleşme yaklaşımları geç dönem Osmanlı tarihinin önemli bir kısmını dışarıda bıraktı. Modernleşme anlatısının merkezine yerleştirilen imparatorluktaki reformlara ilişkin ana hikâye bile, devlet-toplum ilişkilerini analiz dışında bırakarak, İstanbul'daki yasama girişimleriyle dolduruluyordu. Payitahttaki yüksek siyasetle meşgul olan modernleşme analizinde mekânsal perspektife hiç yer kalmıyordu.[19] Bu itibarla, modernleşme yaklaşımının ana sorunu, Osmanlı topraklarının farklı bölgelerindeki imparatorluk tebaasına ilişkin çeşitli deneyimleri görmezden gelmesi ve bu tecrübelerin yüzyılın sonuna doğru genel bir modernleşme çizgisinde birleştiğini varsaymasıydı.

Tartışmayı geç dönem Osmanlı tarihyazımındaki makro modellere doğru taşıyacak diğer iki hususdan da bahsetmek gerekiyor. Bunlardan ilki, modernleşmenin içeriği hakkındadır. Modernleşmeyi Batılılaşma ve devlet uygulamalarına bağlayan birinci dalga yazarları Osmanlı modernleşmesinin kısıtlı bir açıklamasını sundular. Devletin yetki alanı dışında bir kamusal alanı tanımayan modernleşme görüşleri, toplumsal sınıflar, aileler, dinsel cemaatler, taşra seçkinleri ve yeniçeriler gibi çeşitli grupların moderniteyi nasıl tecrübe ettikleri hakkında suskun kaldı. İkinci olarak, Batı'nın etkisinin öncelikli olarak bir değerler sistemi ve yeni devlet uygulamaları üzerinden tartışılması, dünya ekonomisini modernleşme öyküsünün geri planına itmiş oldu. Makro modeller bu yetersizlikler üzerine kafa yoracak ve geç dönem Osmanlı dünyasını küresel süreçlerle bağlantılı olarak açıklayacaktı.

Makro Modeller

Makro modeller Osmanlı araştırmalarına farklı bir siyasal ortamda girdi. Modernleşme projesinin 1970'lerde çöküşü, ilerleme düşüncesinin yerini ekonomik geri kalmışlığa bırakmasına yol açtı. Üçüncü dünya seçkinleri başarısızlığı küresel kapitalizm ve onun yerli müttefiklerine bağlarken, Batı'ya yetişmeye yönelik siyasal heyecanlarını yitirmeye başladılar. Eşzamanlı olarak, antikapitalist ve antiemperyalist söylemi paylaşan halk hareketlenmeleri iç ve

uluslararası hiyerarşilere meydan okumaya başlamıştı. İşçiler ve köylüler ekonomik haklarını talep ediyor ve emperyalist egemenlikten tam bağımsızlık istiyorlardı. 1980'lerin küreselleşme dalgası bu çatışmaları küresel güçler ve güçlü gruplar lehine çözerek, içe kapalı, devlet merkezli ve popülist rejimlere son verdi.[20]

Bağımlılık okulu, sosyal tarih araştırmaları ve dünya-sistemi analizi yukarıda ifade edilen küresel gelişmeler ışığında, Osmanlı tarihyazımında modernleşme okuluna alternatif güçlü bir entelektüel ve kuramsal temel inşa etti. Makro modeller, nedensel hikâyenin kapitalizm olduğu konusunda hemfikirdi. Dış ticaretin başlamasını dönüm noktası olarak görmekte, küresel ekonomik eklemlenmeyi temel tarihsel süreç olarak kaydederek, siyasal çevreselleşmeyi (periferileşme) geç dönem Osmanlı tarihinde nihai sonuç olarak sunmaktaydı. Böylelikle, ikinci dalga tarih yazıcılığı, geç dönem Osmanlı sahnesinin ekonomik bir analizini sunarak, imparatorluk süreçlerini küresel güç ve eşitsizlik yapılarına bağladı.[21]

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nu dönüştüren nedensel dinamik kapitalizmdi. Osmanlı devletinin tedarik sistemi paramparça olmuş; mali seçenekleri büyük devletlerin siyaseti yüzünden şiddetle kısıtlanmıştı. Bu arada, kapitalist genişleme Osmanlı ekonomisini dönüşüme uğratarak, zengin hinterlandlar, büyük liman kentleri ve küresel emtia zincirleri çevresinde örgütlenmiş güçlü bir tüccar sınıfı yaratmıştı. Kapitalizmi siyasal egemenlik kaybı, sınıf oluşumu ve toplumsal direnişle ilişkilendiren ikinci dalga araştırmalar, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda dünya ekonomisinin oynadığı belirleyici rolü doğrulamaktaydı.[22]

Makro modeller imparatorluğun dünya ekonomisine girişini geç dönem Osmanlı tarihinde dönüm noktası olarak kabul eder. Bağımlılık okuluna göre, İngiliz-Osmanlı (Baltalimanı) Ticaret Antlaşması (1838) adaletsiz bir ticaret rejimi kurmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitülasyon siyasetini başlatmıştı.[23] Müflis bir Osmanlı devletine karşı yabancı alacaklıları korumak için kurulan Düyun-ı Umumiye İdaresi de (1881) benzer bir amaca hizmet etti. Emperyalizm ve finans kapital arasındaki ittifakı pekiştirdi, burjuvazi ve bürokrasi arasındaki sınıf çatışmasını şiddetlendirdi ve Os

manlı topraklarında üretilen gelirleri dışarıya hortumladı.[24] Hepsi bir arada düşünüldüğünde, söz konusu dönüm noktaları Osmanlı tarihini, ana değişkenleri dünya ekonomisi ve emperyalizm olan yeni bir tarihsel güzergâha itti.

Dünya pazarlarıyla bütünleşme, geç dönem Osmanlı tarihinin aldığı bu yeni yönü perçinledi. Dış ticaret yüzyıl içinde on kattan fazla büyürken, Osmanlılar dünya pazarlarına tarım ürünleri satıyor ve Avrupa'dan mamul ürünler satın alıyordu. Doğrudan yabancı yatırım Osmanlı altyapısını (demiryolları ve limanlar gibi) geliştirmiş ve dış ticaret hacmini genişletmişti. Kırım Harbi'yle (1853) başlayarak, Avrupa para piyasalarından yüksek faiz ve komisyon oranlarıyla gelen borçlar, uzun vadede Osmanlı maliyesi üzerinde yabancı denetimine yol açtı.[25] Makro modeller, ekonomik büyüme ve Avrupa emperyalizmi hakkındaki ihtilaflarına karşın, Osmanlı ekonomisini 19. yüzyılda yeni bir zemine aktaran etkenin dünya pazarları olduğunda hemfikirdi.[26]

Ekonomik entegrasyonun önemli bir sonucu modern sınıf oluşumuydu. Reşat Kasaba'nın Batı Anadolu bağlamında gösterdiği gibi, dış ticaretin genişlemesi yeni bir tüccar sınıfı yarattı.[27] Yerli burjuvazinin üç özelliği vardı: Kentliydi, gayrimüslimdi ve dünya ekonomisiyle bağlantılıydı. Bu sınıfın ekonomik konumu ve siyasal önemi konusunda bağımlılık ile dünya-sistemi okulları arasındaki anlaşmazlıklara karşın, gayrimüslim burjuvazi tezi, ekonomik meslekleri gayrimüslim cemaatlere atfeden etnik işbölümü fikrini paylaşıyordu. İşte bu entelektüel temelden yola çıkan Charles Issawi, 19. yüzyıl Ortadoğu'sunda gayrimüslimlerin ekonomik olarak başat konumunu dile getirdi.[28]

Bu yaklaşımdan yeterince tatmin olmayan ve köylü araştırmalarının etkisi altındaki Osmanlı araştırmacıları 1980'lerde tarımsal kalıpları keşfetmeye koyuldular. Toprak mülkiyeti, geç dönem Osmanlı toplumunun sınıf yapısının araştırılmasında tamamlayıcı bir stratejiye dönüştü. Entelektüel enerjinin büyük bir kısmı Osmanlı Arazi Kanunnamesi'nin (1858) bölgesel uygulamalarının izini sürmeye harcandı. Bu araştırmalardan üç sonuç öne çıktı: (1) Büyük toprak mülklerinin (*çiftlik*ler) ortaya çıkışı, Osmanlı'nın dünya

ekonomisine eklemlenmesinde sınırlı bir rol oynadı; (2) toprak mülkiyeti modelleri yerel düzeyde hiyerarşileri biçimlendirdi; ve (3) 20. yüzyıl Ortadoğu'sunda farklı siyasal sonuçların ortaya çıkmasından kısmen tarımsal yapılar sorumluydu.[29]

İkinci dalga araştırmaları aynı zamanda dünyayla ekonomik bütünleşmeye karşı Osmanlı tepkilerini de inceledi. Bağımlılık okulunun ekonomik gerileme tezine karşı çıkan Şevket Pamuk, Osmanlı ekonomisinde dış ticarete bağlı büyümeyi belgeledi. Dünya pazarlarıyla bütünleşme orta köylülük aracılığıyla gerçekleşmiş ve Osmanlı tecrübesini sömürge ve gayriresmi imparatorluk örneklerinden farklılaştırmıştı. İmalat sanayii de Avrupa'nın hücumundan sağ çıkmış ve belirli sektörlerde daha rekabetçi hale gelmişti. Emek yapısı, ucuz hammadde ithali ve özellikle yerel tercihler, yerli bir imalat zeminini sağlama almıştı.[30] Bu tarihsel tecrübe özellikle Osmanlı Bulgaristan'ı, Doğu Anadolu'nun ticaret kentleri ve Kuzey Suriye kentlerinde güçlüydü.[31]

Aynı dönemde, sosyal tarihçiler işçi ve köylüleri geç dönem Osmanlı tarih sahnesinin merkezine yerleştirdi. Donald Quataert, Doğu Karadeniz bölgesinde Reji Şirketi ve küresel ekonomik müttefiklerine direnen tütün işçilerinin mücadelesini belgeledi. Benzer bir şekilde, Selanik ve Beyrut'ta liman işçileri uzunca bir süre Avrupa ekonomik çıkarlarını bloke etmişlerdi. Siyasal alanda ise, liman loncası, yabancı ürünlere karşı boykotlar düzenlemek yoluyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kentlerde sıkı denetim kurmasına yardım etmişti. Yukarıdaki örneklerin tümünde, sosyal tarihçiler işçi ve köylüleri öfkelerini Batı emperyalizmine yönelten ve imparatorluğun son döneminde iç siyaseti biçimlendiren "değişim aktörleri" olarak betimlediler.[32]

Ekonomik eklemlenme çok geçmeden siyasal sonuçlar yarattı. Bu, bağımlılık ve dünya-sistemi perspektiflerinin sırasıyla imparatorluğun sömürgeleşmesi veya çevreselleşmesi adını verdikleri olguydu. Terminoloji farklarına karşın, tarihsel sonuç üzerinde mutabakat vardı. Küresel ekonomik bütünleşmeden, zayıf bir Osmanlı devleti doğmuştu. Osmanlılar, Avrupa devletleriyle ilişkile-

Ekonomik bağımsızlık. Kapitülasyonların ilgasıyla Kudüs'teki Fransız Postanesi'ne ait posta kutusunun kaldırılması.

rinde egemen statülerini yitirdiler ve 19. yüzyılda kendi uyrukları karşısında sınırlı bir güce sahip olabildiler. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisi içinde işgal ettiği ve sömürge mevkiinden daha iyi olmakla birlikte, Çarlık Rusya'sının "yarı-çevre" statüsüne bile denk olmayan yapısal konumundan kaynaklanıyordu.

Emperyalizm karşıtı dalganın 1970'lerde gitgide güçlenmesiyle, Türk tarihyazımı artık bu trajedinin sonunu, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında Avrupa ekonomik hâkimiyetinin ve Osmanlı devletinin çevreselleşmesinin Türk Devrimi ile nasıl ters yüz edildiğini entelektüel ve politik olarak göstermeye hazırdı. On yıllık savaş dönemine (1912-1922) odaklanan Feroz Ahmad ve Zafer Toprak gibi bağımlılık yazarları, Avrupa'nın Osmanlı ekonomisinde kapitülasyon sistemi aracılığıyla sağlama alınmış imtiyazlarına son veren I. Dünya Savaşı esnasındaki milli iktisat politikalarını belgelediler.[34] Batılılaşmacı seçkinleri antiemperyalist devrimcilere dönüştüren bu düşünce, ekonomik bağımsızlığı modern Türk devlet oluşumunun merkezine yerleştirdi.

Özetle, çatışma paradigmasına dayanan makro modeller geç dönem Osmanlı tarihini bir yanda Osmanlı İmparatorluğu ile Batı,

diğer yandaysa gayrimüslim burjuvazi ile Osmanlı bürokrasisi arasında çifte mücadele alanı olarak gördü. Bu yorum, dünya ekonomisini analizin merkezine koyan, ekonomi merkezli ve sınıf temelli bir yaklaşımla destekleniyordu. Makro açıklamalar yine de farklı önceliklere sahiptiler. Bağımlılık yaklaşımları ekonomik geri kalmışlık ve siyasal egemenlik kaybını öne çıkarırken, ekonomik ve sosyal tarihçiler bağımlı gelişmeyi belgeliyor ve küresel ekonomiye karşı yerel direniş mevzilerinin peşine düşüyordu. Son olarak, dünya-sistemi analizi, Avrupalı tüccar ve Osmanlı bürokrasisiyle çatışma halinde özerk bir burjuvazinin doğuşunun izini sürmekteydi.[35]

Geç Osmanlı tarihyazımında makro modellerle ilgili iki önemli sorun vardı. Birincisi, tek nedenli bir tarih açıklamasına dayanıyorlardı; ikinci olarak ise, ekonomik yapıların zaman içinde varlığını nasıl sürdürdüğünü göstermekte zorlanıyorlardı. Birincisinde, dönüm noktalarını, tarihsel süreçleri ve uzun vadeli sonuçları belirlemede dünya ekonomisine tam yetki verilirken, ikincisinde ekonomik bütünleşmeyi sürekli yeniden üretilmesi gereken ve sosyal ağlara dayanan bir faaliyet olarak görme fırsatı kaçırılıyordu. Kaldı ki, tartışmayı ekonomi ve sınıfla kısıtlayan, modernleşme ekolünün devlet merkezli gündeminden şüphe duyan makro modeller önemli bir Osmanlı gelişmesini gözden kaçırdı. Bu da, çoğu zaman yavaş, daima eşitsiz ilerleyen ve büyük ölçüde müzakereye dayanan Osmanlı devletinin konsolidasyonu süreciydi.

Odağını devlet-toplum ilişkilerine kaydırarak, geç dönem Osmanlı tarihyazımına ücra imparatorluk topraklarının deneyimini 1990'larda sokan pazarlık perspektifleri oldu.

Pazarlık Perspektifleri

Geç Osmanlı tarihyazımında pazarlık perspektiflerinin yükselişini sağlayan başlıca etken küresel değişimlerdi. Bu anlamda en önemli gelişme ulus-devlet modelinin gerilemesi oldu. Seçkinci rejimler sarsıldı ve sınıf siyaseti önemsiz bir seçeneğe dönüştü. Küresel akımlar, kimlik siyaseti ve iç egemenliğin aşınması, ulus-devlet deneyiminin sınırlarını daha da belirginleştirdi. Eşzamanlı olarak,

Batı dünyasının göreli gerilemesi, Batı ile geri kalan dünya arasındaki hiyerarşileri yeniden tanımlamayı gerektiren bölgesel modellerin doğuşunu hızlandırdı.

Osmanlı araştırmalarındaki muazzam değişim, Avrupa merkezli analizlerin gerilemesiyle meydana geldi. Yeni araştırmalarda, Batı'nın tarihsel deneyimi geçmişte varsayıldığı kadar hegemonik bir görünümde değildi. Güncel araştırmalar, Batı hâkimiyetinin kapsamı itibariyle sınırlı olduğunu ve baskın konumunu korumakta Avrupa merkezli söylemden yararlandığını gösterdi.[36] Bu bulguların ışığında, modernleşme yaklaşımları ile makro modeller Osmanlı tarihyazımındaki entelektüel çekiciliğini yitirdi. Modern Ortadoğu'nun oluşumunda Osmanlı devleti ve yerel aktörlere öncelik veren tarihsel anlatılar öne çıkmaya başladı.[37] Böylelikle, Osmanlı modern devlet oluşumu yeni entelektüel gündem olarak ortaya çıktı.

Üçüncü dalga tarihyazımı (neo-) revizyonist görevine, 19. yüzyılda Osmanlı devlet oluşumunu çözümlemekle başladı. Yeni literatür, merkezileşmenin yerel ileri gelenlerin tartışmasız konumunu tahrip ettiğini, imparatorluk bürokrasisine katılımın taşra seçkinlerinin iktidarını sağlamlaştırdığını ve geç dönem Osmanlı devletinin ayakta kalmak için kapsamlı imparatorluk ideolojileri ürettiğini gösterdi. Hepsi birlikte ele alındığında, bu araştırmalar Osmanlı devlet inşa sürecinin çok katmanlı niteliğini ortaya koyuyordu. Böylelikle, Osmanlı rejiminin uzun vadeli istikrarını başarıyla açıkladılar ve Osmanlı devlet oluşumunun aracı kullanan karakterini ortaya koydular.[38]

Osmanlı devlet oluşumunun bu aracılı karakteri en aşikâr şekilde taşra bürokrasisinde kendini gösteriyordu. Mikro çalışmalar, yerel çıkarların yeni imparatorluk mevkilerini nasıl işgal ettiğini ve bürokratik tecrübeyi büyük ölçüde nasıl belirlediğini enine boyuna ele aldı. Bu bakımdan, üçüncü dalga araştırmalar, geç dönem Osmanlı devletinin bürokratikleştikçe, taşrada yerel çıkar sahipleri tarafından o ölçüde ele geçirildiğine ilişkin yeterince destek sağladı. Bu nedenle siyasal olarak nüfuzlu ailelerin sayısının 1860 sonrasında birçok Osmanlı kentinde bir düzineyi aşmaması şaşırtıcı değildir.[39]

Çağdaş tarihyazımı ayrıca ekonomik kaynaklar üzerine şiddetli rekabeti de belgeledi. Bu eğilim, özellikle yerel liderliklerin güçlü ve merkezi otoritenin zayıf olduğu hudut vilayetlerinde göze çarpıyordu.[40] Filistin'de, Nablus seçkinleri bölgedeki tarımsal artı değerden önemli bir pay almaya devam etmekteydi.[41] Bu arada, taşra bürokratları ve yerel seçkinler arasında iş ortaklıkları kurulmakta ve iltizam düzeni taşra çıkarlarını merkeze bağlamakta faydalı bir rol oynamaktaydı. Güncel araştırmalar, merkezi devletin vilayetlerde hatırı sayılır miktarda bir artı değer bıraktığını ve bu artı değerin devletin yerlilerle daha iyi pazarlık etmesini sağladığı noktası üzerinde birleşiyor.

Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet-toplum etkileşiminin başka bir zeminini modern ideolojiler temin etmişti. Osmanlılar yeni siyasal meşruiyet biçimleri icat etmiş ve devlet hâkimiyetini pekiştirmek için kurumlarını güncellemişlerdi. Yeni meşruiyet biçimleri, II. Abdülhamid'in pan-İslamist siyasetiyle uygulamaya konuldu. Sıkça alıntılanan bir kitapta Selim Deringil, Müslüman kamuoyundan destek gören "emperyal meşruiyet" mekanizmalarını tartıştı.[42] Güncelleme dinamiği ise, devlet kurumları imparatorluk seçkinlerinin Osmanlılaşmasını hızlandırdığı zaman etkili oldu.[43] İslami içeriği ve toplumsal yükselme imkânlarıyla, devlet eğitimi yerel aidiyetlerini Osmanlı kamusal kimliğiyle uzlaştıran ve imparatorluğa sadık bir "geç dönem Tanzimatçılar" kuşağı yarattı.[44]

Pazarlık modeline diğer bir destek, adem-i merkeziyetçiliğin hüküm sürdüğü 18. yüzyıldan geldi. Diyarbakır'da iltizam sistemini ele alan Ariel Salzmann, yerli seçkinler tarafından gayet iyi yönetilen bir kent betimledi. Yerel liderlik bölgesel çıkarları desteklemekle birlikte merkezle de güçlü mali bağları vardı.[45] Karen Barkey aynı argümanı bir adım daha ileriye götürerek, iltizam çıkarlarını Osmanlı İmparatorluğu'nda doğmakta olan taşra sivil toplumuyla ilişkilendirdi. İltizam dünyasının önemli bir temsilcisi olan Karaosmanoğulları ailesi, yabancı tüccarla yakın ilişkiler kurmuş, yerel gruplara himaye sağlamış ve Batı Anadolu'da nüfuzlu bir toplum önderi haline gelmişti.[46] Genel olarak ifade etmek gerekirse, kurumsal değerlendirmeler, merkez ile çevre arasında sembiyotik bir

Yerlilerle pazarlık. Ali Ekrem Bey Birüssebi'de (1905).

ilişkinin varlığına dikkat çekiyor, bunun da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "federatif yapıları" desteklediğini iddia ediyordu.[47]

Söz konusu tarih okulu, geç dönem Osmanlı tarihinin uzun vadeli güzergâhı konusunda hemfikirdi: Yerel aracılar ile işbirliğine dayanan dolaylı hâkimiyet. Mali ve ekonomik kaynaklar merkez ile vilayetler arasında paylaşılıyor, yerel siyasete taşra seçkinleri hükmediyor, adalet ve eğitim hizmetleri cemaat güçlerinin idaresinde yürütülüyor, hatta Osmanlı ordusu hudut bölgelerinde başıbozuk kuvvetlerden asker topluyordu. İç hâkimiyet sorununa odaklanan bu Osmanlı tarihi yorumu, Batı'nın siyasi veya dünya ekonomisinin ezici etkisi altında sırasıyla bürokratik restorasyon ve imparatorluğun çevreselleşmesi meselelerine yoğunlaşan modernleşme yaklaşımlarından ve makro modellerden ayrılmaktaydı.

Geç dönem Osmanlı tarihinin dönüm noktaları, pazarlık modellerinde imparatorluğun çöküşüne giden yolu temsil eder. Üçüncü dalga yazarları, Tanzimat'ın yukarıdan aşağıya reformlarının müzakere güzergâhını altüst ve merkez-çevre ittifaklarını tahrip ettiğini ileri sürdüler. Post-kolonyalistler en fazla, toplumsal olarak seçkinci, siyasal olarak merkeziyetçi ve kültürel olarak da modernist projeyi besleyen emperyal uygarlaştırıcı ideolojiyi suçladılar. Bu yaklaşımla uyumlu olarak, Ussama Makdisi Osmanlı reform hareketinin Lübnan'da ilksel kimlikler yaratmakla kalmadığını, aynı zamanda belli

dinsel (heterodoks İslam), etnik (Arap) ve mekânsal (Batı Asya) kimliklerle örtüşen geri kalmış bir Doğu tahayyül ettiğini öne sürdü.[48]

Üçüncü dalga tarihyazımındaki diğer "şüpheli" ise II. Meşrutiyet dönemidir (1908-1918). Şükrü Hanioğlu, Jön Türk İhtilali'ni, tutucu bir siyasal gündeme sahip başarılı bir askeri ayaklanma olarak görür.[49] Daha genel olarak söylemek gerekirse, post-kolonyal eleştiri Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına ilişkin iki önemli hususa dikkat çekmiştir. Birincisi, geç dönem Osmanlı devleti önceki araştırmalarda varsayılandan daha Türk, seçkinci ve merkeziyetçiydi. İkincisi, Jön Türklerin sosyal Darwinizmi tepki olarak Müslüman milliyetçiliklerini ateşlemiş, gayrimüslimleri sahneden silmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü hazırlamıştı.[50] Bu yaklaşımda, Osmanlı tarihinin son dönemi, modernleşmeci bürokratik sınıfın modernlik ve devlet adına imparatorluk çeşitliliğini tahrip ettiği negatif bir değişim olarak nitelendirilir.

Özetlemek gerekirse, üçüncü dalga tarihyazımının yakın zamandaki başarısı, entelektüel odağı emperyal devlet inşasına kaydırmasıyla ilişkilidir. Bu araştırmalar, geç dönem Osmanlı dünyasını anlamanın anahtarının, Osmanlı devleti ile toplumsal aktörler arasındaki siyasal pazarlıkları keşfetmekte yattığına ilişkin bol miktarda kanıt ortaya koymaktadır.[51] Bu doğrultuda, merkezi devlet ile periferileri arasındaki maddi ve ideolojik bağları sürdüren veya sona erdiren mekanizmalara özel bir önem atfedilmiştir. Ayrıca bu araştırma programı, devlet-toplum ilişkilerini ortaya koymak yoluyla, geniş kapsamlı bir sonuç da geliştirmiştir: 18. ve 19. yüzyıllarda Ortadoğu'yu öncelikli olarak Osmanlı karar mercileri ve Osmanlı devletinin kurumsal tercihleri biçimlendirmiştir.

Gene de mevcut izahlar kendi içinde farklılaşmaktadır. Başlıca tartışma konusu, geç dönem Osmanlı devletinin doğasıyla ilgilidir. Mikro-tarih araştırmaları, düşük kapasiteli bir Osmanlı devleti resmeder ve merkezkaç kuvvetlerini tarihin aktörleri olarak tanımlar. Kurumsalcı ekol, Osmanlı devlet gücüne daha fazla itibar eder ve yerel seçkinler ile merkezi devlet arasındaki ittifakların altını çizer. Asıl vurgu, merkez ve çevrenin geçinmesini sağlayan mekanizmalara yapılır. Post-kolonyal yaklaşım, geç dönem Osmanlı dev

letini, hudut bölgelerini ve "heterodoks" grupları dışlayan güçlü bir aktör olarak sunar. Buradaki kilit husus, geç dönem Osmanlı devletinin ideolojik dönüşümüdür.

Bitirmeden, üçüncü dalga çalışmalarıyla ilgili üç ana zaafın altını çizeceğim. İlki, ölçek meselesidir. Yerel tarih araştırmaları ilgisini yerel birime yoğunlaştırırken, imparatorluk çapında ve küresel etkenlerin belirleyici etkisini hafife almaktadır. İkincisi, post-kolonyal konumlardan feyz alan güncel araştırmalar, araçsal rasyonaliteye ve geniş yeteneklere sahip bir Osmanlı devleti varsayarak, bürokratik sınıfın sosyolojik muhayyilesi ile sahadaki gerçekleri birbirine karıştırmaktadır. Üçüncüsü, kurumsal analiz, mekânsal ve zamansal sınırlarını belirtmeyi ihmal ettiği iltizam sistemine olumlu sonuçlar atfetmekte ve 19. yüzyılda modern devlet oluşumundaki olumsuz etkisini gözden kaçırmaktadır.

Sonuçlar

Geç dönem Osmanlı tarihyazımı değişim anlatıları sundu. Modernleşme yaklaşımları devlet önderliğindeki dönüşüme dikkat çekti; makro modeller kapitalist sisteme eklenmenin ardından doğmakta olan sınıf çatışmalarının izini sürdü; pazarlık anlatıları da, Osmanlı devlet ve toplumu arasındaki zımni sözleşmeyi gösterdi. Dolayısıyla modernleşme araştırmaları reformcu devlet geleneğini başarılı bir şekilde belgeledi. Farklı bir entelektüel soruyla yola çıkan makro modeller, dikkati dünya ekonomisinin etkisine çevirerek, bunun siyasal maliyetini ve önceden kestirilemeyen olumlu sonuçlarının altını çizdi. Daha yakın geçmişte, pazarlık perspektifleri ise Osmanlı devlet oluşumunun müzakereci karakterini vurgulayarak, 19. yüzyılın ikinci yarısında modernleşmeci bürokratik projenin yükselişiyle bu niteliğin yok oluşunu dile getirdi.

Osmanlı çalışmaları son dönemde ümit vaat ediyor. Eski usul siyasal tarihe gitgide post-kolonyal ve kurumsal sorular hükmetmeye başladı; sosyal tarih aşağıdan yukarıya yaklaşımını ve özne-merkezli perspektifini yerel tarihe aktardı; iktisat tarihi küresel karşılaştırmalara yöneldi. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, 18. ve

19. yüzyıllar arasındaki tarihsel süreklilikler günışığına çıkarıldı;[52] Osmanlı İmparatorluğu üzerine araştırmaların kapsamı coğrafi olarak "merkezi olmayan" bölgeleri içerecek şekilde genişletildi ve bu sayede, Osmanlı tarihi alanını çok uzun süredir birbirinden koparan ulus-devlet çerçevesi zayıflamış oldu.[53]

Gel gelelim, Osmanlı tarihyazımının kilit sorunları hâlâ çözülmemiş duruyor. Sözü edilmeye değer önemli bir husus, Osmanlı içi perspektiflerin eksikliğidir. Osmanlı araştırmacılığı, Charles Tilly'nin eğilim izahları olarak adlandırdığı olguya kapılarak, tarihi toplumsal aktörlerin maksatlı eylemleri olarak görmektedir. Geç dönem Osmanlı tarihi, bürokratik seçkinler veya taşra liderliklerinin merceğinden değerlendirilmektedir. Böyle bir formülasyon içinde, imparatorluk tarihi iki birim arasındaki çatışma veya işbirliğinin anlatısı haline gelmektedir.[54] Bu izah iki nedenle tatminkâr değildir: İlk olarak, Osmanlı tarihini merkez-çevre çerçevesinde ifade edilen devlet merkezli dar bir anlatıya indirgemektedir; ikinci olarak da, Osmanlı içi çeşitlenmeyi yakalamaya imkân verecek karşılaştırmaların önünü tıkamaktadır.

Tarihyazımındaki diğer bir güçlük, geç dönem Osmanlı tarihini tek bir dinamikle açıklayan tek-nedenli yorumların varlığıdır. Geç dönem Osmanlı anlatılarının inşasında kullanılan analitik çerçeve, ilk dalgada Batı, ikinci dalgada dünya ekonomisi, üçüncü dalgada ise Osmanlı devletinin konsolidasyonu oldu. İmparatorluğun tamamı için tek bir yön öneren bu görüş, 19. yüzyılda Osmanlı sahnesini biçimlendiren ve birbiriyle etkileşim içindeki nedenler bütününü gözden kaçırdı. Dolayısıyla, metodolojik olarak söylemek gerekirse, geç dönem Osmanlı tarihyazımı, Osmanlı devleti, küresel süreçler ve yerel aktörlerin oynadıkları, eşzamanlı ve birbirlerinden farklı rolleri başarıyla açıklamaktan uzak kaldı.

Ben bu duruma bir çözüm olarak, Osmanlı içi çeşitliliği ele alan ve çoklu-nedensellikle işleyen tarihsel izahlara ihtiyacımız olduğu fikrini ileri sürüyorum. Bu izahlar bir yandan mekânsal ve karşılaştırmalı, öte yandan etkileşimsel ve süreç temelli olmalıdır. Osmanlı devletinin katkısının tarihselleştirilmesi, Avrupa etkisinin yerli yerine oturtulması ve yerel aktörlerin bölgedeki güçlü sosyal ağlar

olarak görülmesi gerekiyor. Bu tür bir yaklaşım, düalist izahları aşabilir ve başkentteki siyasal seçkinlerin tarih içinde sahip olduğu ağırlığı azaltabilir.

Bu temel prensipleri esas alarak, sonraki bölümlerde, imparatorluk hatları yaklaşımının, geç dönem Osmanlı tarihyazımındaki düalist anlatıların ve devlet merkezli izahların ötesine geçmemizi sağlayabileceğini göstereceğim. Sonraki bölüm, ilkin Doğu Akdeniz sahil şeridine dönerek, 19. yüzyılda Osmanlı kıyısını ayrı bir bölgesel güzergâh olarak sunacak.

II
Kıyı

Kıyı hattı, 19. yüzyılda ortaya çıkan toplumsal bir oluşumdu. Genişleyen dünya ticaretiyle öne çıkan kıyı, aynı zamanda küresel ekonomide artan uzmanlaşmanın somut bir deliliydi. Bununla birlikte, kıyı, Osmanlı İmparatorluğu'nu dünya ekonomisinin ana merkezleriyle ilişkilendiren coğrafi bir noktadan ibaret değildi. Liman kentleri, Osmanlı kıyılarını küresel ağlara bağlayan, orta sınıf ittifaklarını besleyen ve yeni siyasal mücadele biçimleri başlatan toplumsal mekânlar olarak faaliyet gösterdi. Reform fikri, geniş bir kamusal alan ve modern sınıf siyaseti 19. yüzyılda kıyı deneyiminin ayrılmaz unsurları oldu.

Bu bölümde, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kıyı hattı tartışılacak. Kıyının oluşumunda dünya ekonomisinin rolü vurgulanmakla birlikte, ekonomik bütünleşmeden asıl kârlı çıkanların yerli gruplar olduğu gösterilecek. Daha sonra ise, liman kentinde, küresel akımlarca şekillendirilen ve somut ifadesini yerel yönetim ve basında bulan orta sınıf hegemonyasının izini süreceğim. Bölümün son kısmında, 20. yüzyıla geçilirken Osmanlı kıyısında gitgide sınıfsal bir nitelik alan siyasal çatışmanın yeni biçimleri incelenecek. Genel argüman olarak, 19. yüzyılda, kıyı modelinin Batı

Anadolu ve Doğu Akdeniz sahil şeridinde kendine özgü tarihsel bir deneyimi temsil ettiği savunulacak.

Küresel Bağlantılı Bir Ekonominin Oluşumu

Kıyının tarihsel kökleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın genişleyen dünya ekonomisine eklemlendiği 18. yüzyılın ikinci yarısına dek uzanır. Siyasal özerklik ve ekonomik istikrardan yararlanan kent yöneticileri ve nüfuzlu ileri gelenler, Avrupa'dan gelen talebe karşılık verdiler. Köylülerin artı değerini dış pazarlara yönlendirdiler ve denizaşırı ticarete himaye sağladılar.[1] Osmanlı ihraç ürünlerinin başlıca limanı İzmir, Avrupa'nın sınai pazarlarına tiftik ipliği, ipek, pamuk ve yün satmaktaydı.[2]

Gel gelelim, Osmanlı'nın dünya ekonomisi ile bütünleşmesinin geçici olduğu ortaya çıkacaktı. Osmanlı siyasal aktörleri ekonomik mübadelede öngörülebilirlik ilkesine uymadıkları gibi, üretim süreçlerini daha fazla ticarileşme doğrultusunda değişime uğratamadılar. Bunun yerine, mültezimler ve taşra yöneticileri merkezi devlete sabit bir bedel ödedikten sonra köylüleri alabildiğince ezmeyi yeğlediler. Dahası, Akka'nın tarihsel deneyiminin doğruladığı gibi, siyasal makamlar, Avrupa tüccarıyla yerel ekonomik süreçler arasında belirli bir mesafeyi daima muhafaza ettiler. Sonuç olarak, Osmanlı topraklarında tek ürüne dayanan hinterlandlar ortaya çıkmadı.[3] Bu kısa ömürlü model, Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ticaret bağlarını kesintiye uğratan Napolyon Savaşları ile sona erdi.

Doğu Akdeniz'deki ticaretin çehresi 1820'lerden sonra köklü bir değişime uğradı. Başlıca fark, yerel kapitalist öznenin dramatik yükselişiydi. Osmanlı-Avrupa ticaret ilişkilerinde aracı rolü oynayan gayrimüslim tüccar, denizaşırı ticarette yerel Müslüman grupları bertaraf ederken; Avrupalılar karşısında teşkilat bakımından üstünlüklere sahipti. Osmanlı kıyısında gayrimüslim ticari üstünlüğünün anahtarı kentli çıkarları hem hinterland hem de küresel güçlerle eklemleyen iki yönlü bağlardı. İşte bu arkaplana dayanarak, Batı Anadolu'nun Rum tüccarı, yüzyıl boyunca bölge ithalatında tekelci konumunu sürdürdü.[4]

Ticari çıkar sahiplerinin yerleşik nitelikleri Osmanlı kıyısında gelişmelerini sağladı.[5] Gayrimüslim girişimciler sosyal bağlarını ekonomik yaşamı dış pazarlara yönlendirmek, krediye kolay erişmek ve piyasa bilgisini paylaşmak konusunda kullandılar. Bu bakımdan etnisite, din, hemşerilik ve akrabalık, karşılıklı güven ve kültürel uyumluluk gerektiren ticaret için güvenilir kanallar sağladı. Şaşırtıcı olmayacak şekilde, Osmanlı dış ticareti 19. yüzyılda on misline çıktığı zaman, hemşerilik ilişkileri Cebel-i Lübnan'da ipek ipliği atölyelerinin işleyişinde etkili olurken, evlilik bağları ve etnik para piyasaları Batı Anadolu ve Selanik'te ticari faaliyetleri destekledi.[6]

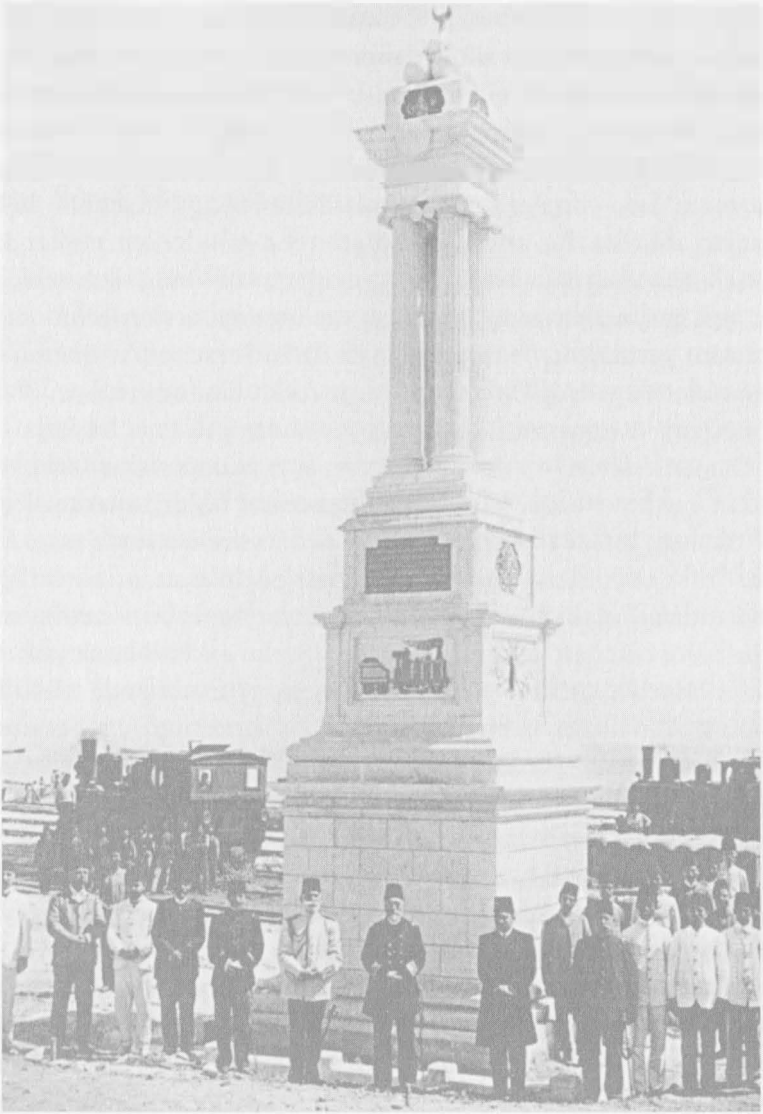
Kıyı tüccarının uzun vadede başarısını getiren, iyi işleyen bu bölgesel ağlar oldu. Kentsel çıkarlar ile orta düzey köylülük arasındaki ittifakı perçinledi ve Osmanlı piyasalarının rekabetçi niteliğini korudu. Bunu yaparak, ekonomik bütünleşmenin alabileceği diğer formları bertaraf etti. Avrupalı tekeller, beyaz yerleşimci koloniler veya güçlü kırsal çıkarlar ortaya çıkmadı. Bunun yerine, gayrimüslim müteşebbisler Lübnan ve Bursa'da ipek ihracatına hâkim oldular. Selanik'te tütün ve imalat sektörünü denetlediler ve Batı Anadolu'da bir dizi tarımsal ihraç ürününün ticaretini yaptılar. 1913 itibariyle, Lübnan'da yerlilerin sahip olduğu iki yüzü aşkın atölye bulunuyordu.[7]

Kıyı piyasalarının geniş ticaret ağları etrafında oluşması, ekonomik performansı bu ağların denetimine bağladı. Rumlar, "nakliyeci, tüccar ve tefeci operasyonlarını" bir arada düşünmelerinden ötürü Batı Anadolu'da etkili aracılara dönüştüler.[8] Bu seçenek diğerleri için mevcut değildi. Lübnanlı Hıristiyanlar kredi bakımından Fransız sermayesine bağımlıydılar; Ermeniler sermayelerinin çoğunu toprağa yatırmışlardı; Selanik Yahudilerinin ise Makedonya hinterlandına erişimleri kısıtlıydı. Bu açıdan bakıldığında, Avrupalıların kıyıda karşı karşıya geldikleri başlıca engel, bölgedeki emtia hareketlerini denetleyen yerel ağlara nüfuz edememeleriydi. 1889 gibi geç bir tarihte bile, imparatorluktaki dış ticaret faaliyetlerini finanse eden en büyük kurum olan Osmanlı Bankası, vilayetlerin tamamında sadece on iki şube açarak, ticarileşme sürecini büyük ölçüde yerli grupların eline terk etmişti.[9]

Kıyı ekonomisinin yerele dayalı yapısı Avrupa çıkarlarını nasıl zora soktuysa, ekonomik çeşitlenme yerel aktörlerin rekabetçi kalmalarını sağladı. Bu, sınırlı sermaye birikimi, dikey cemaat ağları ve devlet desteğinden yoksun işleyen bir iş ortamında riski dağıtmak açısından akıllıca bir stratejiydi. Tarihsel olarak söylemek gerekirse, Osmanlı İmparatorluğu'nun kıyı burjuvazisi hinterlandda tefeci bir grup olarak işlev gördü, dünya ekonomisi için ihraç ürünlerinin ticaretini yürüttü, kentlerde imalat sanayii ve emlak piyasasına yatırım yaptı. Bu deneyim Osmanlı firmalarını Batı'daki benzerlerinden ayırıyordu.[10]

Kıyı tüccarları, Büyük Bunalım'ın 1890'larda sona ermesiyle birlikte, ekonomik portföylerini çeşitlendirmeye koyuldular. Osmanlı liman kentleri hızlı demografik büyüme göstermeye başladığında, imalat sanayiine yatırım yapmayı kârlı buldular. Selanik'te Allatini'lerin değişen iş alanları, liman kenti ekonomisinin artık kentten gelen talep etrafında döndüğünü ortaya koymaktaydı. Tanınmış Yahudi girişimci aile, ilkin ekonomik faaliyetlerini tütünden un fabrikasına çevirmiş, ardından yüzyıl sonuna doğru bir tuğla fabrikası kurmuştu. İzmir'in Rum burjuvazisi bu furyaya katılarak, imalat, inşaat ve gıda işleme alanlarına yatırım yaptı. Bira fabrikaları, buharlı un fabrikaları ve sabun atölyeleri açtılar. Ayrıca, tuğla ve kiremit gibi dayanıklı ürünlerin üretiminde uzmanlaştılar.[11]

Osmanlı kıyı burjuvazisi aynı zamanda emlake yatırım yaptı ve arazi spekülasyonuna girdi.[12] İzmir ve Beyrut tüccarları, yakınlarındaki ticari merkezleri dönüşüme uğrattılar ve gelişen kasabalara para yatırdılar. Sonuç olarak Yafa, Hayfa, Mersin ve Samsun gibi kasabalar ücra yerler olmaktan çıkarak bölgesel liman kasabaları haline geldi.[13] İç bölgelerden göç alarak, Doğu Akdeniz'in daha büyük liman kentlerine ciddi bir tehdit oluşturmaya başladılar.[14] Bu sonuncu gelişme, Beyrut'un ticari hegemonyasının (küçük çapı, geç gelen konumu, ipek ekonomisine bağımlı oluşu ve bölgesel rakiplerin varlığı yüzünden) kırılgan doğasını ortaya koymakla kalmıyor, aynı zamanda bölgede yeni bir tarımsal ticarileşme dalgasına işaret ediyordu.

Bölgesel liman kasabalarının yükselişi: Hayfa demiryolunun inşası.

Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nda liman kasabalarının gelişmesi dünya ekonomisiyle derinleşen bir bütünleşmenin sonucuydu. Çukurova'da pamuk, Doğu Karadeniz'de tütün, Filistin ve Suriye kıyılarında portakal ve ipek üretimiyle, tek-ürünlü hinterlandlar ortaya çıktı.[15] Kuzey Filistin ve Güney Marmara'daki çiftçiler bu dönemde daha yoğun bir şekilde zeytin ağaçları diktiler. Bu arada, iç bölgelerden gönderilen mallar kıyı pazarlarına ulaşmaya başladı.[16] Yeni ekonomik bütünleşme biçimleri çok geçmeden satış noktalarının üretim merkezlerine yakın olmasını gerektirdi. Nitekim, Hayfa tahıl ihracatında önemli bir liman olarak gelişti, Havran buğdayı Akka limanına ulaştı, Halep ise buğday ve arpasını İskenderun üzerinden satmaya başladı.

Osmanlı devleti ve Avrupa tüccarı kıyı ekonomisine farklı yollardan yardımcı oldu. İstanbul hükümetinin izlediği merkezileşme politikaları, kırsal artı değer ve kent ekonomisi üzerinde tekel kurmuş "eski seçkinleri" zayıflattı. Babıâli güçlü âyanlarla işbirliğini sona erdirdi, malikâne sistemini sürdürmeyerek bu sistemin mali temellerini ortadan kaldırdı ve taşra elitlerini askeri olarak yok etti. "Kapı hanedanlarının" sonunun gelmesi, aynı zamanda 1840'larda iltizam çıkarlarıyla bağlantılı çifte vergilendirme ve iç vergilerin şiddetli bir darbe alması anlamına geldi.[17] Bu niteliğiyle, Osmanlı kıyısında serbest ticareti mümkün kılan, kurumsallaşmış aktörlerin merkezi devlet tarafından erken bir zamanda tasfiyesiydi.

Hinterlanda nüfuz edemeyen ve gayrimüslim burjuvaziyle işbirliğine zorlanan Avrupa tüccarı, ekonomik operasyonlarını belirli alanlarla sınırladı. Sermaye-yoğun yatırımlar aracılığıyla dış ticareti finanse ettiler ve büyüyen Osmanlı liman kentini hayatı kolaylaştıran yeni bir altyapı ile donattılar. Fransız sermayesiyle Beyrut limanının genişletilmesi (1890-1895) ve 110 kilometrelik Beyrut-Şam karayolu inşası (1863) ikinci eğilime örnekti.[18] Gene de, Avrupalıların kıyı hattına en büyük katkısı başka bir yerde kendini gösterdi. Çin'de dış ticaret yapılabilen antlaşmalı limanlarda (*treaty-ports*) olduğu gibi, Avrupalılar Doğu Akdeniz'de emtianın hareket serbestisini koruyacak hukuki bir çerçeveyi desteklediler ve Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim tüccarlara dokunulmazlık imtiyazı sağladılar.[19]

Bir süre sonra, kıyı ekonomisi Batı Anadolu'da ve Doğu Akdeniz sahil şeridinde orta sınıf hegemonyasına giden yolu açtı. Yüzyılın sonuna doğru Osmanlı kıyısındaki kozmopolit hâkimiyetin aktörleri, mekanizmaları ve ideolojileri aşağıda ele alınacak.

Orta Sınıf Hegemonyası

Ekonomide yerli tüccarın yükselen yıldızı, liman kentinde profesyonel bir orta sınıfın gelişmeye başlayan ideolojik hegemonyasıyla örtüştü. Gazeteciler, hukukçular, eczacılar, doktorlar ve edebi seçkinler, kamusal alanın sınırlarını genişlettiler ve Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz'de orta sınıf ağları yarattılar. Çoğunlukla gayrimüslim kökenli olan bu sınıf, Osmanlı dünyasının düşünce önderleri, kültürel aracıları ve hevesli reformcuları haline geldi. 19. yüzyıl Beyrut'unda Butrus el-Bustani ve Halil el-Huri'nin profesyonel kariyerleri, bir yandan küresel akımlar öte yandan iç gerçeklerin etkisi altındaki Osmanlı orta sınıfının tarihsel evrimini gayet güzel örneklemektedir.[20]

Liman kenti entelektüeli geç dönem Osmanlı toplumunda kendine özgü bir toplumsal dünya görüşüne sahipti. Kozmopolit fakat yerliydi; reform yanlısı olmakla birlikte, ne devlet ne de cemaat karşıtıydı. Osmanlı orta sınıfı modernleşmeye yerli bir perspektiften bakıyor ve yerel ile küresel arasında, "doğru dengenin" peşinde koşuyordu. Batılı tüketim kalıpları, cemaat kimlikleri ve cinsiyet ilişkilerinin Osmanlı basınında tartışılma tarzında bu konum gayet net olarak kendini göstermektedir.[21] Gene de, "kökleşmiş kozmopolitler" olarak mevcut cemaat hiyerarşilerine, Osmanlı devletinin artan iktidarına ve Avrupa emperyalist projesine meydan okumayı temsil ediyorlardı.

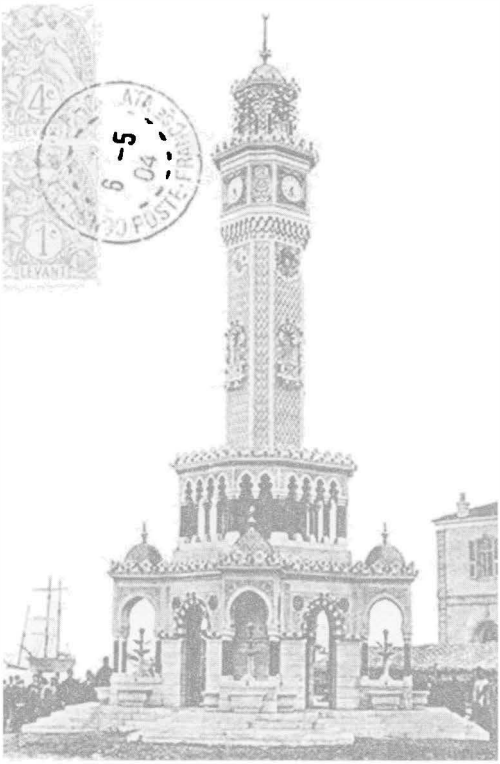
Orta sınıflar siyasal cephede samimi reformculardı. 1860'lardan başlayarak, temsili siyasal kurumları savundular ve imparatorluğu anavatan olarak gören fikri geliştirdiler. Her iki öneri de, Tanzimat'ın idealleriyle bağdaştığı gibi, siyasal milliyetçiliği öne çıkarmıyordu.[22] Bunun yerine, reformcu söylem imparatorluk dayanışması kavramı üzerine inşa ediliyor ve Osmanlı evreni içinde "iç içe geçmiş vatanlar" tasavvur ediyordu. İlk husus Yeni Osman-

lıların düşüncesini biçimlendirirken, ikincisi Lübnan'daki Nahda hareketinin ideolojik cephanesini oluşturdu.[23] Bu doğrultuda, reform fikri Cihan Harbi'ne dek orta sınıfın ana referans noktası olmayı sürdürdü.

Orta sınıfların kısa dönemli etkisi kent üzerinde oldu. Cemaat bağlarının zayıflaması ve sınıf siyasetinin doğuşuyla, Beyrut, Selanik ve İzmir birer çekişme sahnesine dönüşürken, orta sınıflar kentsel mekânın kutuplaşmasına iki şekilde tepki verdiler. Birincisi, sosyal adaletin, özel çıkarları kamu yararıyla uzlaştırmak yoluyla gerçekleştirilebileceğini ileri sürüyorlardı. Dayanışmacı bir toplum görüşünü savunuyor, emekçilerin davasına destek vermekle birlikte, radikal örgütlerden uzak duruyorlardı. İkinci olarak, dinin uyumlu bir toplum yaratabileceği düşüncesinden kuşku duyuyorlardı.[24] Modern çağda yoksullara, ezilmişlere ve cemaate yardım etmenin başlıca yolları olarak hayırseverlik ve eğitimi görüyorlardı.

Orta sınıf bakış açısından bir diğer rahatsızlık konusu kentsel sorundu. Demografik değişimin hızı karşısında telaşa kapılan aydınlar, kentsel mekân üzerindeki denetimin artması gereğini savundular. Bir yandan mevsimlik göçler ve serseriler, öte yandan hastalık, suç ve fuhuş gibi etkenlerle bozulamayacak yeni bir toplumsal düzen için çağrılar yaptılar. Yüzyılın sonuna doğru, modernleşmeci ve ahlakçı söylem İstanbul'da bekâr göçmenleri "olağan şüphelilere" dönüştürürken, Selanik'te sosyal bakımdan dışlanmış gruplar kolay toplumsal hedefler haline getirildiler.[25] 1900 itibariyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun liman kentlerinde uzmanların hâkimiyeti oluşum halindeydi.[26]

Orta sınıflar siyasal reform, toplumsal barış ve kentsel yenilenmeye ilişkin davalarını, modern kurumlarda yürüttüler. Selanik'te Hamdi Bey'in siyasal kariyerinin (1893-1902) çok açık örneklediği üzere, merkezi devletle arasında mesafe olan belediye, orta sınıf önerilerini vitrine çıkarmak için mükemmel bir fırsat oluşturdu. Belediye meclisleri, profesyonel gruplara çeşitli reform projelerini hayata geçirme ve toplumsal ideallerinin pratik sınırlarını görme imkânı verdi. Yerel siyaset aynı zamanda güç meselesiyle ilgiliydi. Profesyonel gruplar kendi cemaatleri içinde yükselen toplumsal

Modernliğin simgesi: İzmir saat kulesi

statülerini göstererek, dinsel liderliklerin geleneksel hegemonyasına meydan okudular.[27] Sözgelimi, Beyrut belediyesi, 1868'den 1908'e dek kent yönetiminin kapılarını kırsal ve dinsel ileri gelenlere kapatan tüccar ve reformcu aydınların denetiminde kaldı.[28]

Profesyonel gruplar kamuoyunu modernleşmeci gündemlerine kazanmak için ideolojik araçlardan faydalandılar. Bu bakımdan, orta sınıf fikirlerinin Osmanlı toplumuna tanıtılmasında, gelişim halindeki liman kenti basını çok etkili oldu. Bilim ve teknolojiye candan bir ilgi, Osmanlı'ya ait bir kamusal alan fikri ve uygar dünyaya yetişme arzusu, orta sınıf düşüncesinin temel unsurlarıydı. Sözgelimi, Ilham Khuri-Makdisi'nin kısa zaman önce gösterdiği gibi, yüzyılın dönümünde birçok Osmanlı liman kentinde tiyatro, orta sınıf radikalizmiyle iç içeydi.[29]

Kozmopolitlik: Eski ve yeni İstanbul'u birbirine bağlayan Galata Köprüsü.

Orta sınıf hâkimiyetinin temeli kozmopolit mekândı. Doğu Akdeniz'de kozmopolit ortam, göçün sonucuydu ve demografik değişimle birlikte ortaya çıkmıştı. Dinamizm ve çeşitliliği barındıran liman kentleri, fırsatçı gündemleriyle gelen Avrupalılar gibi, kentte toplumsal bağlara sahip yerli göçmenleri de cezbettiler.[30] Avrupalı tüccarlar, Batılı misyonerler, hinterlandlardan gelen akrabalar ve fakir bölgelerden göç eden mevsimlik işçiler, Osmanlı kıyısının çok etnisiteli ve çok dinli yapısını pekiştirdi.[31] Bu bakımdan, Doğu Anadolu Ermenileri 1890'larda İstanbul'da yeni bir başlangıç yapmakla kalmadılar, aynı zamanda kozmopolit ideale de katkıda bulundular.

Liman kenti kozmopolitliği kıyıdaki orta sınıf hâkimiyeti açısından can alıcı öneme sahipti. Kıyı sınıfları yerleşik kentli-Müslüman bir blokla rekabet etmek veya yağmacı kırsal liderliklerin meydan okumasıyla başa çıkmak zorunda kalmadı. Kaldı ki, liman kentindeki modern kurumsal çerçeve, profesyonel gruplara kendi ideolojik hegemonyalarını kurmaları için tarihsel bir fırsat vermekteydi. Ancak bu sayededir ki eğitimli gruplar reformcu bir

gündem formüle ederek, basın gibi güçlü araçlarla bu fikri yaygınlaştırabildiler. Bir bütün olarak ele alındığında kozmopolit alan, Osmanlı kıyısında orta sınıfları liderlik pozisyonuna yükseltmek için gereken toplumsal mekânı, doğru kurumları ve serbest düşünce akışını mümkün kıldı.

Gel gelelim bu durum, tüccar ve profesyonellerin idaresi altında barışçıl bir liman kenti yaratmaya yönelik orta sınıf girişimlerine hiç itiraz gelmediğini göstermiyordu. Aşağıda Osmanlı kıyısındaki toplumsal mücadeleleri ele alırken göreceğimiz gibi, hinterlanddaki cemaatler arası çatışmalar, bölgesel liman kasabalarında hegemonya gerilimleri ve büyük liman kasabalarında işçi protestoları Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine entegrasyonunun bir sonucuydu.

Ekonomik Çatışma

Dünya ticaretinden elde gelen gelirler, Doğu Akdeniz dünyasında bölüşüm çatışmalarının temelini oluşturdu. Çatışmanın başlangıç aşaması, ekonomik aktörlerin ve siyasal olarak bağlantılı seçkinlerin 19. yüzyılın ilk yarısında toprak ve ticari tarım uğruna kavgaya tutuştuğu hinterlandda baş gösterdi.[32] Anlaşmazlıklar, hinterland için alternatif bir ekonomik modeli destekleyen bağımsız-ticari köylülük ile iltizam sahibi ileri gelenleri karşı karşıya getirdi. Lübnan'da Dürzi toprak ağaları ile Maruni köylüler yirmi yılı aşkın süreyle savaştılar ve 1860'a gelindiğinde geride on bir bin ölü vardı. Makedonya'da gayrimüslim tüccarlar, Müslüman toprak sahiplerini daha fazla araziyi ticari kullanıma sokmaya zorladılar.[33] Her iki durumda ekonomik mücadelenin çerçevesini cemaat çizgileri çizdi ve süreç bu niteliğiyle algılandı.[34]

Osmanlı kıyısı, arazi meselesinin ekonomik aktörler lehine çözüldüğü 1860'lardan sonra siyasal istikrara kavuştu. Maruni hâkimiyetinde özerk bir yönetimin kurulması Cebel-i Lübnan'a barış getirdi ve pazar yönelimli tarımsal birimleri güçlendirdi. Batı Anadolu'da, Osmanlı devletinin daha erken dönemli merkezileşme çabaları, orta sınıf köylülüğü pekiştirdi ve zayıf düşen Müslüman

Çokkültürlü ortamda ticaret. Aydınlı bir Hıristiyan tacir, İzmirli bir haham ve Manisalı bir Müslüman tacir, 1873.

toprak sahipleri ile gayrimüslim kentli tüccar arasındaki çatışmayı baskıladı. "Tarımsal barışın" ana sonucu, hinterlandı dünya pazarlarına ihraç ürünü üreten bir bölgeye dönüştürerek Osmanlı kıyısına ekonomik refah getirmek oldu.[35]

Dünya ekonomisinin yükselişi, Osmanlı kıyısında yüzyılın sonuna doğru yeni çatışma biçimleri ortaya çıkardı.[36] Hinterlandda cemaatler arası gerilimin ilk işaretleri, Müslüman çıkarların Batı

Anadolu ve Cebel-i Lübnan'da dünya piyasalarına üretim yapan gayrimüslim üreticilere rakip olarak ortaya çıkışıyla baş gösterdi. Bu gelişme, havaleli malları kârlı bir ticarete dönüştüren liman kentlerinde demografik büyümeye ve dünya çapında artan tahıl talebine sıkı sıkıya bağlıydı. Cebel-i Lübnan'ın tahıl tüccarları ve Batı Anadolu'da Müslüman ekonomik çıkarlar hinterlandda hızlıca büyümeye başladı. İzmir'e mandıra ürünleri satan Afyonlu tüccarlar, 1900 civarında ortaya çıkmakta olan Müslüman burjuvazinin mensuplarıydı.[37]

Bununla birlikte, hinterlandda ekonomik hiyerarşilerin altüst edilmesi, Makedonya dışında siyasal sonuçlara yol açmadı.[38] Gerçek sıkıntı kendini şehirlerde gösterdi. Siyasal mücadele bölgesel kıyı kasabalarında etnik-dinsel rekabet, büyük liman kentlerinde ise sınıf çatışması formunu aldı. İlk eğilim, ekonomik gelişmeyi izleyen demografik genişlemenin Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki iktidar mücadelesini çekişmeli hale getirdiği Hayfa'da gözle görülür nitelikteydi. Gene de, siyasal sonuç statü gruplarının daha fazla benzeşmesiyle sonuçlandı. Gayrimüslim (yeni) zengin tüccar aileleri belediye ve idare meclisleri sandalyelerine oturmayı başarırken, Müslüman aileler ticaret ve arazi spekülasyonuyla daha çok ilgilenmeye başladılar.[39]

Gel gelelim, diğer Osmanlı kıyı kasabalarında cemaat ihtilâflarını frenlemenin daha zor olduğu ortaya çıkacaktı. Bu, özellikle dış göçün yerel çıkarları tehdit ettiği ve yeni emtia zincirinin bir yerel grubu diğerine göre öne çıkardığı durumlarda kendini gösteriyordu. Bunlar arasında, Yahudi göçmenlerin Yafa'nın Arap sakinleriyle çatışması, Ayvalıklı Rumların yakın geçmişte yerleşen Müslüman nüfusla kavgaya girişmesi ve tütün ekonomisinin Rum orta sınıflarını Samsun'daki Türk muadillerinden koparması sayılabilir.[40] Bu bağlamda, bölgesel liman kasabaları, bir yandan kozmopolit liman kentlerinin bir mikrokozmosuna benzerken, öte yandan, berrak bir liderlik ve vizyonu olmayan rekabet halindeki cemaat koalisyonlarını barındırıyordu.[41]

20. yüzyıl dönümünde büyük Osmanlı liman kentlerinde siyasal çekişmeyi sınıf çatışması belirledi. İşçi hareketi iki şekilde ge-

lişti. İlki, ulaşım, gıda işleme ve tütün sektörlerinde kümelenen az sayıda modern işçinin kolektif eylemleri olarak kendini gösterdi. Çoğu gayrimüslim kökenli olan bu işçiler, sendikalar kurdular, grevler yaptılar ve dönemin sosyalist siyasetinden yararlandılar. Sözgelimi, Selanik Tütün İşçileri Sendikası'nın o dönemde üç bini aşkın üyesi vardı. Yeni işçi vizyonu daha iyi ekonomik olanaklar talep ederken, aynı zamanda Doğu Akdeniz'e radikal bir siyasal kültürü aşıladı.[42]

Liman kentinin mobilize gruplarından bir diğeri, lonca geçmişinden gelen, çoğu Müslüman işçilerdi. Tarihsel olarak, lonca mensupları kendi zanaatlarında tekelci bir denetimden yararlanmış ve merkezi devletten siyasal destek görmüşlerdi. Kent ekonomisi üzerinde ayrıcalıklı konumda olan ve dış ticaret operasyonlarında hayati bir rol oynayan liman işçileri için, bu ayrıcalık özellikle önem taşıyordu. Lonca örgütlenmesinin gerilemesiyle yüz yüze kalan işçiler eyleme geçti. Yerel yetkililer ve kamuoyunun desteğini alarak, geleneksel işyeri otonomilerini ve Avrupalı kapitalistlere karşı mesleki haklarını korumayı başardılar. Bu durum özellikle ekonomik kârlılık adına onları bertaraf etmeye çalışan yabancı yatırımcıların bulunduğu Selanik, Beyrut ve İstanbul'da geçerliydi.

İki kamptaki işçilerin farklı gündemleri ve örgütsel yetenekleri vardı. Modern işçilerin başlıca amacı ekonomik haklarını genişletmekti. Bir talepte bulunmak için yeni tip bir örgütten (sendika) yararlandılar ve zamanla daha eşitlikçi bir gelecek inşa etmek için ilerici bir söylemi benimsediler. Bu arada, lonca işçilerinin sınıf eylemiyse, meslekteki imtiyazlarını ve rutinleri korumaya yönelikti. Kolektif hareketleri, zayıflamakta olan bir örgütü (lonca) nihai çöküşten kurtarmayı amaçlıyor ve adil bir toplumsal düzen fikrinden yola çıkıyordu. Selanik limanının yeniden inşasına karşı çıkan Yahudi hamalların direnişi, bu grubun ilerici bir toplumsal değişimi başlatmaktan ziyade, öncelikli olarak statükoyu korumakla ilgilendiği açıkça gösterdi.[43]

İç bölünmelere karşın, Doğu Akdeniz liman kentlerinin tümünde işçi hareketini tanımlayan ortak bir zemin vardı. İlk olarak, çok etnisiteli ve çok dinli ortamlarda ortaya çıkan işçi hareketleri, çoğunlukla doğası gereği kozmopolitti. İkincisi, sınıf kimliği işçilerin

işyeri dışı ortamlarda sınıf deneyimini yaşadığı yerlerde en güçlü olmaktaydı.[44] Bu, özellikle mahallelerin sınıfsal olarak birbirinden ayrıldığı Selanik ve İskenderiye'de geçerliydi. Üçüncü olarak, işçiler orta sınıfın radikal kanadından destek gördü. Aracı veya meşrulaştırıcı olarak rol oynayan orta sınıf dayanışmacıydı ve kamu yararı adına devlet müdahalesi talep etmekteydi. Anadolu Demiryolu Şirketinin aktivist hekimi Gabriel'in bakış açısı bu yaklaşımı yansıtmaktaydı.[45] Son olarak, küçük esnaflara ait bir dünya mevcuttu.[46]

İşçilerin sınıf savaşımları küresel ekonomiden pay almak için yaşanan daha büyük çatışmaların bir parçasıydı. Kapitülasyonlar aracılığıyla Osmanlı devletini kazananlar masasından kalkmaya zorlayarak oyunda kalan nüfuzlu taraflar, Avrupalı kapitalistler ve gayrimüslim tüccarlar oldu. Osmanlı müşterilerine yabancı ürünler satmak ve iç pazarlara erişimi denetlemek yoluyla Osmanlı kıyısının dünya ekonomisine entegrasyonundan en çok yararlananlar bu gruplardı. Serbest ticaret çağında (1820-1870) üstünlüğü yerli aktörler elde tutarken, emperyalizm çağı, sonraki elli yıl boyunca Avrupalı şirketleri Osmanlı kıyı ekonomisinde nüfuzlu bir konuma taşıdı.

20. yüzyıla geçilirken Osmanlı burjuvazisi ve Avrupalı tüccarlar, işçilerin direnişinden daha büyük bir siyasal sorunla yüz yüze kaldı: Osmanlı bürokrasisinin reform gündemi.[47] Osmanlı devleti liman kentini daha etkili şekilde vergilendirmek ve kıyıdaki meşruiyet eksiğini gidermek istiyordu.[48] Bu ikincisi, özellikle iki nedenle aciliyet arz ediyordu: İlkin, Avrupalı konsoloslar kentin işleyişi üzerinde hatırı sayılır bir etkiye sahipti; ikincisi de, ekonomik hiyerarşi özellikle İzmir ve İstanbul'da Müslümanlar aleyhine işliyordu.[49] Kısa süren ortak bir sevinç anından sonra, İkinci Meşrutiyet'in önderleri, liman kentlerindeki iç hiyerarşileri değiştirmek için yeni yollar icat etmek zorunda kalacaklardı.

Sonuçlar

Dünya ekonomisi Osmanlı kıyısını önemli şekillerde dönüşüme uğrattı. Kıyıdaki küçük yerleşimleri geliştirip büyük liman kentlerine dönüştürerek, bu mekânları küresel pazarlara yönelen ticari hinterlandlarla bağlantılı hale getirdi. Bununla birlikte, Osmanlı

Küresel akımlara bağlı İstanbul'daki Pera semti.

liman kentlerinin ortaya çıkışı tam anlamıyla tesadüf sayılamazdı. Küresel bütünleşme öncesi, imparatorlukta kayda değer bir role sahip olmayan Beyrut ve İzmir gibi kentlerin, pazar dönüşümüne en uygun mahaller olduğu ortaya çıktı. Bu noktada, siyasal müdahale de can alıcı önem taşıdı. Osmanlı devleti, siyasal aracıları bertaraf ederek küresel kapitalist entegrasyonun yolunu açarken, Avrupalılar Osmanlı kıyısında dokunulmazlık (*extra-territoriality*) ve emtia hareketlerini korumak yoluyla serbest ticareti güvenceye aldı.

Özellikle üç tarihsel gelişme, Osmanlı İmparatorluğu'nda kıyı deneyimine farklı bir nitelik kazandırdı. Birincisi, kıyı etkili imparatorluk denetiminin dışında kaldı. Serbest ticaret tarafından biçimlendirilen kıyı hattı, ekonomik talihleri Osmanlı devletinden çok küresel ekonomiyle bağlantılı gayrimüslim tüccarın denetimi

altındaydı. Liman kentlerinde yaratılan muazzam servet birikimi, kozmopolit burjuvaziyi liderlik konumuna yükseltti, yeni bir sivil toplum yarattı ve kentsel özerklik söylemini destekledi.[50] Dolayısıyla, Osmanlı liman kentleri, genişleyen bir kamusal alanın ve bir dizi küresel bağlantıların damgasını bastığı çok etnisiteli ve çok dinli mekânlar haline geldi.

İkincisi, güçlü bir yerli orta sınıf Osmanlı kıyısının kendine özgü karakterini güçlendirdi. Cemaat bağlarının devam etmesine karşın, tüccar ve serbest meslek sahipleri Doğu Akdeniz'de modernleşmeci ve kentli bir grubun önceliklerinin şekillendirdiği yeni bir atmosfer yarattı. Orta sınıf hâkimiyeti yerli, maddi olarak güçlü ve ideolojik olarak egemendi. Liman kenti basınından tüccar evlerine, belediye meclislerinden sosyal kulüplere kadar, Osmanlı kıyısına en çok onların bakış açıları hâkim oldu. Bu anlamda kıyı orta sınıfları ekonomik kaynaklı ticaret diasporaları olmaktan çok, bir bölgeyi kendi vizyonlarına göre başarıyla dönüşüme uğratan etkili iç aktörlerdi.

Üçüncü gelişme, Osmanlı kıyısında yeni kolektif eylem biçimleri tecrübe edildi. Hinterlandda cemaatler arası şiddet olayları, liman kasabalarında hegemonya gerilimi, liman kentlerinde ise sınıf mücadeleleri baş gösterdi. 20. yüzyıla geçilirken, siyasal çekişme öncelikli olarak dünya pazarıyla bütünleşmenin bir sonucuydu ve toplumsal mücadeleler küresel ekonominin getirilerinden daha büyük pay almak için yapılmaktaydı. Ayrıca değinilmesi gereken bir husus da, kolektif hak taleplerinin, Doğu Akdeniz liman kentlerinde yeni bir demokratik geleneği başlatmış olmasıdır. Kritik husus, kamusal mekânın daha az imtiyazlı, ekonomik olarak güçlü ve toplumsal olarak yükselmek isteyenler açısından gitgide erişebilir hale gelecek şekilde genişlemesiydi.

Bir sonraki bölümde, sahil şeridinden iç bölgelere geçerek, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda iç hattın evrimini tartışacağız.

III

İç Bölgeler

İç bölgeler 19. yüzyılın ikinci yarısında farklı türden bir imparatorluk gerçeğine işaret etti. Dış müdahale tehdidinin ve küresel pazarların olmayışı, Osmanlı devletine iç kesimleri kendi önceliklerine göre biçimlendirme ve devleti bölgede baskın güce dönüştürme fırsatı verdi. Bu dönüşüm, Osmanlı devletinin modernleşme siyasetine katılan kentli aracıların imtiyazlı statüsünü teyit ederken aynı zamanda bölgesel ekonomi ile yerel siyasette Müslüman hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Zamanla, iç bölgeler imparatorluk evrenine sımsıkı bağlı hale geldiler.

Bu bölüm, İç Anadolu, Suriye ve Filistin'de rızai hâkimiyetin oluşumunu ele alıyor. İlk kısımda, iç bölgeleri genişleyen bürokratik yapılar aracılığıyla yöneten yerel seçkinlerin toplumsal bileşimi inceleniyor. İkinci kısımda, ekonomik fırsatların devlete bağlı olduğu ve bunun kentli Müslüman bloku güçlendirdiği gösteriliyor. Üçüncü kısımda ise, siyasal mücadele seçkinler ve kitleler düzeyinde takip edilirken, 1860 sonrası dönemde, Osmanlı taşra teşkilatının elit ailelerin mücadele ettiği; patrimonyal kavgaların verildiği bir platforma dönüştüğü sonucuna varılıyor.

Kentli Müslüman Blok

Kentli Müslüman blokun oluşumu, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı devlet genişlemesinin bir sonucuydu.[1] Merkezileşme, yerel seçkinlerin bileşimini değiştirdi, yerel gruplar ile merkezi devlet arasındaki pazarlık koşullarını yeniden tanımladı ve güçlü gruplara, çıkarlarını koordine etmeleri için yeni bir kurumsal ortam yarattı. Osmanlı devletinin bu amaçla kullandığı araç taşra bürokrasisi oldu. İktidara erişimi sağlayan imparatorluk bürokrasisi, iç bölgelerde seçkin statüsünü kazanmanın yegâne yolu olarak faaliyet gösterdi. Bu durumla uyumlu olarak, öncelikleri, değerleri ve çıkarları Osmanlı devletiyle bağlantılı olarak gelişen yeni bir yönetici blok ortaya çıktı.

Osmanlı merkezileşmesi iç kesimlerde yapısal bir değişim yarattı. Güç sahibi yerliler bireysel olarak ezildikten sonra, nüfuz sahibi yönetici blokun parçası olarak imparatorluk çerçevesine yeniden dahil edildiler. Merkezileşme sonrası Suriye'si, merkezi devletin yerlilerle iletişim kurduğu yeni siyasal çevreyi gayet iyi örneklemektedir. Osmanlılar, kuzeyde güçlü kırsal çıkarları bertaraf etti, orta kesimlerde göçebe ve heterodoks dinsel grupları yerleştirdi ve 1865'te Şam vilayetini kurarak bölgenin tamamını yeniden düzenledi.[2] Merkezi devlet ayrıca vergilendirmeye karşı yaygın direnişin üstesinden gelerek, kentleri ve ticari hayatı daha sıkı korumaya aldı.

Merkeziyetçilik politikaları yerel seçkinleri yeniden kümelendirirken, devletin genişlemesi bu grubun çeşitlenmesine yol açtı. Bu süreçte devletin bürokratik kolunun uzaması ve Mısır yönetiminden devralınan yerel meclis uygulamalarının sürdürülmesi kritik rol oynadı. Osmanlılar büyük kasaba ve kentlerdeki siyasal aracılar evrenini genişlettiler; tüccar ve ulemayı Müslüman blok saflarına yükselttiler. Nitekim 19. yüzyılın ikinci yarısında Şam'ı yöneten on iki aileden yedisi, 1860 öncesinde ne imtiyazlı bir geçmişe ne de kamusal görünürlüğe sahipti. Benzer şekilde, Nablus'ta ilmiye kurumlarını denetleyen yirmi beş ulema ailesi, aynı dönemde Osmanlı sivil bürokrasisine nüfuz etmeye başladı.[3]

Yeni siyasal düzen, iç kesimde güçlü kırsal çıkarların ortadan kaldırılmasıyla sağlandı. Celile'de Bedevi lider Akil Ağa'nın siyasal düşüşü ile Kudüs Dağları'nda haraç kesen Ebu Guş ailesinin ortadan kaldırılması, Filistin'in kontrol altına alınmasını tamamladı.[4] İç Anadolu'da merkezileşme ve Suriye'de aşiretlerin yerleştirilmesi 1860'tan önce tamamlanmıştı. Kozanoğulları ailesinin Toros ve Amanos Dağları'ndan çıkarılması, yalnız Anadolu'dan Suriye'ye güvenli geçişi sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda iç bölgelerde kamu güvenliğini artırmak ve haraççıların işini bitirmekteki Osmanlı kararlılığını göstermekteydi.[5]

Tüccarlar, vergi tahsildarları, kentli toprak sahipleri ve yerel bürokratlar çok geçmeden ortak bir ekonomik cephe oluşturdular. Başlıca hedefleri, kırsal kesimin üzerinde iktidarlarını kurmaktı. Bu model, köylülüğün ürettiği artı değere el koyma, büyük arazilerin ele geçirilmesi ve ucuz işgücü kullanımını mümkün kıldı. Şam'a ait ticari çıkarların Havran'daki varlığı ve Hama'daki büyük tarım arazilerinde Nusayrilerin istihdamı, iç kesimdeki ekonomik örgütlenmenin, kırsal ve heterodoks gruplara karşı kentsel-Sünni grupları kayırdığını açıkça ortaya koymaktadır.[6] Kentli ekonomik çıkarların aynı amaçla izlediği diğer bir yol ise aşiret liderleri, şeyhler ve bedevileri saf dışı bırakabilmek için orta sınıf köylülük ve köy müteşebbisleri (*şeddad*) ile kurdukları işbirlikleri oldu.[7]

Kentli Müslüman blok karşısındaki diğer bir engel, uluslararası ticaret sayesinde zenginleşmiş gayrimüslim gruplardı. 18. yüzyılda gelişen Doğu-Batı ticaretinin yabancı himayesindeki gayrimüslim tüccarlar ile yerli müteşebbisler arasında keskin bir ekonomik rekabet yarattığı Halep, böyle bir çatışmaya sahne oldu.[8] Müslüman çıkarlar bu meydan okumaya, gayrimüslim ticari grupları, Tanzimat'ın eşitlik söylemini ve iç bölgelere nüfuz etmeye çalışan Avrupalıları hedef alarak karşılık verdi. Misyonerlerin başarısızlığa uğrayan Hıristiyanlaştırma gündemi, Avrupalıların sınırlı ekonomik gücü ve kamusal alanda gayrimüslimlerin göreli yokluğu gibi olguların tümü, uzun vadede Müslüman blokun siyasal başarısına tanıklık etmektedir.[9]

Müslüman blok, geç dönem Osmanlı devletine sıkı sıkıya bağlıydı. Taşra seçkinlerinin servet biriktirme, siyasal güçlenme

ve cemaat liderliği konumlarını yeniden üretmede kullandıkları başlıca mekanizma mevki sahibi olmaktı. Ekonomik açıdan bakıldığında, bürokratik mevki, iç bölgelerdeki iltizamları elde etmek veya büyük araziler satın almak açısından kilit önemdeydi. Siyasal yaşamda, askere alma ve vergi toplama faaliyetlerindeki denetimleriyle yerel meclisler, seçkinleri bir arada tuttu ve nüfuzlu ailelerin toplumsal itibarını inşa etti. Dinsel konularda, Sünni egemenliğinin Osmanlı devleti tarafından güvenceye alınmasının yanı sıra, ulemanın, siyasal güç sağlayan adli görevler ve gelir getiren vakıflar konusunda, Osmanlı taşra bürokrasisine ihtiyacı vardı.

İç kesim rejiminin dayanıklılığı, Şam örneğinin daha yakından incelenmesiyle gösterilebilir. Philip Khoury 1860'tan sonra kentte siyasetin üst kademelerini denetleyen aile sayısının 12'yi geçmediği sonucuna ulaşmıştı.[10] Aynı toplumsal grubun ekonomik gücünün izini şer'iyye sicillerinde süren James Reilly, bu ailelerin sulu tarım yapılan bölgelerde toplumun geri kalanının tamamından daha fazla para ödediği ve satış yaptığını belgelemiştir.[11] Elizabeth Thompson, Müslüman blokun pazarlık gücünün altını çizmektedir. Saygın aileleri temsil eden Meclis-i Şura eş-Şam el-Âli (Şam Yüksek Danışma Meclisi), Osmanlı merkezileşmesinin ilk yıllarında Osmanlı devletine karşı yerel seçkinlerin ortak çıkarlarını temsil etmeyi başarmıştı.[12]

Bir bütün olarak egemen bloka hizmet eden Osmanlı taşra bürokrasisi, yerel seçkinlerin kendi kapılarının çıkarlarını savunması açısından can alıcı önem taşıyordu. Bu, özellikle üst düzey bürokratik makamların çeşitli pozisyonlarla birlikte gelmesi durumunda geçerliydi. Bu mevkiler geniş kapı halkının üyelerine gidiyor ve tarikatlardan mahalle halkına kadar yayılan bir siyasal patronaj ağı yaratıyordu. Sözgelimi, Abdülhamid çağının nüfuzlu bir siması olan Ahmed İzzet Paşa, oğlu Muhammed Ali Bey'in yurtdışında hizmet eden tek Arap asıllı Osmanlı sefiri olmasını sağladığı gibi, kardeşi, kayınbiraderi ve yeğenini bürokratik makamlara getirmişti. Tarihsel olarak değerlendirildiğinde, paşanın davranışı bir istisna oluşturmuyordu.[13]

Kırsal alanın kahramanı Bedevilerin tasfiyesi.

Osmanlı Arazi Kanunnamesi'nin yürürlüğe girmesiyle, toprak sahipliği iç kesimde yerel önderliği pekiştirmenin önemli bir aracına dönüştü. Nitekim, Halepli Cabirizade ve Müderriszadeler ile Kudüslü Hüseyniler gibi siyasi aracılar büyük kentlerde yaşayan önemli toprak sahiplerine dönüştü.[14] Benzer bir eğilim, daha sınırlı ekonomik potansiyele sahip düşük profilli kasabalarda da görülebiliyordu. Osmanlı merkezileşmesinden sonra Safed'e toprak sahipleri hâkim oldu; Hama'nın toplumsal oluşumunun temelinde arazisinde yaşamayan toprak sahipleri vardı; Ankara'da ise Cab-

barzadeler vilayetin siyaset, vergi tahsili ve birçok idari mevkiini denetliyordu.[15]

İç kesimdeki düzenin yerel kökleri de mevcuttu. Bu kökler, her şeyden çok aileyle ilgiliydi. Aile, bölgede ekonomik bir birim ve toplumsal hiyerarşinin belirleyicisi olarak işlemekteydi. Beshara Doumani, Osmanlı merkezileşmesinden önce, ailenin ekonomik varlığını korumak adına, vakıf mülklerinde erkek soy çizgisini büyük bir kıskançlıkla kolladığını göstermişti.[16] Geç Osmanlı döneminde, seçkin aileler, evlilik vasıtasıyla ekonomik kaynakları bir arada tuttular. Bu gelişme, yerel seçkinlerin laik ve dinsel mensupları arasındaki ekonomik ve toplumsal bağları güçlendirdi ve birkaç seçme ailenin siyasal oligopolisini pekiştirdi. Dahası aile, iktidarı küçük bir grubun elinde yoğunlaştırarak, iç kesimdeki düzenin kalıcı bir nitelik kazanmasına katkıda bulundu.[17]

İç kesimde, Osmanlı gücü 20. Yüzyıla geçilirken zirvesine ulaştı. 1890'larda genişleyen modern eğitimle birlikte, devlet kapsayıcı bir Osmanlı kimliğini öne çıkardı ve geniş bir gruba kariyer fırsatları sağladı.[18] Ruth Roded, Suriye'de devlet okullarından mezun olanların yüzde 83'ünün Osmanlı bürokrasisine girdiğini belirtir.[19] Böylelikle, imparatorluk kurumları, yerel seçkinlerin genç kuşağının imtiyazlı konumunu koruması ve daha mütevazı kökenden gelen yetenekli Müslüman erkeklerin toplumsal yükselişinin başlıca aracı haline geldi. İlk grup mülki bürokrasiye girmek için hukuk ve mülkiye mekteplerine gitmeyi yeğlerken, ikinci grup askeri kariyeri tercih edip subay olarak Osmanlı ordusuna katıldılar.

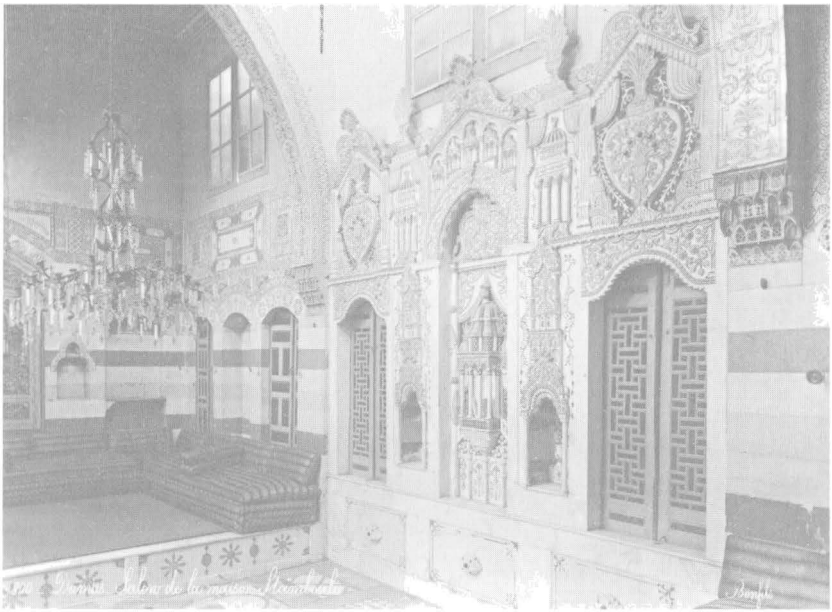
Özetle, iç kesimdeki rızai hâkimiyetin oluşumu, birbiriyle bağlantılı iki sürecin tarihsel sonucuydu. İlk olarak, Osmanlı kurumları 18. yüzyıl statü gruplarını, ortak çıkarlara sahip kentli bir Müslüman bloka dönüştürdü. Yeni aracılar, siyasal makamları, ekonomik kaynakları ve dinsel otoriteyi kontrol etmeye başladılar. İkinci olarak, kurumsal yenilikler, yerliler ile devlet arasındaki ortaklığı derinleştirdi. 1900 itibariyle, geç Osmanlı hâkimiyeti modern okullar, "devlet İslamı" ve taşra bürokrasisi etrafında dönen kültürel repertuarlar ve emperyal rutinlere sıkıca bağlanmıştı. İstanbul'un Şam üzerinde artan kültürel nüfuzu, Osmanlıların impa-

1) Devlete bürokrat yetiştirme. Mekteb-i Mülkiye-i Şahane öğrencileri.

2) Devlete bürokrat yetiştirme. Mekteb-i Hukuk binası.

İstanbul tarzı. 20. yüzyıl başında varlıklı bir Şam konağı.

ratorluğun son döneminde inşa ettikleri hegemonya türünün güçlü bir hatırlatıcısıdır.[20]

Aşağıda siyasetten ekonomiye dönerek, iç kesimlerdeki bölgesel ekonomik bütünleşmenin başlıca galibinin Müslüman blok olduğunu ortaya koyacağım.

Bölgesel Pazarların Yaratılması

İç kesimde ekonomik hayat küresel etkilere karşı dirençliydi. Bu bölgelerde dünya ekonomisi ve temsilcileri marjinal roller oynadılar. Tarihsel açıdan bakıldığında bunun iki nedeni vardı: İlki, Osmanlı devletinin siyasal müdahalesinin ekonomik süreçleri şekillendirmesi; ikincisi de, güçlü bir Müslüman blokun bölgesel pazarlara hâkim olmasıydı. Bu anlamda, siyasal rant ve iç pazarlar 19. yüzyılın ikinci yarısında iç bölge ekonomilerinin evrimini belirledi. Bu kısımda ilk olarak Osmanlı devletinin ekonomi üzerindeki etkisini inceleyeceğim. Ardından da bölgesel pazarların

oluşumunu büyük hacimli emtia ve yerel imalat sanayii açısından ele alacağım.

İç kesim ekonomisi ile Osmanlı merkezi siyaseti arasındaki en yakın bağ iltizamdı.[21] İltizam, gelirlerdeki azalma veya sınırlı bürokratik kapasite nedeniyle devletin işlevlerinin toplumsal çıkar gruplarına emanet edildiği bir mali siyasaydı. 17. yüzyıldan itibaren, iç reform ve yüksek maliyetli savaşlar, Osmanlı devletini vergi toplama haklarını ihaleye çıkarmaya ve bir iç borçlanma stratejisi olarak iltizama başvurmaya zorladı. Borç veren grupların bakış açısından, iltizam Osmanlı dünyasında servet biriktirmek için benzersiz bir fırsat sunuyordu. Bu, merkezi devletin (kısa vadeli) hedeflerine meydan okumayan, meşru bir iş alanıydı.

İltizam uygulaması Osmanlı İmparatorluğu'nda üç aşamada yürütüldü. Ekonomik çıkar grupları payitahtta bu girişime para sağladılar; yüksek düzey bürokratlar merkezi devletten "işleri kaptılar" ve siyasal bağlantılara sahip yerel gruplar da vilayetlerdeki vergi kaynağından gelirleri topladılar. Bu anlamda, yatırımcılar bir ekonomik ağ halinde örgütlenerek, "kirala ve işlet" modeli etrafında çalışan bu mali birime ekonomik sermaye, siyasal güç ve etkili gözetim getirmişlerdi.[22] Müslüman blok bu operasyonun son ayağını kontrol etti ve iç kesimde güçlü bir taşeron olarak öne çıktı. Kıyı tüccarının ve özerklik peşindeki hudut önderinin aksine, yerel süreçler üzerinde hâkimiyetleri tamdı ve merkezi devletin güvenilir ortakları olduklarını kanıtladılar.

Toprak mülkiyeti, devlet kaynaklarının özel ellere geçmesinin iç kesimde fark yarattığı bir diğer ekonomik alandı. Osmanlıların devlet mülkiyeti rejimini liberalleştirmeye karar vermelerinin ardından Arazi Kanunnamesi'nin yürürlüğe konması, devlet yetkisini elinde bulunduranlara tarihsel bir fırsat verdi.[23] Müslüman blokun bilgiye erişimi kolaydı, arazileri kolayca kaydettiriyor ve arazi anlaşmazlıklarını kendi lehlerine çözüyorlardı. Toprak temerküzü, kırsal kesimde özel mülkiyet fikrine direnen aşiret grupları ile şehirlerde finansal kaynaklardan yoksun yoksullar pahasına gerçekleşti. Bunun sonucunda, büyük toprak sahipliği özellikle Suriye'de ortaya çıktı.

Osmanlı devleti ekonomiye doğrudan da müdahale etti. Taşra bürokrasisi, 1838 serbest ticaret rejiminin uygulanmasını engelleyerek, oyun alanını yerel tüccar lehine tesviye etmeye çalıştı. Acil durumlar, iç vergiler ve tekellere dayanan bu ekonomik strateji Kuzey Irak ve Bağdat'ta başarıyla devreye sokuldu.[24] Bundan başka, yeterli devlet kapasitesine sahip oldukları zamanlarda, Osmanlılar iç bölgelerde yeni bir altyapı inşa ettiler. Suriye vilayet merkezinde bu yenileme furyası, modern bir ulaşım ağı, yeniden tasarlanmış bir kent merkezi ve ekonomik etkinliği canlandıracak yeni çarşılar anlamına geliyordu.[25] Daha genel olarak ise, iç bölgelerde ticaret ve tarıma Osmanlı'nın başlıca katkısı artan kamu güvenliği oldu.

İç kesimde ekonomik hayat yabancı nüfuzuna karşı dirençliydi. Bu, kısmen Müslüman tüccarın kırsal kesimi dönüştürme gücüyle ilgiliydi.[26] Müslüman tüccarlar, köylülere faizle ödünç para verdiler (*selam sözleşmeleri*); peşin parayla spekülatif ön alımlar yaptılar (*daman*); ziraat hakları üzerinde denetim kurdular; ekilmemiş (*mahlul*) ve boş (*mevat*) arazileri ortakçı düzenlemeleriyle metalaştırdılar. Yerel tüccarlar ekonomik güç kazanmak için toplumsal ilişkilerden yararlandılar. Akrabalık, toplumsal bağlar ve evlilik ittifakları bilgi alışverişinde, iş ortaklıklarında ve kredi vermekte hayati önemdeydi. Bu bakımdan, Nablus sabun üretiminin tamamının 1900'e gelindiğinde on ailenin elinde olması şaşırtıcı değildir.[27]

İç kesim ekonomileri 19. yüzyıl sonunda bölgesel bütünleşmeye doğru önemli adımlar attılar. Bu dönüşümün merkezinde Müslüman blok yer aldı. İç kesim tüccarı kent-kır bağlantılarını oluşturdu; kara ticaretini denetledi ve yaygın ticaret ağları kurdu. Tarihsel olarak, Halep, Bağdat ve Şam gibi büyük kentleri birbirine bağlamayı, Bereketli Hilal'in canlı ticaret ağlarına hâkim olmayı ve Şam ticaretini Osmanlı ve Mısır pazarlarına yönlendirmeyi başardı.[28] 1900 civarında, Filistinli tüccarlar Güney Suriye'ye doğru genişleyerek bu bölgeyi Filistin ekonomisiyle bağlantılandırdı. Suraiya Faroqhi'nin haklı olarak işaret ettiği gibi, Müslüman tüccar uluslararası bir yönelim geliştirmekten çok, bölgesel ticarete odaklanmıştı.[29]

İç bölge ekonomileri, iki ana kategori olan tahıl ve hayvancılık olmak üzere, havaleli emtiaya dayanıyordu. Havaleli mal piyasalarının büyümesi ve daha hızlı ulaşım olanakları, 1890'larda bir tahıl kuşağının doğuşunu kolaylaştırdı. Filistin'de ekili arazinin yüzde 75'i tahıla ayrılmışken, Musul'da tarım vergilerinin yüzde 90'ı buğday ve arpadan gelmekteydi. Havran'ın tahıl artı değeri Suriye şehirlerine aktarılırken 1902'de İç Anadolu'dan yapılan tahıl sevkiyatı rekor bir düzeye ulaşmıştı. Bilahare 20. Yüzyıla geçilirken iç bölgelerden havaleli mallar artan miktarlarda bölgesel pazarlara ulaşmaya başladı.[30]

Ekonomik dönüşüm orta ölçekli pazar kasabalarını güçlendirdi. Bu kasabalar bölgesel dokumacılık merkezleri olarak ortaya çıktılar; hinterlanda mamul ürünler sattılar; "kervan" kentleriyle ticaret yaptılar ve kıyının oluşum halindeki küçük liman kasabalarıyla güçlü bağlantılar kurdular. Konya tüccarı, tahıl ihracatının mahreci olarak Mersin'i kullandı; Humus, yabancı pazarlarla bağlantı kurmakta Trablusşam'dan yararlandı; Hama, ucuz pamuklu üreten bölgesel bir dokumacılık merkezine dönüştü; Nablus, sabun üretim merkezi olarak iç kesim hiyerarşisinde yükseliş gösterdi; Musul ise, Kuzey Irak ve Güneydoğu Anadolu'nun "ekmek deposu" haline geldi. Bu arada Halep, Şam ve Bağdat, hem kendi aralarında ekonomik ağlar oluşturup hem de bölgesel dağıtım merkezleri işlevini kazanarak, ekonomik hiyerarşinin tepesinde kaldı.[31]

Havaleli malların ticarileşmesiyle, tahıl tüccarları iç kesimde nüfuzlu şahsiyetler olarak kendilerini gösterdiler. Bu tüccarlar, İç Anadolu, Suriye ve Bağdat'ta özellikle güçlüydü. Başarılarının anahtarı kent pazarlarıydı. İç Anadolu tüccarı, Anadolu demiryolunun inşasından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük iki pazarı olan İzmir ve İstanbul'a ulaşarak, bu kentlere buğday, arpa ve büyükbaş hayvan sattı. Bölgesel tüccarlar, ayrıca iç kesim şehirlerinin kent pazarlarını ele geçirdi. Siyasal cephede ise, tahıl tüccarları anti-sömürgeci, anti-kozmopolit ve milliyetçi projelerin önemli müttefikleri haline geldiler ve daha sonra Türkiye ve Suriye'deki direniş hareketlerine katıldılar.[32]

19. yüzyılın son çeyreğinde iç bölgelerde imalat sanayii canlandı. Dünya ekonomisi ve kıyı bölgelerinden gelen baskılara karşın, artan talep, yerel sanayiler için gereken teşvikleri sağladı.[33] Yerli imalatçılar Doğu-İç Anadolu'da ve Suriye'nin kent merkezlerinde güçlüydü. Nitekim Tokat, Antep ve Diyarbakır, Anadolu'da önemli tekstil merkezleri olarak gelişti. Aynı zamanda Yozgat ve Arapkir'de İngiliz yün ipliğiyle çalışan dokuma sanayisi büyük ilerleme gösterdi. Suriye'de, 1908 yılında, tek başına Halep tekstil sanayiinde 200'ü aşkın tüccar faaliyet gösteriyor ve kuzey Suriye'nin tekstil çıktısının en az yarısı Osmanlı pazarlarında tüketiliyordu.[34]

Yerli imalatçılar bölgesel pazarlarda ayakta kalmayı başardılar. Düşük maliyet temelinde iş yaptılar; tüketici zevklerinden yararlandılar ve alt tabakadan müşterileri hedeflediler. Tekstil tüccarı bu bakımdan özel bir incelemeyi gerektirmektedir. Bu tüccarlar, geniş fason üretim zincirlerini kullandılar, üretim sürecini parçaladılar ve düşük ücretli işgücünden yararlandılar. Örneğin, Kayseri tüccarı fason sisteminden yararlandı; Mardin'de ev tezgâhları yaygınlaştı ve parça başı üretim maliyetlerinin düşmesi Diyarbakır tüccarına ekonomik açıdan hayat verdi. Donald Quataert'in işaret ettiği gibi, iç kesim imalatçılarının yararlandığı başlıca avantaj, üretim sürecini örgütleme biçimleriydi.[35]

Tüccar verimliliğinin diğer anahtarı, loncaya mensup olmayan ve örgütsüz işgücünden yararlanmalarıydı. Osmanlı müteşebbisleri özellikle genç, bekâr ve kırsal kesimde yaşayan kadınları hedef aldılar.[36] Bir hesaplamaya göre, Doğu Anadolu tekstil sanayiindeki işgücünün üçte ikisi bu kategoriye giriyordu. Lonca dışı işgücü ve kadın emeği, imalatçılara uzun vadede üretim maliyetlerini düşürme, daha az kavgacı bir işgücünden yararlanma ve üretimi belirli düzeylerde tutma imkânı verdi. Böylece, Osmanlı dokuma sanayii bölgesel pazarlarda azımsanmayacak bir pay elde etti ve Avrupa ekonomik genişlemesinin en hummalı döneminde iç bölgelerde büyüdü.[37]

Sözün özü, 1900'e gelindiğinde Osmanlı iç kesiminde pazar bütünleşmesi gerçekleşmişti. Bu sürece birkaç eğilim damgasını vurdu. İlk olarak, pazar entegrasyonu, dünya ekonomisinin etkisinin sınırlı olduğu bölgesel düzeyde ortaya çıktı. İkinci olarak, havaleli

emtianın ticarileşmesi ve esnek imalat formları, Anadolu, Suriye ve Filistin'deki pazar entegrasyonunu sağlayan ekonomik güçlerdi. Üçüncü olarak, devletin varlıklarını (örneğin toprak) siyasal bir tarzda dağıtması ve yerel çıkarlara elverişli bir ortam sağlamasından başlıca kazançlı çıkan Müslüman blok oldu.[38] Yerel çıkarlara elverişli bir ortam, küresel aktörler ile müttefiklerinin iç kesim sahnesine girişini önlemekle gerçekleştirildi.

Ekonomik dönüşümün kendi hoşnutsuzlarını yaratması çok sürmedi. Bir sonraki başlıkta kolektif taleplere dönülerek iç bölgelerdeki siyasal çatışmanın doğası incelenecek.

Patrimonyal Mücadeleler

Pazar bütünleşmesiyle birlikte, Müslüman blokun önüne çeşitli zorluklar çıktı. Bu zorluklar özellikle ekonomik dönüşüm sonucu yükselen yeni seçkinler için geçerliydi. Tekstil imalatçıları ve tahıl tüccarları kentlerde yükselen zanaatkâr hoşnutsuzluğu ve ekmek isyanlarıyla başa çıkmak zorunda kaldı. Gene de, bu bölgelerdeki en önemli çatışma biçimi seçkinlerle doğrudan ilgiliydi. Müslüman blok mensupları güç, servet ve saygınlık edinmek için kendi aralarında kıyasıya bir rekabete giriştiler. Burada ilk olarak Osmanlı taşra devleti etrafında verilen patrimonyal mücadelelerin izi sürülüp, ardından pazar bütünleşmesinin toplumsal sonuçları incelenecek.

Hizip siyaseti 18. yüzyılda iç bölgelerde toplumsal çatışmayı belirlemişti.[39] Yeniçeriler ve loncalar dinsel gruplar ve yerel ileri gelenlerle çatışarak, Osmanlı kentlerini rakip toplumsal koalisyonlar arasında siyasal muharebe alanına dönüştürdüler.[40] Aynı dönemde, güçlü vilayet yöneticileri payitaht karşısında siyasal özerklik elde etmek için seferberliğe girişerek, merkez-çevre gerilimlerini yerel siyaset sahnesinin merkezinde tutmayı sürdürmekteydi. 1830'lar sonrası, toplumsal çatışma iç kesimde yeni bir unsur kazandı. Avrupa sermayesinin girişi ve gayrimüslim sınıfların yükselişine karşı Müslüman çıkar grupları öne çıktı ve Halep, Musul, Nablus, Şam ve Maraş gibi önemli iç kesim kentlerinde seferber oldular.

Cemaat seferberlikleri, iç kesim toplumundaki hızlı toplumsal değişimin ürünleriydi: Gayrimüslim seçkinler gitgide Müslüman çıkarları önüne engel çıkarıyordu; Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasıyla loncaları ve kent yoksullarını koruyan sosyal güvenlik ağı yok olmuş ve Mısır kuvvetlerinin çekilmesinin ardından Osmanlı devleti merkezileşme politikası başlatmıştı.[41] Çok geçmeden, kitleler öfkelerini Halep'teki Cüdeyde-i Nasara ve Şam'daki Bab Tunus gibi varlıklı Hıristiyan semtlerine yönelttiler.[42] Eski düzenin çöküşünden Avrupalı çıkarların yerel müttefiklerini sorumlu tutuyor ve Müslüman imtiyazlarının ortadan kaldırılmasının suçunu dokunulmazlığa sahip gayrimüslimlere yüklüyorlardı.[43]

1850'lerdeki kolektif şiddet, iç bölgeler açısından dönüm noktasını oluşturdu. Gayrimüslim tüccarlar, kırsal vurguncular, Osmanlı merkezi devleti ve Avrupalı çıkar sahiplerinin Suriye ve Filistin'de iktidar için kıyasıya mücadele ettiği bir dönemde, şiddet Müslüman blokun uzun vadeli zaferini güvence altına aldı. Müslüman hâkimiyeti birbiriyle ilişkili iki yoldan gelişti. İlkin, yerel ileri gelenler, Tanzimat'ın eşitlikçi ve merkeziyetçi söylemine karşın bürokratik mevkileri ellerinde topladılar; ikinci olarak da, ekonomik dönüşümün ganimetlerinden yararlandılar. Her iki süreç de Osmanlı taşra devletinin genişlemesi ve bölgesel pazarların doğuşu ile hızlandı ve iç kesimde Müslüman hâkimiyetini sağlamlaştırdı.

Siyasal rakiplerini etkisizleştiren Müslüman blok mensupları bu kez ellerinde güç biriktirmek için kendi aralarında rekabete girdiler. Ardından kent siyaseti Müslüman blokun farklı kesimleri arasında ittifaklar ve mücadeleler halini aldı. İlkin, siyasal ve dinsel çıkar grupları 1870'lerde bir araya geldi. Bürokraside kilit mevkileri denetlemeye başladılar ve özellikle Suriye ve Filistin'de toprak sahibi sınıfa doğru evrildiler. 1890'lardan sonra, yeni Arap emperyal eliti ile imalatçı-tüccarlar, egemen blok sınırlarını zorlamaya başladı. İlk grup arasında imparatorluğun eğitim kurumlarında yetişmiş kişiler bulunurken, ikinci grup güçlerini bölgesel pazarlardan alan tüccarlardan oluşuyordu.[44] 1900 civarında, taşra bürokrasisi, Osmanlı dünyasıyla bütünleşmiş fa-

kat toplumsal değişimin hızı ve devletin yerele nüfuzu konusunda hemfikir olmayan üç grup arasındaki rekabetin merkezinde yer alıyordu.[45]

Uzun vadeli bir perspektiften bakıldığında, iç bölgelerdeki siyasal mücadelenin 18. yüzyıldan 20. yüzyıl başına dek belirli bir model izlediği söylenebilir. İlk olarak, 1850'lerde hizipler arası çatışmalardan cemaatçi bir platforma kaydı; ardından taşra bürokrasisi etrafında dönen patrimonyal mücadeleler biçimini aldı. Bu çerçevede, geç Osmanlı devleti birbirine rakip seçkin aktörlerin, maddi kaynaklar ve kültürel şemalara ilişkin kolektif eylem sorunlarını çözmelerini sağlayan siyasal zemini giderek artan bir biçimde temin etti. İç kesimdeki mücadelelere ilişkin diğer ilginç bir gözlem, Müslüman blokun bu bölgelerde her toplumsal çatışmada ana taraf olmasıydı. Seçkin çekişmesi Müslüman blok içinde yapılırken, alttan gelen dalga ona karşı yönelmişti.

Halk tabakalarının mücadelesi pazar entegrasyonuyla birlikte ortaya çıktı. Seçkinler rekabetinin siyasal niteliğinin tersine, bu mücadeleler öncelikle ekonomik içerikliydi. İmalat sektörünün canlanması, direnç gösteren emekçilerle yükselmekte olan ekonomik sınıf arasında şiddetli bir mücadele başlattı. Müslüman bloka katılmaya istekli tüccar ve imalatçılar yeni pazarların ortaya çıkışını sevinçle karşıladılar ve bu gelişmeyi iç kesim hiyerarşisinde yükselme fırsatı olarak gördüler. Bununla birlikte, bu siyasal stratejinin önünde önemli bir engel bulunuyordu. Osmanlı işgücü, ekonomik faydaları eşitsiz dağıtan esnek üretim yöntemlerine direniyordu. Kalfaların ve ustaların çıkarlarının birbirinden ayrıldığı ve loncaların çökmeye yüz tuttuğu bir ortamda, kalfalar kendi çıkarlarını korumak için harekete geçtiler.[46]

Çok geçmeden iç kesim şehirlerini kitlesel protesto dalgası istila etti. İpek dokumacıları parça başı fiyatlarının daha fazla düşmesini önlemek için Şam'da muazzam bir gösteri yaptı. Ayrıca vilayet merkezi yevmiyeli dört-beş bin dokumacının grev dalgasına tanıklık etti.[47] Kolektif protestolar ağırlıkla küçük atölyelerde çalışan yarı vasıflı zanaatkârlar tarafından örgütlendi. Özellikle tüccarlaşmış lonca şeyhlerini ve/veya ustaları hedef alan bu çatışmalarda,

Yeni Arap emperyal elit. Restorasyon sonrası Şam'daki Mekteb Anbar.

Yeni Arap emperyal eliti. Halep'te idadi öğrencileri.

tarafların yanlarında diğer toplumsal gruplar yer almadı. Lonca geçmişi, mekânsal yakınlık, mesleki dayanışma ve toplumsal bağlar, bu protesto hareketlerinin son derece disiplinli niteliğini ve özel toplumsal etkisini açıklıyordu.[48]

Ekonomik çatışma iç kesim toplumunda zanaatkârların değişen statüsüne ilişkin birçok hususu ortaya çıkardı. Birincisi, zanaatkârlar 19. yüzyılın son döneminde iç bölgelere damgasını vuran kırsal arazi piyasası patlamasından yararlanamamışlardı. İkincisi, kentli bir grup olmalarından ötürü, yükselen tarımsal rantların kentlerde yaşamı pahalılaştırması hayatlarını güçleştirmişti.[49] Üçüncüsü, zanaatkârlar yeni ekonomik gerçeklikleri Ron Aminzade ve Doug McAdam'ın adaletsizlik çerçevesi olarak adlandırdıkları pencereden yorumluyorlardı.[50] Ustalar ve kalfalar arasındaki eski mutabakata ve bu alanda devlet nezaretine, kendi rızaları alınmaksızın son verilmesi nedeniyle, kendilerini ihanete uğramış hissediyorlardı. Sokak gösterileri ve yürüyüşler bu zihniyeti yansıtıyor ve emek

piyasasının hızla değiştiği bir ortamda işyerindeki güçlerini korumayı amaçlıyordu.

İç kesim imalatçıları, uzun vadede zanaatkârları mağlup ettiler. Zanaatkârların mücadelesi kısa ömürlü oldu; ahlaki ekonomi çerçevesinin sınırları içinde kaldı ve bir sınıfsal kimlik yaratmayı başaramadı. Bunun çeşitli nedenleri vardı. R. Bin Wong'un son dönem Qing bağlamında ortaya koyduğu gibi, dokumacı protestoları tüccarın işlerini başka bir yere taşıma kararını kolaylıkla almasına yol açıyordu.[51] Osmanlı zanaatkâr hareketi dış aktörlerce de desteklenmedi. Zanaatkârlar devletin himayesini yitirmişlerdi ve –kıyıda olduğu üzere– davalarını savunacak bir orta sınıf hegemonyası söz konusu değildi. Son olarak, katı lonca sınırları ve resmi bir örgütlerinin bulunmaması, geniş bir toplumsal temele sahip kalıcı bir emek hareketi kurmalarını engelledi.

İç bölgelere damgasını vuran diğer bir mücadele alanı ekmek isyanlarıydı. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Şam'da protestonun değişen biçimlerini inceleyen James Grehan çekişme mecrası olarak camiden mahkemeye doğru bir kaymanın kendini gösterdiği sonucuna varmıştı.[52] Ekmek için isyan edenler, ekonomik adaletsizliklerden yerel memurları sorumlu tutuyor ve Osmanlı devletinden kamu çıkarını korumasını, piyasayı düzenlemesini ve vurguncuları cezalandırmasını istiyorlardı. 19. yüzyılın ikinci yarısında, ekmek isyanları kentlerde "suni açlık" yaratan tüccar spekülasyonundan kaynaklandı. Tüccarlar, buğday piyasasını denetlemek için yerel yöneticilerle ittifak kuruyordu.[53] Kitleler "tüccarların açgözlülüğüne" çeşitli biçimlerde tepki gösterdi. En dikkat çekici olanları, Kayseri, Sivas ve Erzurum gibi Anadolu şehirlerinde düzenledikleri öfkeli protestolardı.[54]

Özetlersek, iç kesim mücadeleleri 19. yüzyılda pazar entegrasyonu ve devlet merkezileşmesi tarafından şekillendi. Ekonomik çatışma, ifadesini imalatın canlanması ve havaleli mallara artan taleple birlikte yeni bir ivme kazanan zanaatkâr protestoları ve ekmek isyanlarında buldu. Bu arada, siyasal çekişme 1860'lar sonrası Suriye, Filistin ve Anadolu'da Osmanlı taşra bürokrasisini seçkin rekabetinin başlıca mevziine dönüştürdü. Osmanlı devleti seçkin

çatışmasının şartlarını belirledi ve çözümü için mecralar sundu. Değinmeye değer bir başka husus da, iç kesimdeki mücadelelerin her iki tipinin de kentli olmasıydı.

Sonuçlar

Osmanlı devletindeki merkezileşmeyle ortaya çıkan iç kesim hattı, devletin ve kentli Müslüman blokun önceliklerini yansıtıyordu. Osmanlı devleti bu bölgelerde siyasal iktidarın, ekonomik kaynakların ve dinsel yetkenin anahtarını elinde tutuyordu. Böylelikle Müslüman blok bu alanlarda neredeyse kesintisiz bir hâkimiyet kurdu. İçeridekiler ve dışarıdakiler ayrımı etrafında şekillen bu siyaset, Müslüman bloka güç, kaynak ve meşruiyet için rekabet imkânı verdi. Yüzyılın sonuna doğru, Osmanlı devleti iç kesim toplumuna daha fazla nüfuz etti. Eğitim kurumları, Osmanlı ordusu ve taşra bürokrasisi imparatorluk kimliğini yayan güçlü araçlar olarak faaliyet gösterdi. Molly Greene'in haklı olarak belirttiği gibi, "Arap seçkinler hiçbir zaman imparatorluğun çözülme anında olduğu kadar Osmanlı olmamışlardı."[55]

Gene de, iç kesim hattının kendine özgü iç farklılıkları olduğuna da değinmeden geçmek doğru olmaz. Bu durum öncelikle imparatorluk bütünleşmesinin sonucuydu. Anadolu'da en önemli söz sahibi aktör merkezi devlet iken, Filistin'de yerel güçler daha kudretliydi. Suriye bu iki uç arasında bir yerde duruyordu. Şaşırtıcı olmayacak şekilde, imparatorluk eğitimi ve zorunlu askerlik en büyük etkiyi Anadolu'da yaparken, Osmanlılar Filistin'de nüfuzlu ailelerin dönüşümü fikriyle yetindiler.[56] Suriye'de ise, merkezi devlet, yerel seçkinleri çeşitlendirmeyi ve yeni gelenlere bir çeşit yükselme imkânı sağlamayı başardı.

Özetlemek gerekirse, nasıl ki kıyı Ortadoğu'da küresel bağlantılı bölgeleri temsil ediyorsa, iç kesim siyasal, toplumsal ve maddi olarak Osmanlı dünyasına bağlıydı. Sonraki bölümde geç dönem Osmanlı hâkimiyetinin en zayıf olduğu huduttaki imparatorluk deneyimi tartışılacak.

IV

Hudut

Osmanlı hudut bölgeleri 19. yüzyılda ortak bir tarihsel deneyimi paylaştı. Kıyı ve iç kesimin aksine, buralar siyasal olarak istikrarsız, ekonomik olarak az gelişmiş, demografik olarak da seyrek bir yapıya sahipti. Devletin sınırlı varlığı nedeniyle, Osmanlı hudutlarına Sünni olmayan ve heterodoks dinsel cemaatleri temsil eden, kültürel olarak farklı ve siyasal olarak özerk liderlikler hâkimdi.[1] Emperyalizm çağında ortaya çıkan jeopolitik rekabet de Osmanlı hudut boylarındaki siyasal sonuçları etkiledi. Bu bölümde Doğu Anadolu, Irak ve Arabistan Yarımadası'nda devlet oluşumu incelendikten sonra, siyaset, ekonomi ve kolektif taleplerin doğasının Osmanlı hudutlarındaki zayıf hâkimiyeti pekiştirdiği gösterilecek.

Bölümün akışı içinde önce merkezi devlet ile yerel gruplar arasındaki pazarlık şartları ele alınacak ve Osmanlı egemenliğinin fiili sınırları ortaya konacak. Sonra, ekonomik alanda hudut liderlerinin refahına hizmet eden, ancak Osmanlı devlet inşa çabalarını kısıtlayan himaye gelirlerine dikkat çekilecek. Kolektif taleplere odaklanan son kısımda, hudutlardaki ayaklanma repertuarlarının izi sürülecek. Kitle örgütlenmeleri ve hareketlerinin, merkezileşmekte olan Osmanlı devletine karşı yerel özerkliği korumayı amaçladığı gösterilecek.

Olağanüstü Hal Siyaseti

19. yüzyıl ilerledikçe, Osmanlı devleti hudutlara yönelik politikasında temel bir ikilemle karşı karşıya kaldı. Tanzimat'ın merkezileşme politikaları vatandaşlık haklarını genişletmeyi vaat eder, Müslüman-Hıristiyan eşitliğini destekler ve taşradaki güç sahiplerini sahneden silmeyi planlarken, kuvvetli yerel direniş ile merkezi devletin sınırlı kaynakları bu yukarıdan aşağıya dönüşümün sınırlarını çizdi. Güney Irak'ta İran'ın artan ideolojik nüfuzu, Kafkaslar'da Rus varlığı ve Ortadoğu'da İngiliz diplomatik müdahalesi Osmanlılara devletin hudutlardaki kırılgan yapısını bir kez daha hatırlattı.[2]

Bunun sonucunda, Osmanlı devletinin karakteri hudut boylarında farklı bir içeriğe büründü. Müzakere stratejileri ile doğrudan hâkimiyet çabalarını birleştiren Osmanlı yönetimi, iki çatışan ilkeyle hareket etmekteydi: Bir yandan Osmanlı modernleşmesinin hızını artırarak doğrudan güven ağlarına nüfuz etmek; öte yandan imparatorluğun ayakta kalmasını sağlamak için yerel liderliklerle pazarlıklar yapmak. İlk gündem, hudut topluluklarında radikal bir değişimi başlatmak üzere formüle edilmişken, ikincisi Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak üzere statükonun muhafazasını sağlamaya çalışıyordu. Maurus Reinkowski'nin haklı olarak işaret ettiği üzere, geç dönem Osmanlı devletinin hudut vizyonu "reelpolitikin dayattığı zorunluluklar ile Tanzimat'ın iddialı reform siyasası" arasında sıkışmıştı.[3]

Doğrudan hâkimiyet ilkesi doğrultusunda, Osmanlı hudut siyaseti yeni bir ideolojik unsur kazandı. Bu, Osmanlı devletinin periferide giriştiği büyük dönüşüm hamlesiydi. "Gayrimedeni" ve "geri kalmış" olanlar, gelenek, batıl itikat ve cemaat kimliklerinin prangalarından kurtarılarak uygarlık alanına kazandırılacaktı.[4] Uygarlaştırma misyonu, hudut boylarını dönüştürecek modernleşmeci bir projeyi tasavvur eden bürokratik sınıfın eğitimli mensupları arasında güçlü bir yankı buldu. Trabzon vilayetinin eski valisi ve Düyun-ı Umumiye İdaresi'nde üst düzey bürokrat olan Ali Bey bize yüzyılın sonuna doğru Osmanlı Irak'ının bu türden bir anlatısını sunar.[5]

Merkezin artan denetimi. Hicaz demiryolunun açılışı.

Modernleşme gündeminde ilk adım, yeni bir güvenlik çerçevesi kurmaktı. Denizyolları ve iletişim ağlarının devletlerarası rekabetin merkezine taşınmasıyla, Osmanlı devleti hudut bölgelerinde asayişi yaygınlaştırmaya, yerel liderliklere boyun eğdirmeye ve yabancı müdahalesini bertaraf etmeye çalıştı. Doğu Arabistan'a doğru yapılan ilerleme hamlesi, Irak'taki çatışmalar, Yemen'deki askeri operasyonlar ve Arabistan Yarımadası boyunca uzanan 1900 km uzunluğundaki Hicaz Demiryolu'nun inşası bu vizyonu yansıtmaktaydı.[6] Osmanlı jeopolitik zihniyeti, hudutlar ile payitaht arasındaki bürokratik yazışmalarda gayet sarihti: Lojistik sorunların yerinde çözülmesini sağlayacak bir devrim gerçekleşmediği için, Osmanlı memurları Irak ve Arabistan Yarımadası'ndaki durumu düzeltmek için artan sayıda asker, hızlı iletişim araçları ve daha fazla askeri malzeme talep ediyorlardı.[7]

Kamu güvenliği öncelikli bir mesele olmaktan çıktığı anda, Osmanlı devleti operasyonlarını bürokratik cepheye doğru genişletti. İdari merkezileşme, imparatorluk bütünleşmesini derinleştirdi ve İstanbul'un vilayetler üzerinde artan hâkimiyetini teyit etti. Osmanlılar, 1864 Vilayet Nizamnamesi'nden yararlanarak, önceden yönetilemeyen bölgeleri kendi siyasal yörüngelerine eklemlediler;

idari birimleri küçülttüler (Yemen, Irak, Asir) ve doğrudan merkeze bağlı özerk sancaklar (Bingazi, Medine, Zor) kurdular. 1868'de Cebel-i Düruz Emirliği'nin kurulması, 1900'de üçe bölünmesi ve yerli olmayan memurların Doğu Anadolu'ya tayini, merkezi devletin hudutlar ve hassas bölgelerin gözetimi konusunda artan gayretini yansıtıyordu.[8]

Merkeziyetçi tedbirlerin uygulamasının ardından, reform gündemi ekonomik cepheye doğru kaydırıldı. Osmanlılar tarımsal üretimi desteklediler; 1858 Arazi Kanunnamesi'ni yürürlüğe koydular ve Irak'ta aşiretlerin iskânına yönelik birçok kurumsal düzenlemeye gittiler.[9] Osmanlı yönetiminin hedefi, kamu güvenliği ve pazar ekonomisi önündeki engelleri temizleyerek, maddi gelişmenin altyapısını kurmaktı.[10] Teşvikler, ekonomik faaliyeti desteklemekle kalmayıp, aynı zamanda hududun toplumsal yapılarını iç kesim modeli doğrultusunda dönüşüme uğratacaktı. Artan vergi gelirleri ve siyasal istikrar imparatorluk gücüne katkıda bulunacaktı.

Modernleşme gündemindeki son madde, devlet eğitim sistemini hudutlara yerleştirmekti. Okul açmaya yönelik büyük bir arzuyla hareket eden Osmanlı devleti, 20. yüzyıl başında en ücra vilayetlerden biri olan Yemen'de bile, 1901 yılında birçoğu mevcut dokuz ilkokuldan birine kaydolmuş 1600 öğrenciyi eğitmeye koyulmuştu.[11] Osmanlı devleti 1889'da Cebel-i Düruz'da yerel liderleri tüm yabancı okulları kapatmaya zorlayıp kendi okullarını açtı. Benzer bir gerekçeyle Osmanlı padişahı da, orta düzey bürokrat yetiştirmek için Aşiret Mektebi girişimini ortaya attı. Asıl hedef, hudut seçkinlerinin yeni kuşaklarının sadakatini kazanmaktı. Osmanlı Libya'sından Ömer Mansur'un İkinci Meşrutiyet döneminde Osmanlı Meclis-i Mebusanına girişi, bir aşiret mektebi mezununun devlet hiyerarşisinde nerelere kadar yükselebileceğinin örneğini verecekti.[12]

İlerici söylemine ve kısa vadeli başarılarına karşın, modernleşmeci reform paketi hudutları dönüştüremedi. Şiddeti tekel altına alabilecek, ekonomik hayatta devrim yapacak ve devletin ideolojik hegemonyasına katkıda bulunacak bir bürokrasi kurmak konusunda, Osmanlı performansı tatminkâr değildi. Aziz

Osmanlı hudutlarını "ehlileştirmek." İstanbul'daki Aşiret Mektebi.

Bey'in Hudeyde'de açıkça anladığı üzere, reformcu bürokratın Arabistan'ın yönetimi konusunda elindeki teknolojiler sınırlıydı ve Yemen, Asir ve Havran'da iç güçlükler vardı. Hicaz'daki askeri başkaldırılar, Doğu Arabistan'daki ekonomik hoşnutsuzluk, Yemen'deki aşiret isyanları, Doğu Anadolu ve Irak'ta iç reform uygulamasının önündeki mali güçlükler, Osmanlılara ellerindeki kaynaklar ile devlet inşa söylemleri arasındaki önemli uçurumu hatırlattı.

Bundan başka, hudutlarda asil-vekil sorunu yaratan gözetim meselesi vardı.[13] Taşra bürokrasisi içinde görev değişim hızına, ça-

Osmanlı hudutlarını "ehlileştirmek." İstanbul'daki Aşiret Mektebi.

kışan yetki alanlarına ve rakip ağlara karşın, Osmanlı bürokratı sahip olduğu gücü suiistimal etti. Merkeze karşı sorumsuzdu, düşük ücretliydi ve kariyer anlamında güvenilir olmayan bir geleceğe sahipti. Christoph Herzog'a göre, Irak'ı yöneten 11 validen beşi (1831-1872) alabildiğine yozlaşmış memurlardı.[14] Bu fırsat penceresi, Doğu Anadolu, Irak ve Arabistan'da yolsuzluklara ve birçok adaletsizliğe yol açtı; en temel mesele de vergi toplanması süreciydi. Bu arada, Mekke Şerifi ve Kuveyt şeyhi, yerel ve merkezi bürokrasiler arasındaki uçurumdan yararlanarak yerel yöneticileri satın aldılar veya ayrılmaya zorladılar.

Hudutta modernleşmeci Tanzimat paketi başarısız olduğu zaman, müzakere modelleri öne çıktı. Bu müzakere yaklaşımı, Sultan II. Abdülhamid'in 19. yüzyılın son çeyreğindeki pan-İslamcılık çerçevesi üzerinden yürütüldü. Rus ve Japon muadilleri gibi, Osmanlı padişahı da imparatorluğunun kültürel kimliğini Batı tehdidine karşı durmanın önemli bir aracı olarak görüyordu.[15] Bu yüzden, pan-İslamcı proje uluslar-üstü fakat devletçi, alabildiğine dindar fakat bir mezhebe dayalıydı. Sünni İslamı siyasal bir araç olarak kullanan padişahın niyeti, iktidar ve enformasyon asimetrilerinin uzun bir süredir Osmanlı'yı meşgul ettiği hudut boylarından güven satın almaktı.[16]

Daha geniş ifade etmek gerekirse, müzakere modeli, köklü dönüşümden çok tedrici değişim fikrine dayanıyor ve yerel liderlikleri istikrarsızlaştırmaktan çok ayakta tutmayı amaçlıyordu. Bu bakımdan, müzakere modeli geç dönem Osmanlı devletinin siyasal kurtuluşunu sağlamanın alternatif bir yolunu temsil ediyordu. Böl ve yönet, rehine siyaseti, sürgün ve hazineden dağıtılan harçlıklar, bu büyük stratejiye hizmet eden geleneksel araçlardı. Abdülhamid'in gündemine hizmet eden yeni icat edilmiş gelenekler de vardı. Padişah, seçkinlerin Osmanlı İmparatorluğu'na sadakatlerini sağlamak için hudut liderlerine nişanlar ihsan edip hilat giydiriyordu.

Müzakere modeli, İstanbul-hudut ilişkisinin temel ilkelerini belirlemiş olmakla beraber, fiili pazarlıklar tarafların göreli gücüne, yabancı tehdidin yakınlığına ve bölgenin mezhep bileşimine bağlıydı. Bu süreçte üç ayrı bölgesel güzergâh ortaya çıktı. Yakın hudutta, Osmanlı devletinin merkezileşme politikaları, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta siyasal hiyerarşileri yeniden biçimlendirmeyi başardı. Güney Irak ve Güney Suriye gibi bölgeleri içeren orta kuşakta, merkezi hükümet yerel topluluklara nüfuz etti, fakat bunları kendi vizyonu etrafında dönüştüremedi. Uzak hudutlarda ise, emperyalist rekabet ve zayıf devlet varlığı, Arabistan'ın yerel liderliklerinin merkezi devletle avantajlı pazarlıklara girmesini sağladı.

Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta, yerel hâkimiyet aşiret reislerinden kırsal-dinsel sınıfa kaydı.[17] Revandiz'den Soran emiri Mir

Gelenek icat etmek. Ali Ekrem Bey Birüssebi'de hilat takdim ederken.

Muhammed, Cizre'den Botanlı Bedirhan Bey ve Vanlı Mükü aşiretinden Mir Han Mahmud, Osmanlı makamlarına en çok direnen üç liderdi. Bununla birlikte, 1847 itibariyle, özerk Kürt beyliklerinin tümü merkezi devlet tarafından ortadan kaldırılmıştı. Şeyh ve seyyid aileleri bu yıkımdan yararlandı ve toplumsal aracılar olarak kendilerine özerk bir alan yaratmayı başardı. Şemdinli'nin Nehri şeyhlerinin örneklediği gibi Sufi velileri ortak özellikler sergiliyorlardı: Dışarıdan gelmişlerdi; nebevi soy çizgisine mensuplardı ve cemaat şifacıları olarak işlev görüyorlardı. Buna ek olarak, mera ihtilafları ve kan davaları arabuluculuğunda uzmanlaşmışlardı; güçlerini pekiştirmede de evlilik ittifakları, maddi hediyeler ve vakıf mülklerinden yararlanmaktaydılar.[18]

Güney Irak ve Güney Suriye, hudut hattında orta kuşağı temsil ediyordu. Osmanlı devleti ve zayıflayan yerel liderlikler merkezileşmenin derecesi konusunda çatıştı. Bunun iki nedeni vardı: Birincisi, Havran'daki Dürzi dinsel ağ ile Güney Irak'taki Şii aşiretler Osmanlı devletinin bölgeye nüfuzunu güçleştiriyordu; ikincisi de, Cebel-i Düruz'daki el-Atraş klanı ile Basra'daki Sadun ailesi 1890'larda önemli bir iç mukavemet ile karşılaşmıştı. Cebir ile

müzakereyi, askeri seferler ile böl ve yönet stratejilerini birleştiren Osmanlılar, tedrici Osmanlılaşmayı genişletmek için yerel seçkinlerle geçici antlaşmalar yapmak ve iç bölünmelerden yararlanmak yoluyla direnişe iki yönlü tepki verdiler.[19] Osmanlılar, Mavera-i Ürdün'ün, Aclun ve Bakşa kazalarında aşiret liderliklerini yerinden etmelerine karşın, aynı başarıyı güneydeki Kerak ve Ma'an'da tekrarlayamadılar.[20]

Yerel seçkinlerin göreli gücü, hududun geri kalanında daha fazlaydı. Hicaz vilayeti, Arabistan Yarımadası'nın batı kıyısındaki Asir ve Yemen ile doğu kıyısındaki Körfez bölgesini kontrol eden uzak hudutların yerel liderlikleri, bölgesel tabanlı ve kişi-merkezli rakip rejimleri temsil ediyordu. Dinsel karizmaya, topluluk önderliği rolüne ve aşiretsel şiddet araçlarına sahiptiler. Kaldı ki, Mekke Şerifi, Necidli Suud, Asirli İdrisi, Yemen'in Zeydi imamları ve Basra Körfezi kıyısı şeyhleri, büyük devletler tehdidini kullanarak özerkliklerini korumayı başardılar.[21] Eldeki seçeneklerin kısıtlılığı yüzünden, Osmanlılar farklı kapılar arasındaki rekabeti ve bölgesel liderliğe yönelik rakip iddiaları manipüle ederek, yarımadadaki zayıf hâkimiyetlerini korumaya çalıştılar.

Huduttaki Osmanlı varlığı, devletin sınırlı kurumsallaşması yüzünden zayıf hâkimiyete dayanıyordu. Merkezi yönetim, nüfuzlu yerel aktörleri Osmanlı alanına çekebilmek için çok gayret ettiyse de, fazla başarı sağlayamadı. Osmanlı devleti hudutlarda ancak merkezileşme ile aynı zamanda yerel çıkarlara hizmet ettiğinde bir fark yaratabildi. Bu durum özellikle Güney Suriye'nin bir uzantısı olan Mavera-i Ürdün'de geçerliydi. Bu arada, Osmanlılar uzak hudutta kuvvetli liderliklerle baş etmek zorundaydı. Yemen'in siyasal deneyiminin doğruladığı üzere, merkezi devletin bu bölgelerde mali, insani ve cebri yetenekleri sınırlıydı ve güçlü bir yerel direnişle karşı karşıyaydı.[22]

Hudutlardaki başarısızlık aynı zamanda dar görüşlü politikaların bir ürünüydü. Köylü ayaklanmaları Sason, Cebel-i Düruz ve Güney Irak'ı sarstığı zaman, Osmanlı devleti hudutlarını dönüştürmek konusunda kritik bir fırsatı kaçırdı. Müzakere modelinin sadık bir takipçisi olarak, Osmanlı padişahı Kuzey Irak'ta

yerel liderleri güçlendirdi, Cebel-i Düruz'daki iktidarlarını korudu ve Güney Irak'taki fiili parçalanmaları görmezden geldi. Ancak uluslararası bir kriz karşısında, statükoyu değiştirmeyi göze aldı ve güvendiği bürokratları umumi müfettiş olarak Doğu Anadolu ve Irak'a gönderdi.[23] Başlıca kaygısı jeopolitik nitelikteydi. Daha önce Midhat Paşa'nın çerçevesini çizdiği reformcu geleneğin tam tersine, bu vizyon ne taşradaki toplumsal değişimi hoş görüyor ne de yerel yönetimlere gerçek bir sorumluluk veriyordu.[24]

Geniş bir perspektiften bakıldığında, 19. yüzyılda hudutlarda Osmanlı devlet inşa çabaları başarısız oldu. Şimdi de ekonomiye dönerek, yerel liderliklerin ticarileşmemiş bir ekonomik yapıdan nasıl kazançlı çıktığını göreceğiz.

Himaye Gelirleri

Huduttaki ekonomik formlar, siyasetteki zayıf hâkimiyet geleneğiyle iç içeydi. Bölgenin mali gücü sınırlı ve vergi toplama faaliyetleri maliyetliydi. Dinmek bilmez ayaklanmalardan dolayı ise askeri harcamalar hazinede büyük gedikler açıyordu. Sözgelimi, Irak'ın harcamalarının üçte ikisi güvenlik tedbirlerine gidiyordu.[25] "Hobbes'çu bir devletin olmadığı bir ortamda, piyasalar az gelişmiş kaldı ve yaşam kalitesi imparatorluğun diğer bölgelerine nazaran pek az değişim gösterdi."[26] Son olarak, hudut toplumlarının şiddet araçlarına kolayca erişimi olan güven grupları olarak örgütlenmesi, yerel liderliklere rekabetçi yağma ağları olarak işleme fırsatını veriyordu. Dışarıdan gelenleri, bir tür örf hukuku çerçevesinde para ödemeye mecbur tutuyorlar ve aracılık hizmetleri karşılığında cemaat ödemesi talep ediyorlardı.[27]

Şiddet girişimcileri, faaliyetlerini ticaret güzergâhları, iletişim hatları ve tarım üzerinde yoğunlaştırdılar. Bu nedenle, uzak mesafeli ticaret ve hac kervanlarının kaderi, çölden güvenli geçiş karşılığında Bedevilerin sızdırdığı geçiş ödemelerine bağlıydı. Aşiretler Bağdat ile Basra arasındaki nehir ulaşımını keserek mal ve insan trafiğinden haraç topluyorlardı. Doğu Anadolu'daki vurguncuların gündeminin birinci sırasında ise canlı hayvan hırsızlığı yer alı-

yordu. Necid'in Vehhabi aşiretleri ticari merkezlerden ve küçük köylülükten himaye parası bekliyordu. Osmanlı yetkilileri bile, telgraf ve demiryolu hatlarını korumaları karşılığında, sırasıyla Güney Irak ve Batı Arabistan'daki yerel topluluklara haraç ödemekteydi.

Bu gruplar himaye paralarını almadıkları takdirde, mal ve insan trafiğini tamamen durduruyorlardı. Medine'ye demiryolu bağlantısının varlığına karşın, kutsal yerleri ziyaret eden hacı sayısı, hac güzergâhının emniyetiyle doğru orantılıydı. Ma'an ve Hicaz arasındaki aşiretler öyle güçlüydü ki, trene binen yolcular güvenlikleri için fazladan ücret ödemek zorundaydı. Diğer zamanlarda, Güney Irak, Yemen ve Hicaz vilayetindeki aşiretler kervanları yağmalıyor, demiryolu hatlarını tahrip ediyor ve telgraf hatlarını kesiyorlardı.[28] Protesto döngüsünün bir sonraki evresi, Osmanlı hükümetini yerel talepleri yerine getirmeye zorlamak için küçük çaplı isyanlar salınelemek oluyordu.

Yağma, hudutta kaynak üreten mekanizmalardan bir başkasıydı. Öncelikle kendilerini koruyamayacak durumdakiler hedef seçiliyordu. Talan ganimetlerinin Şam-Bağdat güzergâhı üzerindeki Aneze Bedevilerini, Kuzey Irak'taki Şemmer, Havran düzlüklerindeki Dürzi ve Doğu Arabistan'daki Necid aşiretlerini harekete geçirmiş olması şaşırtıcı değildir. Benzer bir tarzda, yağma fırsatı Milli kabilesinden 16 bin kişiyi Diyarbakır kapılarına götürürken, Sana'a'yı almak için 70 bini aşkın aşiret mensubu İmam Yahya'ya katılmıştı. Hamidiye Alaylarının ihtiyat kuvveti olarak hizmet eden Miran, Milli ve Hayderan aşiretlerinin mensupları fiili yasal dokunulmazlıklarını kullanarak Doğu Anadolu'yu kasıp kavurdular.

Kentli gruplar, iskân ettirilenler ve sınırlı himayeye sahip olanlar, özellikle yakın hudut bölgelerinde, himaye paralarını ödememek için çeşitli yollara başvurdu. Diyarbakır'ın ileri gelenleri, aşiret kuvvetlerinin olası bir istila tehdidini padişaha bildirdiler. Yirmi kasabadan gelen Ermeni temsilciler, akın ve yağmaları durdurmak için payitahtta devlet yetkilileriyle toplantı yaptılar.[29] Kuzey Irak'taki Süleymaniye'de, köylüler talandan kaçmak için köylerini terk ettiler.[30] Avrupa çevrelerinde "Kürt meselesi" olarak tanım-

lanan başka bir durumda, Doğu Anadolu'daki Ermeni köylüleri topraklarını yarı yasadışı yollarla ele geçiren ve aynı zamanda onlardan angarya ve keyfi vergiler talep eden Kürt aşiret reislerinden şiddetle yakınıyorlardı.[31]

Himaye paraları bölgeden olmayanlardan toplanırken, cemaat mensupları da üyelik bedelini ödemekle yükümlüydü. Uzak hudutta yer alan ve heterodoks dinsel gruplar olarak faaliyet gösteren Yemen'in Zeydi imamları ve Asir'de İdrisi, kendi cemaatlerinden hatırı sayılır meblağlar topluyordu. Mekke Şerifi de dinsel bedel talep etmekteydi. Haremeyn-i Şerifeyn'e erişimi kontrol etmek yoluyla, hac ekonomisinden payını alıyordu. Cemaat üyelik bedelleri uzun vadede bir şikâyet kaynağı haline geldi ve 19. yüzyılın son on yılında, sıkı bağlarla örülmüş heterodoks dinsel cemaatlerde toplumsal karışıklara yol açtı.[32]

Bir diğer önemli ekonomik faaliyet kaçakçılıktı. Bu uygulama deniz kıyısı, aşılmaz dağlar ve uzun sınırların girişimcilere gümrük veya diğer kısıtlamalardan kaçınma imkânı verdiği yerlerde yaygındı. Sınır geçişlerindeki kifayetsiz memurlar ve sınırın ötesinde toplumsal bağlara sahip yerel gruplar da, bu kayıt dışı ekonomik faaliyete katkıda bulunuyordu. Kaçakçılığın Osmanlı devleti açısından iki önemli sonucu oldu: Gelir kaybı ve hudutları silahlandırma. İlki vergi gelirlerini azaltırken, ikincisi daha güçlü isyanlara yol açtı. Her ikisi birlikte düşünüldüğünde ise merkezi hazineden büyük meblağların hududa akıtılmasına yol açtı.

Sayısız örnek bu tarihsel gözlemi teyit etmektedir. Kuzey Arnavutluk'taki tüccarlar Karadağ üzerinden yasadışı tuz, silah ve tütün alışverişi yapmaktaydı.[33] Doğu Anadolu'da, İran'la hiçbir kontrole tabi olmayan tütün ve tuz ticareti kesintisiz devam etti. Yemen'de, kahve gibi ihraç ürünleri, vergi ödemekten kaçınmak amacıyla İngiliz denetimindeki Aden'e yönlendiriliyordu. Basra ve Kuveyt sahilleri at ihracatı ve silah kaçakçılığında kritik bölgelerdi. Van civarındaki İran sınır bölgeleri Ermeni milliyetçilerinin Osmanlı hâkimiyetine karşı direniş odakları örgütlemeleri için gereken kaynakları sağladı.[34] Kızıldeniz sahillerinde, Hicaz Bedevileri binlerce kaçak tabanca ve tüfeğe erişimde hiçbir güçlükle karşılaşmadılar.

Himaye satanlar. Medineli Harb aşiretinin tüfekli bir mensubu.

Son olarak, Necidli Suud ve Asirli İdrisi, Osmanlı idaresine karşı güç gösterisinde bulunmak için, sırasıyla Kuveyt şeyhi ve İtalyan devletinin desteğinden yararlandılar.[35]

Hudut ekonomisinde bölgesel çeşitlilikler vardı. Aşiret konfederasyonlarının çöküşü ve Arazi Kanunnamesi'nin gelişigüzel uygulanması, orta kuşakta yeni bir ekonomik gerçeklik yarattı. Nitekim, köylülerden yıllık pay alan toprak sahibi Sadun ailesinin Güney Irak'tan kovulması, bu payın artık *sarkal*lar tarafından alınmasıyla sonuçlandı. Sarkallık, vergi toplanmasıyla bağlantılı yeni bir toplumsal pozisyondu.[36] Osmanlı padişahının toprağın çoğuna sahip olduğu orta Irak'ta kısa vadeli iltizam uygulaması devam etti ve Osmanlı devletine sadakat katsayısına bağlı olarak dağıtıldı.[37] Güneydoğu Anadolu'da ise, aşiret reisleri, Osmanlı Arazi Kanunnamesi'nden yararlanarak, geniş toprakları kendi adlarına kaydettirdi.

Yukarıdaki tüm örneklerde, aşiret mensuplarının ekonomik geçim düzeni bozulmuş, ama bu düzenin yerini piyasa güçleri alamamıştı. 1858 Arazi Kanunnamesi bu duruma, örfi hukuk çerçevesinin teminatındaki mevcut toprak düzenlemelerini tahrip ederek yol açtı. Bunun ardından köylülüğün kısa vadeli sömürüsü, yeni aracıların ortaya çıkması ve mevsimlik işçi göçü yaygın eğilimler haline gelerek, uzun vadeli sonuçlar yarattı. Büyük kentlere göçmek zorunda kalan kırsal mülksüzler, Türkiye'de ucuz işgücü kaynağı oluştururken, Irak'ta aynı gruplar devrimci hareketlere siyasal destek sağladı.[38] Bu bakımdan, topraksız köylülerin (*fellahin*) Irak'taki kentlere göçü, Çukurova'da Kürt emekçilerin istihdamı ve Suriye'de Dürzi ve Alevi (Nusayri) toplulukların mevsimlik işçilere dönüşümü, aynı tarihsel sürecin farklı parçalarıydı.

Ekonomik formlar, yakın hudutta pazara doğru evrilmeye başladı. Bu, her şeyden çok, Osmanlı devletinin merkeziyetçilik çabaları ve kentli çıkarların göreli gücüyle ilgiliydi. Güney Suriye'de aşiretlerin iskânı ve Kuzey Irak'ta küçük köylülüğün varlığı da pazar genişlemesi için uygun bir ortam sağladı. Böylelikle Musul, Şam ve Nablus tüccarı, ortakçılık düzenlemeleri ve ticaret ortaklıkları aracılığıyla Kuzey Irak, Havran ve Mavera-i Ürdün'e nüfuz ederek, Cebel-i Düruz, Cebel-i Sincar ve Aclun kazasında köylülerin artı değeri için yapılan çatışmaları şiddetlendirdi.[39]

Başka bir itici güç de, 1890'larda tahıl, canlı hayvan ve tekstil ürünlerine artan talepten kaynaklandı. Kuzey Irak gitgide Bağdat, Halep ve Kerkük için canlı hayvan ve buğday üretimine ağırlık verirken,[40] Havran Şam'ın tahıl silosuna dönüştü. Nabluslu tüccarlar, Osmanlı merkezileşmesiyle birlikte Mavera-i Ürdün'de sahneye çıkarak, Salt'ı ve diğer kasabaları Filistin bölgesel ekonomisine bağlama fırsatını yakaladılar.[41] Yaklaşık aynı dönemde, seyyidler ve şeyhlerin aşiret reislerinin yerini alması ve Ermeni tüccarların bölgede güçlü bir varlık göstermesi Doğu Anadolu'yu bölgesel pazarlar için üretim yapan önemli bir imalat merkezine dönüştürdü.

Uzun vadede, hudut ekonomisinde iki genel eğilim kendini gösterdi. Birincisi, himaye gelirleri yaygın olarak devlet gücünün en zayıf olduğu uzak hudutta toplanmaktaydı. Arabistan Yarımadası,

köylü örfi hukukun ve kamu güvenliğinin çarpıcı ölçüde sınırlı kaldığı ideal hudut ekonomisi tipini temsil ediyordu. İkincisi, hudutta pazar bütünleşmesi yerel talebin gitgide bölgesel piyasalardan karşılandığı, kentsel çıkarların kırsal kesime sızabildiği ve devletin bölgede güvenliği sağlama yönünde belirli bir kapasiteye sahip olduğu zaman yüzünü gösterdi. Bu durum özellikle Kuzey Irak ve Doğu Anadolu'da geçerliyken, Güney Suriye'deki Mavera-i Ürdün ve Havran onları takip etti.

Hudut ekonomisi biçimlerine ilişkin ilginç bir başka gözlem de, bunların iç piyasalar veya dış ticaret çevresinde evrilmemesiydi. Hudut ekonomileri açısından belirleyici etkenler, sınırlı devlet varlığı ve kapalı güven ağlarının gücüydü. Her iki süreç ayrı ve birleşik yollardan ekonomik mübadelenin işlem maliyetlerini artırdı. Sonuç olarak, pazar bütünleşmesi ve onun kentli ekonomik aktörleri hudutta görece az etki yaparken, himaye parası toplama ve kendine yeterli ekonomi, göçebe federasyonlarının temel gelir kaynakları olarak kaldı.[42]

Şimdi de merkezi devletin taleplerine dönerek, siyasal çatışmanın hudutlarda nasıl yapıcı bir güç olduğunu açıklayacağım.

İsyan Repertuarları

Hudut hattının oluşumunda diğer önemli mekanizma merkezi devlete karşı yapılan kolektif hareketler oldu. Bu bölgelerdeki zayıf hâkimiyet geleneği ile uyumlu şekilde, hudutlar geç Osmanlı döneminde en büyük kolektif eylemlere sahne oldu. Yerel özerklik taleplerinin koşulladığı hudut isyanlarının ortak özellikleri vardı. Devlet konsolidasyonunun düşüklüğünden yararlanıyor; patronaj bağlarına dayanıyor ve dinsel aracılık üzerinden kitle hareketine dönüşüyorlardı. Bu kısımda, hudut direniş hareketleri ayrıntılarıyla tartışılacak ve bölgedeki isyanların avantajları, amaçları ve sınırları incelenecek.

Hudut seferberlikleri belirli bir çizgi izledi. Erişimi zor arazi yapısından yararlanıyor; asilerin yerel bilgisini kullanıyor ve bu avantajları dış destek ve güçlü aracılarla birleştiriyorlardı. Çetin

bir arazide mevzilenmiş hudut liderlikleri, yüzyıllardır imparatorluk payitahtından kopuktu. Dağlar, engebeli araziler, çöller, stratejik geçitler ve dar patikalar gibi topografik özellikler Arabistan, Yemen, Cebel-i Düruz ve Doğu Anadolu'yu neredeyse girilmez yapmıştı.[43] 20. yüzyıl başında bile, hudutlardaki askeri seferleri, hemen hiçbir siyasal kazanç olmaksızın pahalı kılan neden, aynı coğrafi engellerdi.

Tarihsel olarak söylemek gerekirse, Necidli Suud aşireti, Arabistan'ın göbeğinde öylesine erişilmez bir konumdaydı ki, Osmanlı devleti aşiretin genişleyen siyasal liderliğine katlanmak zorunda kaldı. Önemli kentlerin yüksekliği 3.600 metreyi aşan sıradağlardaki dar geçitler vasıtasıyla birbirine bağlandığı Yemen'de, Osmanlılar, 1905 yılında San'a'yı asilerden geri alabilmek için otuz bin asker kaybettiler. Gene de, lojistik nedenlerden ötürü, isyanın lideri İmam Yahya'yı ele geçirmeyi başaramadılar. Aşiretler çöl şartlarında yetenekli savaşçılardı, ama Osmanlı ordusu bu göreve uygun değildi.[44] Devlet baskısına ve güçlü Kürt aşiret ittifaklarının kitle katliamlarına yol açan saldırılarına karşın, stratejik dağ geçitleri, Nesturilerin Doğu Anadolu'da ayakta kalmalarına yardım etti.[45]

Hudut seferberlikleri, direniş hareketlerini örgütlemek için cemaat birimlerine dayandı. Güven grupları olarak işleyen hudut toplumları, kurmaca akrabalık ilişkileri, kültürel-dilsel bir dünya, ekonomik bağlar ve ortak bir tarihsel belleği paylaşıyordu.[46] Gene de, "muhayyel" cemaat birimlerini birleşik bir muhalefet gücüne çeviren, dinsel girişimcilerin faaliyetleri oldu. Dinsel liderlik, sembolik grupları iki nedenle etkileşime sokmayı başardı. İlkin, ayrı bir muhalefet kimliği oluşturmaya yardımcı oldu; ikincisi, bilgiyi yönlendirerek ve aşiret ve kabile sınırını aşan bir meşruiyet sunarak çekirdek grubun ötesinde ittifaklara aracılık etti.[47]

Aracılık, Ernest Gellner'in zekice aşiret-Fronde ittifakı diye adlandırdığı bir muhalefet cephesinin yaratılmasında etkili oldu.[48] Dinsel müteşebbisler bu önemli görevi direniş söylemi geliştirerek başardılar. Bu amaçla, Cebel-i Düruz'da İslamın batıni tefsirlerine bel bağlarken, Doğu Anadolu'da sufi-mistik yaklaşımlara destek verdiler. Orta Arabistan, Asir ve Yemen'de püriten mesajları,

"Asr-ı Saadet"e dönüş vaat ediyordu. Bütün bu örneklerde, dinsel müteşebbisler aşiret çizgilerinde ittifaklar kurarak ve yerel bölünmeleri aşarak, cemaatleri Osmanlı düzenine karşı dinsel idealler adına başarılı bir şekilde seferber ettiler.

Din, hudutta seferberlik için ideolojik bir çerçeve olarak kullanıldı.[49] Mezhep, önemli bir nedendi. Necidli Suudlar, Havranlı Dürziler ve Yemenli imamlar, tarihsel olarak kitle örgütlenmesi ve harekete geçirilmesi yaklaşımından yana olan İslam tarzını temsil ediyorlardı. Sünni kimliklerine karşın, Osmanlıların Doğu Anadolu'da misyoner nüfuza karşı koyabilmek için Nakşibendi ağını desteklemeleri bir rastlantı değildi. Diğer neden mekânsaldı. Saf İslam adına yapılan çağrı, yüzyıllardır hudutlardaki kır ve aşiret İslamının alametifarikası olmuştu.[50] Kuzey Afrika'nın Sufi geleneklerinden ilham alan Asir'deki İdrisi hareketi bu eğilimin kusursuz bir örneğini teşkil etti.[51]

Hudut seferberlikleri dış destekten yararlandılar. Hasım komşu devlet ve imparatorluklar, akışkan hudut topraklarında husumetleri daha da derinleştirmek için lojistik, askeri ve mali imkânlar sağlıyordu. 19. yüzyıl sonlarında, Doğu Anadolu'nun Kürt aşiretleri, Bağdat'ın güneyindeki Şii gruplar, Yemen liderliği, Kuveyt emiri, Suud ailesi ve Ermeni milliyetçi platformu başka devletlerce sağlanan kaynaklara dayandılar. Asirli İdrisi'ye İtalyan desteği, Osmanlı sahilinin bombardımanını (1911-1912) bile içerdi.[52] Yabancı müdahalesinden başka, yerel yöneticilerin de hudut siyasetini etkilemekte menfaatleri söz konusuydu.

Uzak hudutta kolektif eylem, yerel özerklik perspektifiyle hayata geçiyordu. Babadan oğula geçen liderlikler, harekete geçmemeleri halinde örfi haklarını yitireceklerini düşünüyordu. Devletin himayesine dayanan uzun vadeli kurumsal bağları yoktu ve kolayca Osmanlı devletinin denetimine girebilecek bir takipçi kitlesine sahiptiler.[53] Yemenli İmam Yahya, yerel özerkliğini muhafaza etmek için aşiretsel-şer'i adalet dağıtmak ve vergi toplamakta ısrar ederken, aynı nedenlerle, Vehhabi uleması ve Zeydi hukukçular kentli, Sünni ve merkeziyetçi Osmanlı hâkimiyetine muhalefette ön safları tuttular. Bu noktada, keyfi vergi toplama, askere alınma korkusu ve dayatılan bir Osmanlı mezhep kimliği, halkı yerel

liderlerle birleştirerek, uzak sınırlardaki çekişmeci kolektif eylemi siyasal pazarlık için etkili bir stratejiye dönüştürdü.[54]

Özerklik gündemi, orta hudut kuşağında seçkin hâkimiyetine karşı direnişle daha karmaşık bir hal aldı. Kabile konfederasyonları ve dinsel seçkinler 1890'larda Güney Irak ve Cebel-i Düruz'da iç muhalefetle karşılaştılar. Asıl tartışma konusu olan kilit mesele, Osmanlı Arazi Kanunnamesi'nin yürürlüğe girmesinden sonra örfi ekonomik hakların aşınmasıydı. İskân, arazi kullanımı ve su sorunlarıyla yüz yüze gelen köylüler, "aşırı sömürüye" direndiler ve küçük çaplı ayaklanmalar örgütlediler.[55] Bunun sonucunda, Sadun ailesinin Basra'daki Müntefik aşiretleri üzerindeki otoritesi sona ererken, el-Atraş liderliği Cebel-i Düruz'da kendisine yönelen alaşağı etme girişimleriyle baş etmek zorunda kaldı. Buradaki açmaz, Osmanlı devlet gücünün, kapalı güven gruplarını dağıtacak kadar yüksek olmakla birlikte, doğrudan devlete bağlı mülk sahibi emperyal uyruklar yaratacak kapasiteye ulaşamamasıydı.

Yakın hudutta birbiriyle çatışan iki eğilim baş gösterdi. II. Abdülhamid'in dikkatli gözetimi altında, Kuzey Irak'a göreli bir sükûnet hâkim oldu. Padişah, seyyid liderliklerini sağlamlaştırmak yoluyla bölgedeki statükoyu korumayı başardı. Cemaatler arası çatışma, Doğu Anadolu'nun tarihsel deneyimini şekillendirdi. Bölgede Ermeni köylüler, Hıristiyan misyonerler, Ermeni devrimciler, Müslüman göçmenler, Kürt aşiret reisleri ve Aleviler yaşıyordu. Bölgenin demografik olarak çeşitlilik arz eden ve siyasal olarak bölünmüş niteliği dost-düşman ayrımını berraklaştırdı ve alternatif seferberlik ağları yarattı.

İlk olarak, Ermeni milliyetçi hareketi, 1890'larda Doğu Anadolu'daki statükoya meydan okudu. Sosyalist (RSDİP esinli) bir söylem benimseyen Ermeni devrimciler, Ermeni köylü hakları için mücadeleye giriştiler ve bölgede küçük çaplı ayaklanmalar çıkardılar. Devrimci faaliyete Osmanlı tepkisi iki yönlü oldu. Birincisi, merkezi devlet ideolojik hegemonya inşa etmek için tasavvufi tarikat ağlarıyla işbirliğine girişti. Nakşibendi-Halidi tarikatı, güçlü kitlesel potansiyeli, devlet yanlısı tutumu ve Hıristiyan karşıtı duruşu nedeniyle özel bir kabul gördü.[56] İkinci olarak, Osmanlılar,

Ermeni milliyetçi hareketiyle daha etkili mücadele için küçük çaplı aşiretleri Hamidiye süvari alayları içinde örgütlediler.[57]

Ermenilere karşı Müslüman şiddetinde dönüm noktası, Berlin Kongresi'nde altı Osmanlı vilayetinde iç reform vaadi verilmesi oldu (1878).[58] Tarafların tümü, antlaşmayı yabancı müdahalesi için bir gerekçe olarak yorumluyordu.[59] Gene de, Makedonya'daki duruma benzer olarak, toplumsal çatışmayı ölümcül hale getiren ne uluslararası baskı ne de tek başına cemaat kimlikleriydi. Burada anahtar, Batılı misyoner faaliyeti, Nakşibendi tasavvuf ağları, Ermeni milliyetçi propagandası ve Kürt aşiret alayları aracılığıyla cemaat kimliklerinin interaktif bir biçimde nasıl politize olduğu ve seferber edildiğiydi. Bu görüş, sürgündeki en nüfuzlu Kürt muhalif ailesi tarafından yayımlanan dönemin gazetesi *Kürdistan*'ın sayfalarında bile güçlü destek buldu.[60]

Uzun vadede hudut hattında çekişme siyasetine üç model damgasını vurdu (Şekil 2). Uzak hudutta, yerel özerkliği hedefleyen kitlesel ayaklanmalar vardı. Yemen örneğinin gösterdiği gibi, hudut seçkinleri merkezi devletle pazarlıklarında başarılı oldular. Ne devletin ne yerel liderlerin duruma tamamen hâkim olabildiği Güney Irak ve Havran'ı kapsayan orta kuşakta, örfi hakları yeniden elde etmeyi amaçlayan küçük çaplı isyanlar hem yerel seçkinleri hem de Osmanlı devletini hedef aldı. Yakın hudutta ise göreli sükûnet hâkimdi. Osmanlı devleti buralarda güçlüydü ve yerel liderliklerle benzer çıkarlara ve mezhep bağlılığına sahipti. Doğu Anadolu'yu özgül bir örnek yapan ise, gündemleri Osmanlı devleti ile yabancı devletler tarafından desteklenen hünerli aracıların cemaat birimlerini seferber etmeleriydi.

Tüm gücüne karşın, Osmanlı hudutlarındaki isyan hareketlerini dizginleyen etkenler vardı. Bunlardan ilki, isyanın örgütsel niteliği ile ilgiliydi. Dinsel aracılar, kısa vadede etkili kampanyalar örgütlemekle birlikte, uzun vadeli direniş hareketlerini sürdürmekte o kadar başarılı oldukları söylenemezdi. Kaldı ki, huduttaki kırılgan ittifaklara dayanan siyasal koalisyonların inşası, daima geçici ve parçalanmış bir nitelik taşıyordu. Belirli aşiretler, klanlar ve erk sahibi kapı halkı mensupları devlete karşı olabilirken, diğerleri

	DEVLETİN GÜCÜ*	DIŞ MÜDAHALE	MEZHEP	KOLEKTIF HAREKET İHTİMALİ
Doğu Anadolu	Yüksek	Yüksek	Benzer	Komünal Şiddet
Kuzey Irak	Yüksek	Düşük	Benzer	İstikrar
Havran/ Güney Irak	Orta	Düşük-orta	Farklı	Küçük çaplı isyanlar
Hicaz / Körfez bölgesi	Düşük	Orta-yüksek	Benzer	Statükoya riayet
Yemen/ Asir	Düşük	Yüksek	Farklı	Kitlesel isyanlar
* Hudut hattı içinde göreli güç				

Şekil 2: Osmanlı Hududunda Kolektif Hareket

merkezi yönetimin yanında yer alabiliyordu. Bu anlamda, merkezi devletle işbirliği ve ona karşı direniş, Osmanlı hudutlarında sabit bir konumu temsil etmiyordu. 1830'larda Kürt muhalefetinin kolayca çökmesi, bu hususun açık bir kanıtıdır.[61]

İkinci etken, dolaylı hâkimiyet geleneğine uygun olarak, Osmanlıların başarılı isyan liderini ödüllendirerek bürokratik aygıta eklemlemek gibi akıllıca bir yol izlemeleriydi. İltizamlar, idari makamlar, devletten bağlanan maaşlar ve siyasal aflar, Yezidi, Yemeni, Reşidi, Suudi, Dürzi ve Kürt liderlikleri Osmanlı çerçevesine dahil eden stratejiler olarak yaygın biçimde kullanıldı. Dahası, başkaldırıyı bir pazarlık aracı olarak kullanan isyan liderinin kendisi de, ayaklanmanın çığırından çıkmasını hiç istemiyordu. Kazanılabilecek olan ekonomik ve siyasal çıkarlar öylesine büyüktü ki, Osmanlı devletiyle işbirliği yapmaya hazır yerel bir rakip hemen her zaman bulunuyordu. Andrew Gould'un ifade ettiği gibi, hudut seçkinlerinin "isyana ideolojik bir bağlılığı" yoktu.[62]

Hudut hareketliliğini –en azından yakın hudutta– dizginleyen son unsur teritoryal düşüncenin gitgide önem kazanmasıydı. Bu eğilim, kırsal-aşiretsel kalkışmaların önündeki mekânsal olanakları daraltıyordu. Sınırın her iki tarafında da ideolojik nüfuza ve maddi çıkarlara sahip bir Nakşibendi liderinin çıkardığı yegâne ve başarısız Kürt isyanının (1879-1880) müzakereler ve siyasal sürgün stratejisiyle etkisizleştirilmesi bunu kanıtladı. Meselenin yeni olan yönü, İran ve Osmanlı imparatorluklarının, bölgesel siyasal istikrarı tehdit eden ve uluslararası yansımalar yaratan yerel bir liderin gücünü kısıtlamak konusunda nasıl geçici bir mutabakata ulaşabildiğiydi.[63]

Sonuçlar

Geç Osmanlı döneminde hudutta zayıf hâkimiyet vardı. Hudutta kurumsallaşamayan Osmanlı devleti karşılıklı işbirliği, aşırı güven veya zora dayanmak zorunda kaldı. Buna uygun olarak, Arabistan Yarımadası gibi yerlerde kitlesel askere alma, nüfus sayımı veya arazi tahriri uygulanamadı. Merkezi devletin sınırlı hâ-

kimiyeti, jeopolitik rekabetin şiddetlenmesi ve yerel direnişin gücü olağanüstü hal siyasetini kalıcı hale getirdi. Aslına bakılırsa, Ortadoğu hudutlarında modern devletin oluşumunu biçimlendiren, birbirinden ayrılmaz bu üçlü dinamik oldu.

Kültürel olarak farklı ve siyasal olarak özerk inanç grupları, hudutlardaki Osmanlı hâkimiyetine kendine özgü bir nitelik verdi. Orta sınıflardan gelen ideolojik meydan okumalar, tüccarların ekonomik öncelikleri ve kentli bir Müslüman blokun siyasal egemenliğinin ortaya çıkmayışı, Osmanlı devletinin hudut toplumuna nüfuz etmesini güçleştirdi. Bölgeyi yerel seçkinlerle bağlantı kurarak veya imparatorluk kurumları aracılığıyla (veya saldırgan bir nüfus politikası üzerinden) dönüştürmeyi başaramayan Osmanlılar, ahlaki bir gündemi öne çıkardılar. Gene de, Osmanlı devletinin Sünni gündemi, özellikle uzak hudutlarda ters tepti ve 1890'larda Doğu Anadolu'yu daha çatışmacı bir hale getirdi.

Dinsel ve kırsal liderliklerin gücü aynı zamanda bölgedeki mevcut ekonomik seçenekleri etkiledi. Himaye parası toplanması ve geleneksel ekonomi başlıca gelir kaynakları olarak kaldılar; onları iltizam, kaçakçılık ve köle ticareti takip etti. Sadece devlet merkezileşmesinin görece güçlü olduğu ve kentli çıkar gruplarının merkezi devletle işbirliği yaptığı yakın hudutta, bölgesel pazarlar gelişme gösterebildi. Mavera-i Ürdün ve Kuzey Irak bu türden bölgesel örneklerden ikisiydi. Bununla birlikte, iltizam hâlâ tartışmasız liderliğini koruyordu. Güney Irak'taki arazilerin yüzde 80'inin 1914'te teknik olarak da olsa hâlâ merkezi devlete ait olduğunu unutmamak gerekir.

Huduttaki kolektif hareketler, merkezileşmeye çalışan Osmanlı devletine karşı yerel özerklik perspektifiyle donanmıştı. Hudut direnişi kırsal tabanlıydı ve İslamın heterodoks yorumlarından yararlanıyordu. En başarılı olduğu zamanlar, dinsel aktörlerin hudut seçkinlerini birleştirdiği durumlardı. Bu bakımdan, hudutlarda başarı derecesini belirleyen hudut seçkinleri ile gezgin dinsel aracılar arasındaki ilişkiydi.[64] Bu iki kimliğin tek bir kişilik altında birleşmesi uzak hudutlarda uzun vadeli isyanlara yol açarken, iki aktörün farklılaşması, Güney Irak, Güneydoğu Anadolu ve Cebel i

Düruz'da kısa vadeli aşiret ayaklanmalarını ve toprak mülkiyeti karşıtı söylemi ateşledi. Ne ki, bu iki grubun işbirliği, başka bir tarihsel sonuç yarattı: Doğu Anadolu'da komünal niteliğe bürünmüş toplumsal karışıklıklar.

Son bir nokta olarak, Osmanlı hudutlarındaki kolektif hak iddialarının merkezi devlet ile daha etkili pazarlık yapmak için bir yol olduğuna değinmek gerekiyor. Hudut liderleri kendilerini ne İstanbul'daki imparatorluk otoritesinden büsbütün kopardılar ne de siyasal bağımsızlık için kararlı politikalar izlediler. İmam Yahya'yla yapılan Da'an Antlaşması ile İdrisi'yle yapılan el-Hafair Antlaşması'nın gösterdiği üzere, uzak hudut liderleri bile Osmanlı çerçevesi dahilinde bir tür babadan oğula geçen hâkimiyet düzenlemesi ile yetiniyorlardı. İtirazın şiddetine, isyanların sıklığına ve direnişin yaygın niteliğine karşın, bu durumun I. Dünya Savaşı'nın karanlık günlerine kadar sürdüğü söylenebilir.

Osmanlı bölgesel hatlarının kıyı, iç kesim ve hudut olarak sunulmasının ardından, bir sonraki bölümde imparatorluğun son günlerine dönerek, 1908-1922 arasındaki Jön Türk Devrimi, kitle siyaseti ve büyük savaşların bölgesel güzergâhları nasıl şiddetli bir revizyona uğrattığını tartışacağım.

V

Dönüşüm Çizgileri, 1908-1922

1908-1922 yılları, Osmanlı tarihinde yeni bir dönemi simgeler. Kitle siyaseti toplumsal aktörlere yeni taleplerde bulunma imkânı verirken, büyük savaşlar Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasına yol açtı. Hızlı siyasal dönüşüm imparatorluk hatlarını da yeniden düzenledi. Kitle siyaseti, yerel aktörleri yeni emperyal sınıfla karşı karşıya getirirken aralarındaki çekişme her bir bölgesel hattın kimliği üzerineydi. Hudut liderlikleri yerel özerklikte direndiler; kıyı orta sınıfları reform ve ekonomik bütünleşme meselelerini ortaya attılar; Müslüman blok ise iç bölgelerde aracılık konumunu muhafaza etmeye çalıştı. Savaşlar bu tartışmaları farklı biçimlerde çözdü. Kıyıda iç hiyerarşileri değiştirdi; iç kesim güzergâhını kesintiye uğrattı ve Osmanlı hududunun özgül karakterini perçinledi.

Bu bölümde, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dönüşüm çizgileri incelenecek. Önce, İkinci Meşrutiyet döneminin değişim gündemiyle öne çıkan yeni emperyal sınıfın yükselişi ele alınacak. Sonra, kıyıda milliyetçiliğin zaferi işlenecek ve komünal hinterlandlar ile milliyetçi orta sınıfların, kozmopolit ötekilere nasıl üstün geldiği gösterilecek. Bunun ardından, Osmanlı'nın çö-

küşüyle Müslüman hâkimiyetinin baskı altına girdiği iç kesimde merkezi devletle Arap emperyal sınıf arasında başarısızlıkla sonuçlanmış siyasi pazarlıklara dikkat çekilecek. Son olarak da, savaş döneminin Arabistan Yarımadası'ndaki yağmacı rejimleri takviye etmekle birlikte, hududun geri kalanında siyaseten özerk cemaatleri zayıflattığı anlatılacak.

Yeni Emperyal Sınıf

Abdülhamid çağında 2.000 kalemiye memurundan 35.000 bürokrata ulaşan modern bürokrasi, geç dönem Osmanlı devletine ait bir gerçeklikti.[1] Dış askeri baskıya bir tepki olarak ortaya çıktı; süreç içinde reformcu bir nitelik kazandı ve 20. yüzyıl başında ayrı bir toplumsal sınıfı doğurdu. Bürokratik grupların kayda değer uzun vadeli etkileri oldu: İmparatorluk içinde devlet-toplum ilişkilerini değiştirdi ve Osmanlı sonrası Balkanlar ve modern Ortadoğu'da birçok siyasal sonucu şekillendirdi. Osmanlı bürokrasisi üç ayrı evrede gelişti.

İlk evre (1787-1839), siyasal sahnedeki rakip grupların etkisizleştirilmesiyle ilgiliydi. Çarlık Rusya'sı karşısında uğranan askeri yenilgiler ve âyanın tartışmasız gücü, Osmanlı padişahlarını savaş kabiliyetlerini güncellemeye ve merkezileşme sürecini başlatmaya ikna etti. III. Selim, küçük bir modern ordu kurdu; askerlik bilimi ve tıp alanında yüksek öğrenim kurumları açtı.[2] Halefi II. Mahmud bir zamanların güçlü Yeniçeri Ocağını lağvetti; Anadolu ve Balkanlar'daki taşra yöneticileri ile yerel güç sahiplerinin özerkliğini kısıtladı. 1830 itibariyle, askeri yeniden yapılanma, payitahttaki çıkar gruplarının tasfiyesini gerçekleştirmiş ve vilayetlerdeki yerel seçkinleri zayıflatmayı başarmış durumdaydı. Bunu yaparak, yeni kurumların inşasının yolunu açmış ve özerk liderliklerin kurumsal temeline son vermiş oldu.

Mısır hıdivi Mehmed Ali'nin ezici zaferleri Osmanlı padişahını reformları askeri alanın ötesine genişletmeye zorladı. Tanzimat'ın büyük reformları gayrimüslimlere eşit haklar vaat etmekte; hukuki çerçeveyi kapitalist dünya ekonomisinin ihtiyaçlarını karşılayacak

Yeni emperyal sınıf ve pozitivizm. Mekteb-i Tıbbiye öğrencileri.

hale getirmekte ve etkili bir taşra idaresi için çeşitli düzenlemeleri başlatmaktaydı.[3] Bu anlamda, bürokratik dönüşümün ikinci evresine (1839-1875) reform fikri ve yenilikçi kurumlar damgasını vurdu. Osmanlıların siyasal varlıklarını idame ettirmek için Avrupa desteğine ihtiyacı vardı, gene de yeni toprak kayıplarını önlemek için merkeziyetçi politikalar izlediler. Osmanlı bakış açısından bu dönemin başlıca sorunu, özellikle taşrada reformları uygulayacak eğitimli bürokratların sınırlı sayıda olmasıydı.

Emperyalizm çağında Osmanlı devleti bütün gayretini imparatorluk bürokrasisine daha çok adam yetiştirmeye ve siyasal varlığını sürdürmek için savunmacı ideolojiler üretmeye ayırdı. Bu bakımdan, II. Abdülhamid'in pan-İslamcı siyasasının ardındaki iç gündem, kurumsal ve ahlaki araçlarla imparatorluk içi bağlılık ve bütünlüğü yaratmaktı. İlk strateji, eğitim alanında imparatorluk altyapısını geliştirmeyi amaçlıyordu ve Osmanlı bürokratik hâkimiyetini olgunluğa ulaştırması çok sürmedi. Bu doğrultuda, bürokratik pekişmenin üçüncü evresine (1876-1908) "idari duruşun

sertleşmesi" damgasını vurdu ve kendinden menkul misyonu Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumak olan yeni bir emperyal sınıf yarattı.[4]

Yeni emperyal sınıf çok dilli, çok etnisiteli ve esas olarak Müslümandı. Modern eğitim bu sınıfa profesyonellik ve seçkincilik gibi, onları imparatorluktaki dinsel ve mülk sahibi sınıflardan ayıran belirgin özellikler veriyordu.[5] Yukarıdan aşağıya reform anlayışına inanıyor; yerel liderliklere ve yabancı devletlere güvensizlik besliyor; padişahın müstebit siyasalarıyla aralarına mesafe koyuyorlardı. Yurtdışı gazetelerini etkili kullanmaları, bürokratik güce kolay erişimleri ve gizli yeraltı örgütleri, Jön Türk muhalefetini ciddi bir tehdide dönüştürdü. Bu noktada, Rusya ve İngiltere arasında Makedonya'nın siyasal geleceği konusunda varılan anlaşma, bürokratik sınıfın hoşnutsuz mensuplarını, Osmanlı İmparatorluğu'na dış müdahalenin çok yakın olduğuna ikna etti.

İstibdat rejiminin devrilmesinin şerefi, Makedonya'da görevli genç subaylar ile taşra bürokrasisinde çalışan aydınları birleştiren muhalefetin Selanik kanadına aitti. Makedonya, Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konmasında çeşitli nedenlerden ötürü önde gelen bir rol oynadı. Birincisi, Makedonya hinterlandı subaylara hudutlardaki Osmanlı hâkimiyetinin kırılganlığını göstermişti. İkincisi, açık fikirli Yahudi ekonomik seçkinleri, siyasal olarak nüfuzlu Müslüman toprak sahipleri ve güçlü "dönme" aileleriyle Selanik liman kenti, muhalefete örgütlenmek için gereken fırsat alanını sunuyordu. Son olarak, bölgedeki etkin başkaldırı hareketleri Osmanlı subaylarına Kanun-ı Esasi davasını savunmakta yeni muhalefet taktiklerini öğretti.[6]

Askeri emirlere itaati reddeden küçük bir subay grubunun dağa çıkması, padişaha 23 Temmuz 1908'de Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymaktan başka çare bırakmadı. Selanik'teki muhalefet güçlerini kontrol eden İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetmek için iki prensibi şiar edinmişti. Bunlardan, İttihat, milletler arasındaki farkları silip uluslarüstü bir Osmanlı kimliği inşa edecek (*ittihad-ı anasır*), Terakki kavra-

Bir Osmanlı kimliği tasavvuru. Seçim sandığı başında dinsel liderler ve imparatorluk eliti.

mı ise Avrupa tarzında modern bir Osmanlı devleti yaratacaktı. İTC liderliğinin beklentisi, reformcu gündemin Osmanlı İmparatorluğu'nu uluslararası alanda saygın bir konuma yerleştirmesi ve imparatorluk sınırları dahilindeki ayrılıkçı hareketlere bir son vermesiydi.

İTC, Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş kapsamlı reformları yürürlüğe koymak için birçok öneri ortaya attı. Bunlar arasında dinsel grup kotalarını kaldıran ve dinsel ayrıma dayalı olmayan bir siyasal sistem, bürokraside siyasal ağlardan yararlanarak göreve getirilmiş kişileri etkili yöneticilerle değiştirecek profesyonellik anlayışı ve gerçek anlamda çok dinli bir imparatorluk fikrini destekleyecek bir eşitlik kavramı bulunuyordu. Dolayısıyla, İTC programının başarısı, aracı grupların tasfiyesine bağlıydı. Hızlı bir biçimde tepeden yapılacak toplumsal değişimin "Avrupa'nın Hasta Adamı"nı "Yakındoğu'nun Japonya'sına" dönüştüreceği ve siyasal olarak bağımsız, askeri olarak güçlü ve ekonomik olarak zengin bir Osmanlı İmparatorluğu yaratacağı inancı hâkimdi.

İTC liderliğini şaşırtan bir biçimde, Jön Türklerin merkezileşme gündemi içeride ve dışarıda önemli zorluklarla karşı karşıya kaldı.[8] Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konmasından birkaç hafta sonra, Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak etti; Girit Yunanistan'ın bir parçası haline geldi ve Bulgaristan Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını ilan etti. İçeride, Balkanlar ve Doğu Anadolu'daki devrimci hareketlerle mutabakat gerçekleşmedi; Havran ve Mavera-i Ürdün gibi hudut bölgelerinde karışıklıklar baş gösterdi; Rum Ortodoks Kilisesi ile Müslüman blok, İstanbul hükümetinin aracılık faaliyetlerini budayacak merkeziyetçilik girişimlerinden hoşnut kalmadılar.

1908 Meclis-i Mebusan seçimleriyle birlikte İTC'nin yetersizliği açıkça ortaya çıktı. Seçimler imparatorluğun her yerinde taşranın siyasetteki ağırlığını gösterdi. Aykut Kansu, meclis üyelerinin sadece yüzde 15'inin (44/281) İTC'yle bağlantılı olduğunu belirtmektedir.[9] Seçimlerin ardından, payitahtta bir karşı devrim girişimi oldu ve adem-i merkeziyetçi liberal muhalefet parlamentoda güçlendi. İTC karşıtı bir platformdan hareketle, muhalefet yerel kaygıları öne çıkardı ve Cemiyet'in Türkleştirme ve İslam konusunda duruşunu eleştirdi.[10] Gene de, muhalefet siyasal sonuçlar alamadı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Rum Ortodoks Kilisesi ve Türk olmayan mebuslarla ittifak kurmayı başaramadı, siyasal bir örgüt olarak İstanbul dışında varlık gösteremedi ve 1912 seçimlerinde İTC'nin hedefi oldu.[11]

Kitle siyaseti (1908-1918) ve savaş dönemi (1912-1922) Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal deneyimini dönüşüme uğratınca, seçkinler arası rekabet ve "merkez-çevre" gerilimleri yeni bir yön aldı. İmparatorluk güzergâhlarından her biri önemli revizyona uğradı. Osmanlı kıyısı da bu gelişmelerin dışında kalmadı. On yıldan kısa süre içinde, liman kentinin parlak geleceği ufukta kaybolurken bunun yerini siyasal irredantizm, ulus devlet inşası ve sömürgeci açgözlülük uğruna kozmopolit barışın feda edildiği bir kâbus senaryosu aldı.

Kıyının Millileştirilmesi

Osmanlı kıyısı Jön Türk Devrimi'ni coşkuyla karşıladı. İşçi gösterileri, grevler ve sosyalist ajitasyon dalgasının liman kentlerini siyasallaştırması çok sürmedi.[12] İşçiler Selanik, İzmir ve Beyrut'ta daha geniş haklar talep ettiler, uluslararası ve yurtiçi sermayenin imtiyazlı konumuna karşı çıktılar. Bu durum özellikle kentli seçkinlerin, vilayeti tepeden tırnağa geliştirecek ve dünya ekonomik sahnesinde kentin rekabetçiliğini koruyacak toplumsal temsile açık verimli kurumlar talep ettiği Beyrut'ta yaşandı.[13] İTC, kıyı çıkar gruplarıyla işbirliğine yanaşmadı. Hükümet bir kanun ve nizam meselesi olarak gördüğü işçi gösterilerini yasakladı ve sivil toplum örgütlenmeleri üzerine daha sıkı düzenlemeler getirerek orta sınıfları hayal kırıklığına uğrattı.

Ardından İTC, Osmanlı kıyısında yeni siyasal müttefikler arayışına girdi. Bu zihniyeti yansıtan ekonomik boykotlar gitgide kozmopolit sınıfların hegemonyasına meydan okumaya başladı. 1909 sonrası boykotların ana hedefi Osmanlı Rumları oldu. Balkan Savaşları esnasında bağışlar yoluyla Yunan ordusunu desteklemekle suçlandılar. Bu kritik anda hükümet, liman kentlerindeki gayrimüslim çıkarlarına son vermeye karar verdi; yardım için de Müslüman ve Yahudi lonca işçilerine yöneldi.[14] Bu akıllıca bir seçimdi. Bu gruplardan ikincisi liman operasyonlarında neredeyse tam bir tekel kurmuştu ve dış ticaretle bağlantılı ekonomik çıkarlara kolayca zarar verebilirdi.

İTC'nin liman kentlerini hizada tutmak için başvurduğu diğer stratejisi hinterlanda yönelmişti. Bu durum, Müslüman arazi sahiplerinin lehine yapılan siyasal müdahalenin Avrupalı ve gayrimüslim tüccarın fiyat ve kredi konusundaki tekeline meydan okuyarak yerel üreticileri güçlendirdiği Batı Anadolu'da gözle görülür nitelikteydi. Aynı şekilde, Cebel-i Lübnan ve Cebel Amil'de Maruni çoğunluğu bir kenara iten İTC, Dürzi ve Şii liderlerle işbirliğine girdi. Yeni siyasal çerçeve, kırsal kesimi yerel düzeyde seferber edebilen, ama imparatorluk çapında düşünmeye devam eden güçlü liderleri (*za'im*) ortaya çıkardı. Bu grubun en tanınmış mensubu

Dürzi emiri Şekib Arslan'dı. İmparatorluğun bütünlüğüne derinden inanan Arslan, çeşitli görevlerde Osmanlı devletine hizmet etti.[15]

Balkan Savaşları'ndan itibaren, kıyının homojenleştirilmesi Doğu Akdeniz'de büyük bir ihtiras haline geldi. Siyasal değişim askeri cihetin devreye girmesiyle birlikte geldi ve ekonomik, siyasal ve demografik araçlarla pekiştirildi. İlk olarak, Yunan devleti Balkan Savaşları ile Makedonya'nın çoğunu ele geçirerek topraklarını iki misline çıkardı. Bunu izleyen Müslüman göçü ve 1917 Büyük Yangını, Selanik'i daha fazla Yunan kenti yaptı.[16] Lübnan'da Fransız sömürge projesi, kozmopolit Beyrut'u yeni kurulan Büyük Lübnan devletine bağlamak yoluyla, Maruni cemaatini güçlendirdi. Batı Anadolu'da İTC, Cihan Harbi esnasında kapitülasyonları ilga etti ve Müslüman çıkarlarını destekleyecek çeşitli tedbirleri uygulamaya koydu.

Özellikle sonuncu gelişme, savaşın başlamasıyla birlikte dış ticaretin çöküşüyle doğrudan bağlantılıydı ve (Batı) Anadolu'da ekonomik milliyetçilik ateşini tutuşturdu. Bu doğrultuda, sınai üretimde değirmenlerin payı 1913'te yüzde 32 iken, 1915'te yüzde 44'e çıktı.[17] O zaman bile, üretim düzeyleri tüketimin gerisinde kalarak, kentlerde yiyecek kıtlığına yol açtı. İTC, payitahtta *esnaf cemiyetleri*[18] ile güçlü bağlar kurdu ve İstanbul'un iaşe ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan milli şirketlere katılması için Anadolu tüccarını seferber etti.[19] Çok kısa bir süre içinde, savaş ekonomisi gayrimüslim tüccara zarar vermekle kalmayıp, kıyı hinterlandı ve İç Anadolu'da Müslüman çıkarlarını pekiştirdi.

Gene de, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük liman kentleri 1920'de Hıristiyanların hâkimiyetindeydi. Savaşan devletler siyasal realiteleri yerel Hıristiyanlar lehine gözden geçirerek, Batı Anadolu'daki İTC müdahalesini bir savaş dönemi istisnasına dönüştürmüştü. Cihan Harbi sonrasında İzmir'de Rumlar Batı Anadolu'daki yurtlarına döner ve Büyük Lübnan'da Maruniler Cebel'den Beyrut'a göç ederken, yeni bir dönemin başlangıcını kutlamaktaydılar. Lyon Ticaret Odası örneğinde olduğu gibi, Avrupalı ve iç aktörler hep bir ağızdan, Osmanlı liman kentinin *bel-*

le époque'unun "aydınlanmış" liderliklerle kurtarılabileceğine ve Osmanlı kıyısının dünya pazarlarıyla ekonomik entegrasyonunun yeniden başlatılabileceğine inanıyordu.

İyimser görüşler sadece kısmen doğru çıktı. Kuva-yı Milliye karşısında Yunan ordusunun uğradığı yenilgi, Batı Anadolu'daki siyasal süreci tersine çevirdi. Nihai zafer öncesinde Türklerin kazandığı başarılar, hinterlandın Müslüman liderliğin kurumsallaştığı ve dünya pazarlarıyla bütünleşmenin daha zayıf ve nitel olarak farklı kaldığı uç noktalarında kurulmuş yerel örgütlenmelerden kaynaklanmıştı.[20] Lübnan'da aynı strateji tekrarlanamadı. Sayda ve Trablusşam liman kentlerindeki Müslümanlar, Maruni hâkimiyetindeki Fransız sistemine katılmayı reddettiler; ancak, Güney Lübnan ve Bekaa Vadisi'ndeki Dürzi ve Şii hoşnutsuzluğuyla bağlantı kuracak bir aracılar sınıfından yoksundular.[21] Anadolu'da ilkin farklı bölgelerde direniş hareketlerini örgütleyip, ardından buna milli bir karakter veren aracı grup daha önce değinilen emperyal sınıftı.

Doğu Akdeniz'de toz duman yatıştığı zaman, kıyı deneyimi artık büsbütün farklı görünüyordu. En önemlisi, milliyetçi ve sömürgeci projeler Osmanlı çerçevesini yıkmış, nüfus mübadeleleri ve savaş aracılığıyla kıyıyı homojenleştirmişti.[22] Bunun kısmen bir seçenek olamadığı Lübnan'da çözüm, bir mezhep sistemi kurarak Müslüman ve Hıristiyan cemaate eşitsiz temsil yetkisi verilmesi oldu. Yukarıdaki örneklerin tümünde, komünal hinterlandlar bu ani dönüşümden yararlandı ve bir zamanlar kentli ve kozmopolit gruplara ayrılan zengin ve güçlü liman kentlerine nüfuz etti. Gene de, kazanan tarafta yer alan orta sınıflar en tepede kalmayı başardılar. Yeni siyasal otoriteye kucak açtılar ve enerjilerini milli yarar ve/veya sömürge çıkarları doğrultusunda seferber ettiler.[23]

Milliyetçiliğin zaferi Osmanlı kıyısındaki düşmanlıklara hızla son vermekle birlikte, iç kesimdeki mücadele henüz başlıyordu. Abdülhamid'in düşüşü ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü, iç kesim rejimleri için dünyayı altüst edecek ve sonunda Suriye ve Filistin'deki konumlarını çökertecekti.

İç Kesimde Başarısız Pazarlıklar

İç bölge kentleri 1908 Devrimi'ne şüpheyle yaklaştılar. Mutlakıyetçi Abdülhamid döneminin başlıca kazananları olan Müslüman blok mensupları, seçimlere dayalı siyasetin getirdiği belirsiz gelecekten kaygılıydılar ve İTC iktidarına karşı derin kuşku duyuyorlardı. Korktuklarının başlarına gelmesi çok sürmedi. Bürokrasideki tasfiyeler taşra yönetimindeki makamları ellerinden aldı; dinsel eşitlik söylemi Müslüman üstünlüğünü baltaladı; merkeziyetçi uygulamalar ise yerel ileri gelenlerin aracılık konumlarını aşındırmaya başladı. İttihad-ı Muhammedi çevresinde toplanan İç Anadolu ve Şam uleması karşı atağa geçti. Şeriatı imparatorluğun dört bir yanında üstün kılmayı ve laik maddelerin Osmanlı hukuk sistemine yerleşmesinin önünü almayı vaat etmekteydiler.

Çok geçmeden, Suriye'de daha etkili bir muhalefet gelişti. Sandık siyaseti ve anayasal özgürlükleri kullanan Arap milliyetçileri, merkezi devletle yeni bir siyasal pazarlık yapmak üzere yeni talepler ortaya attılar. Bu grubun kilit üyelerinden Şükrü el-Aseli, bürokraside Araplar için daha büyük bir yer istedi ve Osmanlı kamuoyunun dikkatini, Filistin'de önemli bir tehdit olarak gördüğü Siyonizme çekti.[24] Geleceği teminat altına almaya yönelik bu tutum, dil siyasetini kuşatan tartışmalarda da kendini gösteriyordu. Jön Türk siyasetinin önceki Abdülhamid uygulamasıyla tutarlı olması gerçeğine karşın, Arap milliyetçileri kamu kurumlarında Arapça kullanımında ısrar ettiler.[25] Bu bakımdan, o aşamada Arap milliyetçiliği ne Arap bağımsızlığına yönelen bir hareketti, ne de "Türkleştirme" siyasalarına karşı bir tepki hareketiydi.[26] Daha çok, merkezi devletten yeni hak iddialarında bulunan küçük bir aktivist grubunun samimi bir girişimiydi.

Arap milliyetçiliği karma kökenlere sahipti. Siyasal liderlik, Müslüman blokun 1908'den sonra devlet memuriyetlerini kaybeden ve orta sınıf serbest meslek sahipleriyle bağlantılı mensuplarından oluşuyordu. İdeolojik tutumları, kültürel milliyetçiliğin laik söyleminden türetilmiş olmakla birlikte, Mısır'da Muhammed Abduh ve Reşid Rıza'nın İslami modernizm tezinden unsurlar da

içeriyordu. Örgütsel açıdan, Genç Araplar Cemiyeti (el-Fetat) ve Ahd Cemiyeti, Arap emperyal sınıfın yukarıdan aşağıya radikal değişime inanan Suriyeli ve Iraklı üyelerince kurulmuştu. Kitle siyasetiyle artan bir etki kazanmasına karşın, Arap milliyetçiliği I. Dünya Savaşı öncesi Arap dünyasında azınlık konumunda kaldı.[27]

Cihan Harbi, durumun neden böyle olduğunu gösterdi. Öncelikle İTC, Balkan topraklarının kaybından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun temeli olarak Müslüman dayanışmasının altını çizdi ve Arap vilayetlerini elde tutmak için Osmanlıcılığın İslamcı bir okumasını öne çıkardı. Bu bakış açısı doğrultusunda, bazı Arap milliyetçisi talepleri kabul etti ve 1914'te sözü geçer Arap milliyetçilerinin birçoğunun desteğini almayı başardı.[28] İkincisi, Müslüman blok, payitahttaki deneyimsiz devrimcilerin ilerici söylemlerine ve yerel çıkarlara yüksek sesli itirazlarına rağmen, vilayetlerde iktidarı paylaşmak istediklerini anlamıştı. Son olarak, Arap kamuoyunun çoğunluğuna göre savaş, meşru bir İslami imparatorluk ile emperyalist Batı arasındaki çatışmayı temsil ediyordu. Bu algı, o sırada İngiliz işgali altında bulunan Mısır'da bile Osmanlılara yaygın bir destek sağladı.

Savaş aynı zamanda iç bölgelere eşi görülmemiş bir sefalet getirdi. Savaş uzayıp gittikçe, Osmanlı İmparatorluğu harp faaliyetini finanse etmekte, seferberlik için yeni asker bulmakta, toplumsal ve ekonomik güçlüklerle başa çıkmakta gitgide zorlanmaya başladı. Her şeyden önce, bu durumun Osmanlı devletinin yapısal zaaflarıyla ilgisi vardı.[29] Osmanlı İmparatorluğu düşük kapasiteli bir devletti ve savaşan taraflar arasında en hazırlıksız yakalanandı. Öngörüsüz siyaset ve yanlış bireysel kararların da iç kesimdeki siyasal istikrarsızlığa katkısı oldu. Suriye, İTC'nin listesinde düşük öncelikli bir tedarik bölgesi olarak yer almış; savaş seferberliği Filistin'de normal yaşamı sekteye uğratmış ve Cemal Paşa "vatan haini" olarak gördüğü Arap milliyetçilerini Şam'da idam ettirmişti.[30] Savaşın kümülatif etkisi, Arap vilayetlerinde yerel hoşnutsuzluğu artırmak ve dengeyi Osmanlı dışı çözümler lehine bozmak oldu.[31]

Savaşla birlikte iç kesimde önemli ekonomik değişiklikler meydana geldi. En çarpıcı olanı, Müslüman tüccarın İç Anadolu'da milli

iktisat politikalarından yararlanmasıydı. Kayseri'den Adapazarı'na uzanan tahıl koridoru üzerinden, üç yıl içinde fiyatların üç katına fırladığı İstanbul'a en az 3.600 vagon dolusu gıda maddesi taşındı. Eşi görülmemiş bir enflasyon ve spekülasyon dalgası, sermayelerini anonim şirketlere yatıran ve İTC'yle siyasal bağlarını pekiştiren iç kesim tüccarlarına tatlı kârlar getirdi. Arap iç kesiminde yaşanan ise büsbütün farklıydı. Bölgesel ekonomik bağlar savaş koşulları altında sarsıldı ve Suriye'yi Anadolu, Filistin ve Lübnan'dan kopardı. Özellikle Halep vilayeti savaştan büyük zarara uğradı, Anadolu ve Kuzey Irak'taki ekonomik ortaklarını kaybetti.

Savaş 1918'de sona erdiği zaman, Arap dünyasında Arap milliyetçileri Osmanlıcılara karşı galebe çaldı. Osmanlı İmparatorluğu çökmüş, aynı yıl Faysal ve İngiliz orduları Şam'a girmişti. Yeni siyasal çerçeve, Arap haklarını temsil etmeyi ve aynı çizgide egemen bir devlet yaratmayı vaat ediyordu. Arap milliyetçiliği, siyasal bir talepte bulunmak ve hükümet gücüne erişmek için "doğru ideoloji" haline geldi. En güçlü kolu pan-Arabizm oldu. Pan-Arabist harekete Osmanlı kurumlarında yetişmiş Arap emperyal eliti hâkimdi. Iraklı yandaşları askeri okullarda eğitim görmüş mütevazı kökenlerden gelen kişiler iken, Suriyeli ve Filistinli taraftarları sivil-bürokratik gelenekten geliyordu.[32] Hepsi de Osmanlı İmparatorluğu'nun eski Arap vilayetlerini birleştiren bir Arap devleti hayal ediyordu.

Bu arada, Müslüman blok savaştan sonra Arap milliyetçiliğine doğru hızlı bir değişim geçirdi. Gelecekleri hâlâ karanlık görünüyordu. Faysal'ın kaotik rejimi (1918-1920) kaynakları keyfi olarak dağıttığı, Müslüman blok üyelerini göz ardı ettiği gibi, bölgede kanun ve nizamı uygulayacak yeterlikten de yoksundu. Yerellikleri, siyasal idealizmleri ve "uluslarötesi" hedefleri, bir anlamda Turancıların muadili olan pan-Arabistlerle de ters düşmelerine yol açtı.[33] Son olarak, Müslüman blokun büyük bir çoğunluğunun yerelci çözümlere inanmak için birçok nedeni vardı. Suriye ve Filistin'de kaynakları ve kültürel hayatı kontrol ediyor ve bunları "kabileci" Hicazlılar ile Irak'tan gelen askeri gruplarla paylaşmak istemiyorlardı.

Seferberlik. Taberiye yakınında asker yazımı, 1914.

Osmanlı ordusu. Filistin'de Osmanlı askerlerinin günlük tayını, 1917.

Clemenceau-Faysal Antlaşması 1920'de pan-Arabizm hülyasına son verdi. Bunun Suriye ve Filistin açısından anlamı, yalnız sömürgeci hâkimiyetinin kurulması değil, aynı zamanda yeni bir siyasal söylem altında yerelci konumun yeniden ortaya çıkışıydı. Filistin'de, Büyük Suriye fikrinin tuzla buz olması ve Yahudilerin artan sayısıyla birlikte, Filistin kimliği büyümeye başladı. Suriye vilayetinde, yurt topraklarını Fransız istilasına karşı savunmak üzere yerel komiteler kuruldu.[34] Fransız hâkimiyetine karşı en dikkat çekici direniş, eski bir Osmanlı subayı olan İbrahim Hananu'nun o sırada aynı vilayetin kuzeyinde savaşan Türk milliyetçileriyle yakın işbirliği halinde Fransız ordusunu taciz ettiği Halep vilayetinde baş gösterdi.[35]

Suriye direnişi (1919-1921) Osmanlı iç kesiminde gerçek güç sahiplerini gösterdi ve Osmanlı çekilmesinden sonra bölgede ortaya çıkmakta olan kimlik bunalımının bir enstantanesini yansıttı. İç Batı Anadolu'da olduğu gibi burada da yerel direniş, yatay bağlardan yararlanıp dikey hiyerarşilerin etrafından dolaşarak halkı seferber edebilen Müslüman blokun liderlik niteliklerini ve örgütlenme becerilerini kanıtladı. Direniş ayrıca Arap iç kesiminde savunmanın altında yatan gerekçenin sadece milliyetçiliğe bağlı kalmayıp, aynı zamanda yerel, bölgesel ve emperyal kaygılardan doğduğunu da gösterdi. Bu durum, siyasal geleceği, ekonomik yönelimi ve Şam'la rekabeti yıllarca çözülmeden sürecek Halep vilayetinde gözle görünür bir hal aldı.

Suriye direnişinin 1921'de yenilgiye uğramasıyla, Osmanlı iç kesiminde yeni bir güç mücadelesi ortaya çıktı. En önemlisi, Fransız mandası Doğu Akdeniz'de (Levant) yeni siyasal ortaklar bulmaya çalıştı. Bu amaçla, çeşitli azınlık gruplarına (Nusayriler, Dürziler) kendilerini yönetme imkânı verildi ve seçkin geçmişe sahip olmayan kırsal kesimden Müslümanlar Levant ordusuna alındı. Filistin'de Yahudilerin nüfus artışı ve bölgede İngiliz varlığı Filistin yerel liderliğini zor bir duruma soktu. Özellikle arazi alımları, Arap sakinlerin cemaat dayanışmasını riske atmakla beraber, gene de Yahudi yerleşimlerine karşı büyüyen yerel direniş hareketine katkı yaptı.

Sözün özü, Arap iç kesimi 1908-1922 döneminde çarpıcı bir siyasal değişime uğradı. Azınlık Arap milliyetçileri ile Osmanlı devleti arasında başarısız pazarlıklar, bu bölgedeki yarım yüzyıllık statükoyu tahrip etti. Cihan Harbi'nin ertesinde, Müslüman blok siyasal alandaki tekelini yeniden kurmak için zorlu bir savaş vermek zorunda kaldı. Arap devletleri, manda yetkilileri, dinsel azınlıklar, Filistin'deki Yahudiler ve pan-Arabistler artık hesaba katılması gereken yeni siyasal aktörler haline gelmişti.

Hudutların Bağımsızlığa Gidişi

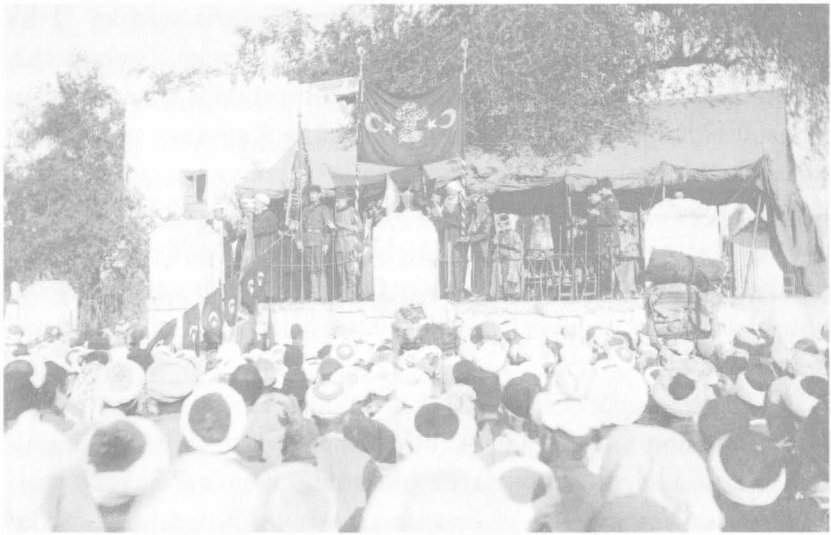
Jön Türk çağı hudutlarda Ermeni Meselesi ile başladı. Ermeni devrimcileri Doğu Anadolu için kapsamlı adem-i merkezileşme istiyor ve Ermeni köylülerin çilesine son vermek üzere toprak reformu öneriyorlardı. Bu bakımdan, Ermeni talepleri etnik çizgilerde yerel özerkliği kurumsallaştırmaya ve bölgede eşitlikçi toprak ve vergi politikalarının uygulanmasına yoğunlaşmıştı. Ekonomik bir program ortaya atması bakımından, Ermeni platformu savaş öncesi Müslüman milliyetçiliklerinden ayrılıyor ve İTC çevrelerinde sempati görüyordu. Gene de, özerkliğe yönelik Ermeni talepleri başarısızlığa uğradı. Hükümet merkezileşmeyi Doğu Anadolu'daki statükoyu değiştirmenin tek çaresi olarak görüyor ve adem-i merkezileşmeye yönelik her türlü siyasal hamleye karşı çıkıyordu.[36]

Özerklik talepleri aşağı Irak ve Güney Suriye'yi kapsayan orta hudut kuşağında daha gerçekçi bir şans buldu. Aşiretler, Mavera-i Ürdün'ün devlet otoritesine en az bağlı sancağında başarıyla ayaklanarak Osmanlı'ya dair her şeyi tahrip etti.[37] Başlıca hedefleri yalnız askerleri değil, aynı zamanda tahıl tüccarlarını, Hicaz demiryolunu ve Osmanlı İslamını bölgeye getiren merkezileşmeydi. Bu arada, Körfez bölgesinde genişleyen İngiliz patronaj ağları, Basra'nın nüfuzlu lideri Seyyid Talip'i özerklik aramaya zorladı. Modern siyasal araçları kullanarak, adem-i merkeziyetçilik için mücadeleye girişti. Talip'in ana düşüncesi, bu stratejik hamleyle Kuveyt liderliği karşısındaki konumunu dengelemek ve Osmanlılar ile İngilizlerle müzakere ederken seçeneklerini açık tutmaktı.

Asıl değişim, Osmanlı devletinin yerel liderliklere bölgesel özerklik vermek zorunda kaldığı uzak hudutta meydana geldi. İki nedenden ötürü bu yeni bir gelişmeydi. En önemlisi, Osmanlıların ilk kez hudut liderliklerine resmen egemen bir statü vermeyi kabul etmeleriydi. Merkezi devlet bu liderliklere babadan oğula geçecek unvanlar verdi veya en azından hudut liderliklerinin vergi toplama ve adalet dağıtma haklarını tanıdı. İkincisi, bu sıra dışı uygulamalar olağanüstü koşullarda ortaya çıktı. Hudut liderleri süregiden savaşları, isyan başlatmak ve taleplerini masaya koymak için siyasal bir fırsat olarak kullandılar. Bu doğrultuda, Kuzey Yemen, Asir ve Necid için hukuki özerkliği sağlayan Trablusgarp Savaşı ve ardından gelen Balkan Savaşları oldu.

Gel gelelim, 1914'ten önce bu kuralın bir istisnası görüldü. Arabistan Yarımadası'nın geri kalanı merkezi devletle yeni bir anlaşma yapmayı başarmışken, Mekke Şerifi İstanbul hükümetinin merkeziyetçilik girişimlerini önlemeye çalışmakla meşguldü.[38] Osmanlı devleti, Şerif'in hizmetlerine Medine'de artık ihtiyaç duyulmadığını ve Mekke'deki "mini rejiminin" ortadan kaldırılması gerektiğini açıkça ifade etmişti. Hicaz demiryolunun 1908'de Medine'ye ulaşmasından sonra Şerif, Mekke'ye demiryolu bağlantısının siyasal bir intihar olduğunu düşünerek merkezi devletle işbirliğini reddetti. Tam bu noktada Cihan Harbi, Mekke Şerifi Hüseyin'e dalgayı tersine çevirebilmesi için müthiş bir fırsat penceresi açtı. İngiliz maddi yardımları ve askeri desteğiyle, Osmanlıları ve bölgesel rakiplerini kolayca yenebilir ve toprak olarak genişlemiş bir Arap krallığı kurabilirdi.[39]

O halde Cihan Harbi'ndeki "Arap İsyanı" öncelikle yarımadadaki bölgesel dengelerin değişimi üzerineydi. Ufukta Arap milliyetçiliğinin izi bile yokken, ilkin Suud ve Hicaz kuvvetleri büyük bir muharebeye tutuştular. Çok geçmeden, diğer bölgesel aktörler de rakiplerini ortadan kaldırmak için İngiliz saflarına katılarak yarımadadaki durumu içinden çıkılmaz hale getirdiler. Hindistan İngiliz yönetiminin desteğini alan Suud bölgede stratejik bir konumu işgal ediyordu. Başlıca hasmı, kuzey Arabistan'a erişimin yanı sıra Kuveyt'e yönelen hareketli bir kaçakçılık ağını kontrol

Cihad çağrısı. Medine'de Osmanlı harp çabalarını destekleyen Medine Şerifi, 1914.

eden Osmanlı yanlısı Reşidi liderliğiydi. Suudiler ayrıca Asirli İdrisi'yle değerli bir ortaklık kurdular. Kuzey ve güneyden baskı altında olan İdrisi, Mekke Şerifi Hüseyin'in veya Yemenli İmam Yahya'nın genişlemeci planlarına kolayca kurban gidecek bir konumdaydı.

Osmanlı İmparatorluğu, harp yıllarında yakın hudutta varlığını korudu. Arabistan Yarımadası'ndaki deneyiminin tersine, Osmanlıların Doğu Anadolu'da güçlü yerel müttefikleri vardı ve bölgede kısa ömürlü bir askeri müdahaleyle karşı karşıya kaldılar. Savaş sırasında önemli bir demografik değişim de Osmanlı davasının lehine gelişti: Ermeniler güvenlik nedeniyle Suriye'ye tehcir edildiler.[40] Bu bakımdan, Doğu Anadolu'yu Osmanlı olarak muhafaza eden siyasal reçete üç yönlüydü: (1) Ermenilerin toplu halde bölgeden çıkarılması, (2) Müslüman cemaatin Osmanlı yanlısı bir çözüm için faal desteği ve (3) Rus ordusunun savaştan erken çekilmesi. Dolayısıyla, şaşırtıcı olmayacak biçimde, 1919'da Osmanlıların elinde kalan tek hudut parçası Doğu Anadolu oldu.

Yakın hudut için yapılan siyasal mücadele, savaştan sonra devam etti. Muzaffer İtilaf Devletleri, Sevr Antlaşması'yla Doğu

Anadolu'da Ermeni ve Kürt devletleri kurmaya söz verdiler. Daha sonra, her iki milliyetçilik 1919-1922'deki güçlenen Türk direniş hareketine ciddi bir tehdit oluşturdu. Gümrü'deki askeri zaferin ve onu takiben yapılan Kars Antlaşması ile Kafkasya sınırlarının sağlama alınmasının ardından, Ermeni tehdidi gündemden düştü. Kürt talepleriyle baş etmek daha zor oldu. Kürt seçkinleri siyasal sistemin bir parçasıydı; dinsel liderlikler Ermeni milliyetçi faaliyetine karşı Osmanlı birliğini savunmak için devlet desteği almıştı ve bölgedeki İslam cemaati yüzyıllardır Osmanlı hâkimiyeti altında yaşamaktaydı.

Bu kritik kavşak noktasında, Kürt muhalefetinin bölünmüşlüğü Türk davasına yaradı. Kürt milliyetçiliğini destekleyenler, hudut seçkinlerinin hayatlarının büyük bölümünü İstanbul'da veya yurtdışında geçirmiş eğitimli ve genç kuşaklarıydı. Bu grubun en etkili mensubu Bedirhan ailesiydi. Savaştan sonra, yerel olarak güçlü bir dizi bürokratik aile de bağlılıklarını milliyetçiliğe döndürerek Kürt davasını savundu.[41] Gene de, bölgedeki güçlü dinsel şahsiyetler milliyetçilerin bağımsızlık isteklerine karşı çıkıyorlardı ve Doğu Anadolu için özerklik fikrinden yanaydılar.[42]

Hudut toplumlarının siyasal deneyimi, Osmanlı çöküşünden sonra birbirinden farklılaştı. Yakın hudutta milliyetçi yönetimler öne çıktı. Türk milliyetçileri Kürt muhalefetini marjinalleştirdi ve İslami biçimini zor yoluyla ezdi.[43] Milletler Cemiyeti Musul vilayetini 1926'da Irak'a verdiği ve İngiliz manda yönetimi Bağdat'taki Sünni subayların merkeziyetçi vizyonunu onayladığı zaman, Kuzey Irak'taki yerel Kürt liderliği pazarlık gücünü kaybetti. Orta kuşakta, manda yetkilileri aşağı Irak'ta toprak sahibi şeyhlerin gücünü pekiştirdiler ve Cebel-i Düruz'da aşiretleri el-Atraş liderliğine karşı gelmeye teşvik ettiler.[44] Uzak hudutta, Suudi devleti Reşidi, Hicazi ve el-Ahsa liderliklerinin maddi temeline ve siyasal özerkliğine son verdi ve bir zamanlar Vehhabiliğin toprak genişlemesini sağlayan ve dinsel davasına hizmet eden İhvan'ı ortadan kaldırdı.[45]

1908-1922 dönemi hudut liderlikleri açısından değerli yıllardı. Bu dönemde, yerel özerkliği ele geçirmeyi, merkeziyetçi politikaları bertaraf etmeyi ve arkasından, I. Dünya Savaşı'yla birlikte,

Osmanlı hâkimiyetinden kurtulmayı başardılar. Daha sonra hudut liderlikleri siyasal enerjilerini özellikle Arabistan Yarımadası'nda bölgesel bütünleşmeye hasrettiler. Aynı dönemde, hududun geri kalanı için özerkliğin kurumsallaştırılması ve bağımsızlığın kazanılması, ulaşılması daha zor hedefler haline geldi. Osmanlı devleti yakın hudutta görece güçlüydü ve orta kuşakta Avrupalı sömürgecilerin çıkarları tehlikeye atılamayacak kadar büyüktü. Bundan dolayı, Doğu Anadolu, Kuzey Irak ve Güney Suriye 1920'lerde özerklik elde etmek veya elde tutmak için manda hâkimiyetine ve ulusal yönetimlere direnmeye devam etti.

Sonuçlar

1908-1922 döneminde her üç imparatorluk hattı çarpıcı bir revizyona uğradı. İlk olarak, imparatorluğun dört bir köşesinde kitle siyaseti iç hiyerarşileri sarstı. Liman kentlerinde işçilerin yeniden bölüşümcü ekonomik gündemi, Arap vilayetlerinde yeni emperyal sınıfın siyasal talepleri ve hudutlardaki yerel özerklik hareketleri, her bir güzergâhtaki statükonun iç baskılara maruz kaldığını ortaya koyuyordu. Gene de, milli kıyıları, manda yönetimindeki iç kesimleri ve bağımsız hudutları yaratan, savaş dönemi oldu. Bundan başka, Osmanlı çöküşünün, en az entegre olmuş güzergâhın (hudut) en çok tehdit altındaki aktörü (Mekke Şerifi) tarafından başlatıldığına ve emperyal evrende en uzak aktör (Necidli Suud) için en iyi sonucu yarattığına değinmek gerekiyor.

Daha genel olarak söylemek gerekirse, bu çarpıcı dönüşümün kazananları ve kaybedenleri vardı. Siyasal olarak bağımsız hale gelmeleri ve bölgesel yapılarının el değmeden kalması sayesinde, uzak hududun dinsel güven ağları Osmanlı çöküşünden en çok yararlananlardı. Hududun geri kalan kısmında, yerel liderlikler modern devletlerin hedefi oldu. Bu arada, komünal hinterlandlar ve milliyetçi orta sınıflar Osmanlı kıyısındaki kozmopolit unsurlar karşısında galip geldiler ve Yunanistan'ın Müslümanları ile Batı Anadolu'nun Hıristiyanlarını "birer siyasal yük" haline getirdiler. Arap iç kesimi, Osmanlı çöküşünden en ağır darbeyi yiyen kuşak

oldu. Kentli Müslüman blok, imparatorluğun paylaşılmasıyla bölgesel pazarları yitirdi ve iç rakiplerden ve manda yetkililerinden kaynaklanan çeşitli siyasal zorluklarla karşı karşıya kaldı.

Osmanlı sonrası gerçekliğinde imparatorluk hatlarının en çarpıcı etkisi devlet oluşumunda ortaya çıktı. Modern devletlerin her biri, farklı Osmanlı çizgilerinin alelacele aynı çerçeveye tıkıştırıldığı bir toprağa sahip oldu. Yeni kurulan Ortadoğu devletlerinin eklektik karakteri, bölgedeki milli bütünleşmeyi olanaksız hale getirdi. Bu bakımdan, iki savaş arası dönemin Ortadoğu'sunda en önemli Osmanlı mirası bölgesel güzergâhların dirençliliğiydi. Her devlet içinde bölgesel zeminli toplumsal ağlar devlet-toplum ve yerel-küresel ilişkilerinde rakip programları desteklemeye devam ettiler.

Sonuç

Bu çalışmada, yol-bağımlı bir çerçeve kullanarak, 19. yüzyılda Osmanlı Ortadoğu'suna üç bölgesel hattın damgasını vurduğunu ileri sürdüm. Bunlar kıyı, iç kesim ve hudutlardı. Bölgesel güzergâhlar, modernliğe giden birbirinden farklı yolları temsil eden rakip toplumsal düzenlerdi. Bu doğrultuda, kıyı deneyimini küresel akımlar biçimlendirdi; iç bölgeler Osmanlı devlet inşa çabasıyla evrildi; hudutlar ise merkezi devlet ve modernleşme süreçlerine karşı mesafelerini muhafaza ettiler. Kritik husus, bölgesel hatların her birinin içinde ekonomi, siyaset ve kolektif taleplerin farklı biçimlerde kurumsallaşarak, alternatif toplumsal ağların hegemonyasını sağlamasıydı.

Sonuç bölümünde, hat fikrinin avantajlarına biraz daha dikkat çekebilmeyi amaçlıyorum. İlkin, önemli noktaların altını çizerek, kitabın kısa bir özetini vermekle başlayacağım. Ardından, bölgesel hat fikrinin, Osmanlı ve Ortadoğu tarihinde yeni yorumlamalara ve bulgulara yol açabileceğini göstereceğim. Son olarak, geç Osmanlı ve Ortadoğu araştırmalarında hat fikrini uygulayabilmek için karşılaştırmalı bir araştırma gündemi önereceğim.

Geç Dönem Osmanlı Hatları

Bu kitaba, geç Osmanlı dönemine ilişkin tarihyazımının II. Dünya Savaşı'ndan bu yana tek-nedenli yaklaşımlar ve temayül temelli izahlarla hareket ettiğine değinerek başladım. Tek-nedenli yaklaşımlarda öne çıkan, 19. yüzyılda Osmanlı deneyimini dönüşüme uğratan tek dinamiğin kapitalizm veya Batılılaşma olduğunu ileri sürmesiydi. İkinci tür izahlarda ise son zamanlarda yerel aktörler ile Osmanlı devleti arasındaki siyasal pazarlıkların altı çizildi ve merkez-çevre modelleri yeniden gündeme getirildi. Alana yaptıkları değerli katkılara karşın, yapısal ve aktör merkezli açıklamaların önemli eksikleri oldu. Bunların en önemlisi de, Osmanlı içi bir perspektifi içermemesi ve Osmanlı devleti, küresel süreçler ile yerel aktörlerin aynı anda oynadıkları farklı rolleri açıklayacak analitik bir çerçeveden yoksun olmasıydı.

Bu proje, 19. yüzyılda geç dönem Osmanlı Ortadoğu'sunu anlamak için yenilikçi bir çerçeve ileri sürüyor. Modernleşme yaklaşımları, makro modeller ve pazarlık perspektiflerinden ayrılarak, bölgesel güzergâh çerçevesinin daha iyi bir analitik araç ve ampirik strateji olduğunu öne sürüyorum. Bu açıklama biçimi mekân merkezli, yol-bağımlı ve karşılaştırmalıdır. Yerel dinamikler konusunda hassastır; bölgesel zamanı imparatorluk zamanının önüne yerleştirir; Ortadoğu'ya çeşitlilik penceresinden bakar. Bu itibarla, Osmanlı Ortadoğu'sunda büyük farklılaşmaları, aynı süreçlerdeki çeşitlenmeye referansla izah eder. Dahası, ardışıklığa yaptığı vurgu ile analizin interaktif olmasını sağlar ve imparatorluğun farklı kesimleri arasındaki değişen ilişkileri açıklar.

Bu kitapta kıyı, iç kesim ve hududu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki rakip bölgesel deneyimler olarak ortaya koydum. 2. Bölüm'de, Osmanlı kıyısındaki orta sınıf hâkimiyetinin evrimi küresel ekonomiyle entegrasyon bağlamında incelendi ve bu süreçte gayrimüslim tüccarın merkezi yeri vurgulandı. Ayrıca Osmanlı kıyısının kendine özgü kimliğinin iki tarihsel koşul altında pekiştiği gerçeğinin altı çizildi: (1) yeni ekonomik servet, kentli grupların önceliklerini yansıtan bir kamusal alanın doğuşuna destek sağla

mıştı ve (2) Doğu Akdeniz'deki kolektif talepler, dünya ekonomik bütünleşmesiyle ortaya çıkmıştı.

3. Bölüm'de ele alınan iç kesim hattı, 1860'tan sonra iç bölgelerde merkezileşen Osmanlı devletinin temel bir rol oynadığını gösterdi. İç bölgelerde toprak tahsisi sağlamakta, siyasal makam ve ahlaki otorite edinmekte hem ana mekanizma hem de temel çekişme noktası taşra bürokrasisiydi. Bununla birlikte söz konusu durum ancak Osmanlılar bölgeyi yabancı tehdidine karşı sağlama aldığı, kentli Müslüman blok Osmanlı modeline inandığı ve Abdülhamid çağının kurumsal genişlemesi Osmanlı devleti için yeni bir meşruiyet katmanı yarattığı zaman geçerlilik kazandı. Bu itibarla, iç kesim güzergâhı yalnız güçlü aracıların çıkarlarına hizmet etmekle kalmayıp, aynı zamanda imparatorluk hâkimiyetini kalıcı kılacak güçlü kültürel şemalar ve yeni kurumsal alanlar yarattı.

4. Bölüm'de, Osmanlı hudutlarında hâkimiyetin zayıf olduğunu ileri sürdüm. Yerel liderlikler ekonomik kaynakları denetliyor, heterodoks kültürel projeleri muhafaza ediyor ve kolektif direnişi örgütlüyordu. Osmanlıların hudutlarda başarılı modern devlet inşasını geliştirmeyi başaramadıkları durumda, kolektif eylem etkili bir pazarlık stratejisine dönüşüyordu. Bölgede en büyük kitlesel seferberlikleri içeren isyanlar kırsal nitelikteydi; dinsel girişimcilerin aracılık hünerlerine bağlıydı ve ideolojik bir çerçeve olarak hudut İslam'ını harekete geçiriyordu. Amaç, merkezileşmekte olan Osmanlı devletine karşı yerel özerkliği korumaktı.[1]

Kitapta incelenen imparatorluk hatları, 1908'den 1922'ye dek çeşitli biçimlerde değiştirildi. 5. Bölüm, bu değişimlerin temelinde büyük çaplı savaşlar olduğunu gösterdi. Dolayısıyla, bölgedeki büyük dönüşümü sağlayan, milliyetçi ve sömürgeci projelerin (I. Dünya Savaşı'yla birlikte) siyasal başarısıydı. Kıyı modeli, hinterland çıkarları ve milliyetçi seçkinler lehine değiştirildi; iç kesimde Müslüman blok ve bölgesel pazarlar zayıfladı; hudutlar ise Osmanlı haritasından çıktı. Bu anlamda, kıyıda ulus inşası çabaları, iç kesimde manda hâkimiyeti ve hudutta yeni siyasal rejimler, her bir Osmanlı güzergâhının yaşam döngüsünde kritik anları temsil etti.

Geç dönem Osmanlı dünyası 1920'lerde hâlâ ayaktaydı. Kıyı, küresel ekonomik yönelimini sürdürüyordu; iç kesimin yeni rejimleri kentli Müslüman blokun gücünü tanımak zorunda kalmıştı; hudutta ise yerel özerkliği amaçlayan kolektif eylemler sürmekteydi. Sadece on yıl sonra, küresel gelişmeler her bir bölgesel hattın kendine has karakterini sürdüren ana sürece son verince, Osmanlı hatlarının kaderi sonsuza dek mühürlenmiş oldu. Bu doğrultuda, Büyük Buhran'ın küresel bağları koparması, milli devletlerin doğuşunun yerel Müslüman koalisyonları zayıflatması ve Soğuk Savaş'ın hudutlarda kolektif eylemi bitirmesi sonucunda, söz konusu bölgesel hatlar sona erdi.

Bölgesel güzergâhlar geride ne gibi miraslar bıraktı? Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü, uzun vadede dış müdahaleye açık bıraktığı ve Müslüman blokun otoritesinin kurumsal temellerini ortadan kaldırdığı için, en çok Suriye ve Filistin'in iç kesim rejimlerine zarar verdi.[2] Bunun tersine, organizasyonel analizin öngörebildiği üzere, yol-bağımlılığının en gözle görülür olduğu yer hudut idi. Özerklik dili ve/veya cemaat güven ağlarının gücü Doğu Anadolu'dan Yemen'e kadar kuvvetini korudu. Kozmopolit kimliği ve küresel pazarlarla bağlantısı ortadan kalkan kıyı, milliyetçi bir yön aldı. Şaşırtıcı olmayacak şekilde, modernleşme projesi, 20. yüzyılda en büyük etkisini Doğu Akdeniz kıyısında gösterdi.

Osmanlı Gözlemleri

Hat yaklaşımı, Osmanlı İmparatorluğu ve ötesine ait dönüm noktaları, ana süreçler ve önemli sonuçları gözden geçirmek için fırsatlar vermektedir. Bu araştırmada, hudutlara ilişkin karşılaştırmalı üç sonuç öneriliyor. Birincisi, hudutlar ve sınırlar geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda iki ayrı olguydu.[3] Hudutlar, imparatorluğun geri kalanında mevcut uygulamalarla karşılaştırıldığında, merkezi devletin gücünün zayıf kaldığı yerlerdi. Özellikle işbirlikçi yerel aracılardan yoksun oldukları veya elverişli olmayan uluslararası bir çevrede iş gördükleri zamanlarda Osmanlılar hudutlarda başarısız oldular. Tersine, Yunan-Osmanlı sınır örneğinin gösterdi-

ği gibi, sınır bölgeleri zamanla yönetilebilir mekânlara dönüşebildi. Dolayısıyla, Osmanlı sınırlarının çoğu hudut bölgeleriydi, ama hudut bölgelerinin hepsi sınır değildi.

İkincisi, Osmanlı hududu başat olarak 19. yüzyıla özgü bir gerçeklikti. Bunun öncelikli nedeni, hududun ilişkisel bir kavram olmasıydı. Bir analitik kategori ancak karşıtı var olduğu zaman anlamlıdır. Bu doğrultuda, Osmanlı hududu, kıyı ve iç kesim rejimleriyle ilişkili olarak tarihsel bir güzergâh haline geldi. Ayrıca hegemonik dünya düzeninin çöküşünün de hudutların siyasal yükselişine yardım ettiğine değinmemiz gerekiyor. Küresel akımlar ve çok kutupluluk, Osmanlı devleti ve İngiltere'nin otoritesini zayıflattığı gibi, emperyalizm çağında hudutları çatışma kuşaklarına çevirdi. Bu eğilim diğer kara imparatorluklarında da görülebiliyordu.[4]

Üçüncüsü, Ortadoğu'daki hudut toplumları imparatorlukta yükselmek için zor kullanma kabiliyetlerini kullandılar. Osmanlılar, Fransızlar ve İngilizler, bölgede (seçme) himaye hizmetleri için Kürtler, Arnavutlar, Çerkesler, Nusayriler ve Asuriler gibi yüksek bölgelerde yaşayan topluluklara dayandılar.[5] Bu gruplara başvurmanın gerekçesi, "savaşçı-ırklar kuramı"na ideolojik bağlılığın ötesine geçiyordu. Burada kilit husus güvendi. Bu gruplar, kapalı ağlar olarak içsel bakımdan tutarlıydı, fakat toplumun geniş kesimleriyle sınırlı irtibatları vardı. Bu bakımdan, hükümdarın asil-vekil sorunlarını çeşitli düzeylerde çözmeye yardım eden modern memlûklardı. Ters bir açıdan bakıldığında da, bu strateji işe yaradı. Iraklı-Sünni subaylar, manda dönemi Irak'ında siyasal gücü ele geçirmeye yaklaşmışken, daha sonra Nusayriler, Suriye'de devleti "ele geçirmek" için orduyu kullandılar.

İç kesim hattının sosyolojik evrimi, Arap milliyetçiliğini yorumlamak için yeni bir temel sunmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi, Arap milliyetçiliği ne merkezileşmeye verilen bir tepki, ne de bağımsızlığa odaklanmış bir hareketti. Aslında, bir Arap emperyal sınıfının doğuşu, iç kesimde Osmanlı kurumsal başarısını gösteriyordu. Kendilerini taşra aracılarından emperyal bürokratlara dönüştüren yönetici sınıfın bu yeni üyeleri, emperyal hiyerarşiyi

kendi vizyonlarına göre değiştirmeye çalıştılar. Osmanlı seçkinlerini çeşitlendirmek ve Arap Müslüman blok ile payitaht arasındaki siyasal ortaklığı geliştirmek için yeni talepler formüle ettiler. Bu ise ancak, Jön Türk Devrimi'yle birlikte, başkent değişimin aracı olduğu zaman mümkün hale geldi.[6]

Arap seçkinlerinin yükselişi aynı zamanda imparatorluklar hakkında temel bir gerçeği ortaya koydu: Eşitsizlik biçimleri sabit değildi.[7] Bu en açık olarak mekânsal düzeyde kendini gösteriyordu, çünkü bölgesel hatlar alternatif emperyal projeleri besliyordu.[8] Kozmopolit kıyı, Müslüman iç kesim ve heterodoks hudutlar Osmanlı sahnesinde etkileşim içinde ortaya çıktı ve 20. yüzyıla geçilirken kaynaklar, değerler ve devletin özü konularında kıyasıya rekabet ettiler. İkinci Meşrutiyet Devrimi'yle, imparatorluğun önündeki seçenekler belirginleşti: Güçlü bir gayrimüslim hakları ve küresel bağlantılar siciline sahip *kozmopolit bir imparatorluk*; İslam ile devlet modernliğini birleştiren ve Araplara daha fazla temsil imkânı veren bir *Müslüman devlet*; veya yerel özerkliğe dokunmayan *zayıf bir Osmanlı modeli.*

Başka bir yönden bakarsak, kıyı modeli Ortadoğu'nun tarihsel bütünlüğünü sorguluyor ve Akdenizlilik fikrine ilişkin pek çok kanıt sağlıyordu. Faruk Tabak'ın çarpıcı şekilde gösterdiği üzere, dünya ekonomisi ve ekolojik değişim bu dönüşümde yardımcı bir rol oynamıştı.[9] Ürün tipleri, ticaret bağlantıları ve iklim modelleri, Akdeniz'in birliğini biçimlendiren önemli bileşenlerdi.[10] Bu araştırma, (doğu) Akdeniz dünyasının kimliğinin, ancak küresel akımların kozmopolit hâkimiyeti beslemesi halinde pekiştiğini gösterdi. Kozmopolit hâkimiyet sadece çok kültürlü kimliklerin teyidinden ibaret değildi. Küresel akımları siyasal merkezler pahasına kendi lehine kullanan faal yerel aktörleri gerektiren bir tarihsel ortam anlamına geliyordu.[11]

Hat fikri, ayrıca Osmanlı yurttaşlığı, imparatorluğun gerilemesi ve modern devlet oluşumu konularına da yeni bir ışık tutmaktadır. Osmanlı yurttaşlığının evriminin, 19. yüzyılda, yol-bağımlı bir karaktere sahip olduğunu göstermektedir. Nüfus sayımları, vergilendirme ve genel askerlik hizmeti faaliyetlerinin en büyük

başarısızlığa hudutta uğradıkları sonucuna varmak için yeterli kanıt vardır.[12] Halbuki bu sırada, Türk iç kesiminde ise askere alma faaliyetleri tam bir atılım yaparak, Anadolu'nun merkezinden köylülerin orduya yazılmasını sağlamaktaydı. Bu model, orduda ağırlıklı olarak Anadolu ve Suriye'nin iç kesim kasabalarından gelen profesyonel kadroların ortaya çıkmasıyla da tutarlıydı. Bu arada, Osmanlı devleti, kıyıyı diğer her yerden daha kolay sayabilir ve vergilendirebilirdi; ancak, 1838 Ticaret Antlaşması, cemaat düzenlemeleri (Cebel-i Lübnan) veya bölgesel hoşnutsuzluktan (Makedonya) kaynaklanan baskılardan ötürü geri adım atmak zorunda kalmıştı.

Bir süre önce Charles Tilly, imparatorlukların varlığının dıştan gelen fetihler ve içte varolan desteğin çekilmesiyle sona erdiğini ileri sürmüştü.[13] Bu şemaya gayet güzel oturan emperyalizm ve milliyetçilik, Osmanlı ve Ortadoğu araştırmaları alanına uzun zamandır Osmanlı'nın çöküş gerekçesi olarak gösterilmişti. Alexander Motyl'in deyişiyle, aşınma, imparatorluk topraklarının zaman içinde parça parça yok olmasını tanımlayan bir Osmanlı modeliydi.[14] Gene de, bu (kaçınılmaz) gerileme kuramları çok önemli bir hususu atlıyordu: Neden fiili Osmanlı çöküşü imparatorluğun en uzak köşesinden gelmişti? Hat yaklaşımı, uzak hudutlardaki asil-vekil ilişkisinde şiddetli sorunlar ve jeopolitik rekabeti vurgulamakta ve bu durumun en çok tehdit altındaki hudut aktörü olan Mekke Şerifi'ne özerklik çerçevesinin ötesine geçebilmek için siyasal fırsat alanı açtığını göstermektedir.[15]

Son olarak, iki savaş arası dönemde Ortadoğu'da ulus-devlet başarısızlıkları genellikle yerli siyasal şahsiyetlere veya kötü niyetli Avrupalıların planlarına atfedilmiştir. Hat modeli, olayın başka bir veçhesinin altını çizer. Devlet oluşumunun eklektik doğasının da bu sürece katkıda bulunduğunu öne sürer. Osmanlı sonrası devletlerde aynı hattın çeşitli katmanları veya rakip güzergâhlar gelişigüzel bir şekilde bir araya toplanınca, eklektizm fiiliyata geçiyordu.[16] Siyasal merkezler ile yerel merkezler arasında bunun sonucunda ortaya çıkan mekânsal gerilimler, yeni devletlerin 1920'lerde hiç homojen olmadığını ve siyaset, ekonomi ve devlet

hakkında, güçlü bölgesel ağların farklı fikirlere sahip olmayı sürdürdüğünü gayet güzel örneklemektedir.[17]

Yeni Bir Araştırma Gündemi

Bu proje, iddialı bir araştırma gündemi oluşturmak amacıyla yazıldı. Temel amaç, geç dönem Osmanlı araştırmalarına yeni ampirik bilgiler eklemek veya sadece yeni bir kuramsal yaklaşım taşımak değildi. Hedef, önceki tarihsel araştırmalara dayanan ve sosyal bilimler ve küresel tarih alanından ödünç alınan yeni analitik araçlarla, Ortadoğu'yu anlamanın yeni bir yolunu önermekti. Bunu yaparak, son elli yıldır bu alana damgasını vurmuş olan milliyetçi izahlardan, devlet merkezli imparatorluk anlatılarından, merkez-çevre modellerinden ve yerel tarih araştırmalarından ayrılmış oldum.

Burada önerdiğim yeni araştırma gündemi mekânsal, yol-bağımlı ve karşılaştırmalı bir yaklaşımı içeriyor. Bu doğrultuda, atılması gereken bir sonraki adım, kavramsal kategoriler etrafında çalışmak ve çeşitli karşılaştırmalar yapmaktan geçiyor. Geç dönem Osmanlı dünyasındaki çeşitlenmeyi anlamak üzere kavramlara dayanan ve kuramsal temelli karşılaştırmalara ihtiyacımız var. Ancak bunu yaptıktan sonradır ki, imparatorluğun anlamını daha iyi kavrayabileceğimize, imparatorluk topraklarındaki bölgesel farkları ayırt edebileceğimize ve Osmanlıları muadilleriyle aynı analitik ölçeğe yerleştirebileceğimize inanıyorum. Tarihsel güzergâh çerçevesi, bu bakımdan gelecekteki araştırmalar için yeni mecralar sunmaktadır.

Böyle bir proje, her bir hat içinde karşılaştırmalar yaparak gerçekleştirilebilir. Buradaki amaç, iç hiyerarşileri keşfetmek ve her bir hattaki kurumsallaşma derecesini anlamaktır. Uzak ve yakın hudutlar arasında yapılacak bir karşılaştırma, hudutlardaki merkezin hâkimiyetinin değişen sınırlarını keşfedebilir ve yerel özerklik söylemlerinin içeriğini ortaya çıkarabilir. Aynı şekilde, liman kenti-hinterland karşılaştırması, bu iki mekânsal birim arasındaki bağlantı biçimlerini ve çekişme noktalarını incelemek yoluyla, kıyı

modelinin güçlü ve zayıf yönlerini gösterebilir. İç kesimde, taşradaki vilayet merkezleri, doğmakta olan küçük pazar kasabaları ve kırsal kesim arasındaki değişen ilişkileri tespit etmek faydalı olabilir. Sözgelimi, iç kesim rejimi ortaya çıktıkça, Şam'ın durumu Humus ve Havran'a karşı nasıl bir değişim göstermişti?

Peşine düşmeye değer ikinci bir proje, Osmanlı hatlarının karşılaştırılması olabilir. Buradaki temel amaç, mekânsal veya ana süreçlerde kendini gösteren çeşitlenmeleri inceleyerek her bir bölgesel hattın ayırt edici özelliklerini ayrıntılarıyla keşfetmek olacaktır. Bu bakımdan, Osmanlı güzergâhlarından her birini en iyi temsil eden İzmir, Şam ve Sana'a'yı karşılaştırmak ilgi çekici olurdu. Daha basit ifade etmek gerekirse, 1900'e gelindiğinde küresel akımların, kentli Müslüman hâkimiyeti veya hudut isyanlarının merkezinde olmak nasıl bir fark yaratıyordu? Vergilendirme, meşruiyet veya toplumsal hareketlilik üzerine yapılacak karşılaştırmalı projeler de benzer bir amaca hizmet ederek imparatorluk uyruklarının tecrübelerinin nasıl bölgesel güzergâhlar etrafında birbirinden ayrıldığını ortaya koyabilir.

Hat karşılaştırması ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşla geçen on yıl (1912-1922) olmaksızın gidebileceği olası yönlere ilişkin fikirler verebilir. Böyle bir karşı-olgusallığın (*counterfactual*) hesaba katması gereken üç tarihsel eğilim vardır. Birincisi, II. Abdülhamid döneminde Osmanlı iç kesimi, küresel bağlantılara sahip kozmopolit kıyıya rakip olmaya başlamıştı. İkincisi, yakın hudut iç kesim modeliyle daha uyumlu hale gelmeye başlarken, uzak hudut imparatorluktan uzaklaşıyordu. Üçüncüsü, kıyı mekânlarına dayanan ve orta sınıf ideallerini destekleyen İkinci Meşrutiyet hareketi, 1908'de kendisini iç kesim koalisyonlarına ve hudut rejimlerine karşı tanımlamıştı. Araştırmanın ana hedefi, Osmanlı bölgesel güzergâhları arasındaki fay hatlarını bulmak ve Jön Türk rejimini bu meselelerin tam ortasına yerleştirmek olacaktır.

Üçüncü bir karşılaştırmalı proje, kara imparatorluklarının 19. yüzyıl deneyimlerini bir güzergâh modeliyle değerlendirmek olabilir. Sözgelimi, bu imparatorluklar sınır bölgelerinde ne durumdaydı? Araçlar, stratejiler ve bağlamların karşılaştırılması, imparator-

luk hudutlarının ortak yönleri olduğunu ortaya koyabilir.[18] Hudut İslamı hesaba katılması gereken bir ideolojik temeldir. Benzer bir şekilde, emperyal güç iç kesim rejimlerinin kapsamına dayanarak yeniden değerlendirilebilir. Benim inancım, kara imparatorluklarının ancak kaynakları ve kültürel şemaları emperyal çerçeveye yerleştirilebildiği oranda ayakta kalabildiği yönündedir.[19] Bu bakımdan verimli olabilecek bir yön, eğitim, askere alma ve dinsel yaşamı karşılaştırmalı bir bakış açısından incelemek olacaktır.

Karşılaştırma tartışmasını, son bir notla bitirmek istiyorum. Şimdiye dek, gelecek projelere ilişkin önerilerim "ana hatlara" yoğunlaştı. Bu çerçeveden çıkabilecek bir diğer ilginç soru, geçiş/çatışma kuşaklarının kaderidir. Buralar, farklı güzergâhların kesiştiği, birlikte var olduğu veya çekişmeli bir ilişkiye sahip olduğu yerlerdi. Seçkinler bölünmüş durumda; ekonomik formlar çeşitli; kültürel kimlikler ise önemliydi. Geçiş/çatışma kuşaklarını incelemek, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda cemaatler arası ilişkilere ait yeni kavrayışlar sağlayabilir. Açık kurallara dayalı yol-bağımlı ortamların olmadığı durumlarda, toplumsal gruplar nasıl işbirliği yapıyor veya çatışıyordu?[20] İç kesim ve hudut rejimleri arasında yer alan Doğu Anadolu'daki Sivas vilayeti, bu meseleler hakkında düşünmek için mükemmel bir başlangıç noktası olabilir.

Bu kitap, okuru üç hatlı yaklaşımın, 19. yüzyılda geç dönem Osmanlı İmparatorluğu ve Ortadoğu'yu yeniden düşünmek için denemeye değer bir çaba olduğuna ikna etmeye çalıştı. Osmanlı araştırmalarında bir tartışma başlatıp, yeni ampirik çalışmaları teşvik ederse, kitabın amacına ulaşacağına inanıyorum. Bu kitapta önerilen analitik kategoriler ile tarihsel gerçeklikleri geliştirmek, gözden geçirmek veya meydan okumak ise başka araştırmacılara düşüyor.

NOTLAR

GİRİŞ
(Sayfa 1-12)

1 Pagden (2008).
2 Yol bağımlılığı fikri hakkında, bkz. Pierson (2000); Mahoney (2004).
3 Serbest ticaret rejiminin 19. yüzyıldaki evrimini ele alalım. Bir serbest ticaret antlaşması akdedildikten sonra, zayıf devletler bu antlaşmaya uymak zorundaydı; aksi halde İngiltere'nin savaş gemisi diplomasisini göze almaları gerekiyordu. Yüzyıl ilerledikçe, küresel ekonomiyle güçlü bağlar geliştiren yerli aktörlerin ortaya çıkmasıyla, serbest ticaret rejimini ortadan kaldırmak gitgide güçleşti. İlk husus hakkında, bkz. Horowitz (2005).
4 Dönüm noktaları ancak gerçekleştikten sonra bilinebilirler ve "olay merkezli" tarihin temelini oluştururlar. Bkz. sırasıyla Abbott (1997); Sewell (2005).
5 Thelen (1999).
6 Askeri baskı (erken ya da geç) Avrupa devletlerinin patrimonyal veya bürokratik içeriğini belirlerken, yerel yönetim tipi (merkezden veya katılımcı) siyasal rejimin mutlakıyet mi yoksa meşrutiyetçi mi olacağının anahtarını elinde tutuyordu. Ertman'a göre (1997), İngiltere bürokratik-meşrutiyetçi, Fransa patrimonyal-mutlakıyetçi, Almanya bürokratik-mutlakıyetçi, Macaristan ise patrimonyal-meşrutiyetçi idi.
7 Mahoney'e göre (2001), Guatemala ve El Salvador'da radikal liberalizm, Kosta Rika'da reformcu liberalizm, Honduras ve Nikaragua'da ise kesintiye uğramış liberalizm vardı.
8 Stark ve Bruszt (1998).
9 Latin Amerika'da devlet oluşumu kalıpları için, bkz. Centeno (2002). İtalya'da faşizmin bölgesel kökenleri için, bkz. Riley (2005). Avrupa refah rejimlerine ilişkin bir tartışma Esping-Andersen'de (1990) bulunur.
10 Bu konumların bir eleştirisi için, bkz. Tilly (2001); Tilly (1995).
11 Elit anlayışım, yarım yüzyıl önce C. W. Mills tarafından geliştirilen "güç-eliti (*power elite*)" kavramına dayanıyor. Bkz. Mills (1956). Farklı güç tipleri için, bkz. Mann (1986-1993).
12 Review (1993).
13 Hourani (1968).
14 Sırma (1980). Rejim istikrarının etkili ve adil bir hükümdar algısı ile birleşik ve sadık seçkinlere dayandığı noktası için, bkz. Goldstone (2001).
15 Anscombe (1997).
16 Tabak (1988). Toprak mülkiyeti çıkarlarının yükselişi, 19. yüzyılın son çeyreğinde üçüncü dünyanın bol arazi ve kıt işgücü olan ekonomilerinde görülen genel bir eğilimdi. Williamson (2002).
17 Osmanlı hatlarının her birinde farklı bir egemenlik eksikliği türü dikkat çekiyor. Osmanlılar hudut bölgelerinde fiili denetim (iç egemenlik) kuramadılar ve Arabistan Yarımadası'nda uluslararası hukuki egemenlik haklarından taviz verdiler. Kıyı bölgelerinde kilit meseleler, emtia akışları üzerindeki denetim kaybı (karşılıklı bağımlılığa dayalı egemenlik) ve diplomatik dokunulmazlık nedeniyle Westfalia tarzı egemenlikteki aşın-

maydı. Dört egemenlik tipinin bir karşılaştırması için, bkz. Krasner (1999), s. 3-42.

18 Tilly (2005).

19 Yeni ekonomik sosyoloji, sosyal ağları, kültürel kodları ve ekonomi politiği ciddiye alan bir piyasalar sosyolojisini öne çıkarmaktadır. Erken bir formülasyon için, bkz. Granovetter (1985); bkz. ayrıca American Behavioral Scientist (2007). Bu fikirlerin ekonomik tarihe uygulanması, Grief'te (2006) vardır.

20 Levi (1997), s. 16-30.

21 Stinchcombe (1997).

22 Asil-vekil sorunları hakkında, bkz. Kiser (1999). Sonraki husus için, bkz. Brustein ve Levi (1987).

23 Bu kavramsal çerçevenin tanıtımı için, bkz. McAdam, Tarrow ve Tilly (2001). Kolektif eylem yaratmakta mevcut ağların önemi hakkında, bkz. Gould (1995).

24 Pamuk (2006). Bu konumun bir savunması için, bkz. North (1990); Olsen (1993). Diğer kurumsal izahlar için, bkz. Kuran (2011); Bates (2001).

25 Wong (2001). Ingram ve Clay (2000) kurumsal mekanizmaların öncelikle özel normlara ve adem-i merkeziyetçi teşebbüslere dayandığını göstererek bu argümana destek verir.

26 Hudutlar hakkında, bkz. Khodarkovsky (2002); Brower ve Lazzerini (ed.) (1997). Deniz araştırmaları üzerine faydalı bir giriş yazısı için, bkz. AHR Forum (2006).

27 Gieryn (2000).

28 Yönetim ve hiyerarşiyi anlamakta kurumsal bir yaklaşım için, bkz. Cooley (2005).

29 1700-1850 döneminde Osmanlı topraklarının çeşitliliğini anlamaya yönelik istisnai bir girişim için, bkz. Khoury (2008).

30 Miras literatürü üzerine, bkz. Brown ve Karpat editörlüğünde toplanan makale derlemeleri. Her iki derleme de, Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki mevcut kavrayışları düzeltir, Türkiye dışındaki Osmanlı izlerini ele alır ve Türkiye Cumhuriyeti bağlamında imparatorluktan ulus-devlete geçişi yeniden yorumlar. Brown (ed.) (1996); Karpat (ed.) (2000).

I TARİHYAZIMI
(Sayfa 13-31)

1 Afrika tarihyazımında siyasal yapı, ekonomi ve kültürü vurgulayan üç evreli bir dönemselleştirme için, bkz. Cooper (2002).

2 Quataert (2002); Zürcher (2004); Ahmad (2003); Faroqhi (1999), s. 174-203.

3 Ortadoğu tarihyazımının eleştirel bir değerlendirmesi için, bkz. Lockman (2004), s. 99-272.

4 Lewis (2002); Davison (1990).

5 Tanzimat'ın anlamı, uygulaması ve etkisine ilişkin tematik tartışmalar ve eleştirel değerlendirmeler için, bkz. Alkan (ed.) (2004); Yıldız (ed.) (1992); İnalcık ve Seyitdanoğlu (ed.) (2006). Reformlar için, bkz. Davison (1963).

6 Hukuk ve ekonomi kurumlarındaki değişim için, bkz. Toprak (2007); Toprak (1992).

7 Shaw (1971).

8 Shaw ve Shaw (1977).

9 Findley (1980); Findley (1989); Ortaylı (1983).

10 Lewis (1961). Bu gözlem siyasal modernleşme ekolünün temel iddiasıydı ve uzun süre

modern Türkiye'nin siyasal kökenlerinin izahında kullanıldı. Temsili bir anlatı için, bkz. Kalaycıoğlu ve Sarıbay (1986).

11 Ragin (1987), s. 53.

12 Türkiye Cumhuriyeti'nde modernleşme projesine övgüler için, bkz. Lewis (1955); Robinson (1965).

13 İlk iki olay için, bkz. Aktepe (1958); Ma'oz (1968), s. 29, 200-205, 226-240.

14 Berkes (1965).

15 Mardin (1973).

16 Mardin (1997).

17 Rus ve Çin tarihyazımında benzer pozisyonlar için, bkz. Riasanovsky (1963); Spence (1990).

18 Modernleşme ekolünün ideolojik temelleri hakkında, bkz. Duara (1995), s. 17-50.

19 Bu yönde girişimler için, bkz. Özdemir (2003); Çadırcı (1991).

20 McMichael (2000), s. 79-187.

21 İyi bir formülasyon için, bkz. Keyder (1987), s. 25-48.

22 İslamoğlu-İnan (ed.) (1987).

23 Dünya-sistemi analistleri Osmanlı ekonomik tarihinin bu değerlendirmesine katılmaz ve Osmanlı-Avrupa ticaretinin bir önceki yüzyılda genişlemeye başladığını ileri sürerler. Bu iki konum Kurmuş (1974) ve *New Perspectives on Turkey*'de (1992) mevcuttur.

24 Erken bir formülasyon için, bkz. Parvus Efendi (1977).

25 Üç entegrasyon biçimi hakkında, bkz. Pamuk (1987); Pamuk (1992); Pamuk (2006b).

26 Owen (1981).

27 Kasaba (1988).

28 Issawi (1999). Etnik işbölümü düşüncesi hakkında, bkz. Sussnitzki (1966). Bu girişimcilik okumasının kültürel özellikleri dikkate alan bir arz-yanlısı yaklaşıma dayandığını belirtmek gerekiyor. Doyurucu bir tartışma için, bkz. Thornton (1999).

29 İlk hususta, bkz. Keyder ve Tabak (ed.) (1991). Örnek incelemeler için, Owen (ed.) (2000). Siyasal sonuçlar hakkında, bkz. Gerber (1987). Karşılaştırmalı bir perspektiften Osmanlı Arazi Kararnamesi'nin olumlu bir değerlendirmesi için bkz. MacCauley (2009).

30 Bu tez Anadolu için 1990'larda Donald Quataert tarafından tam olarak geliştirilmiş ve belgelenmiştir; bkz. Quataert (1993).

31 Osmanlı Bulgaristan'ı için, bkz. Palairet (1997), s. 58-84.

32 Kırsal kesimde köylü direnişi, kentlerde işçi mücadeleleri ve loncalarla Jön Türkler arasında siyasal ittifaklar Quataert'te (1983) ele alınır. Osmanlı işçi sınıfı ve emek tarihi üzerine bir makaleler derlemesi için, bkz. Quataert ve Zürcher (ed.) (1995).

34 Ahmad (1980); Toprak (1982).

35 Keyder (1988); Keyder (1994).

36 Asya'yı Avrupa'yla ekonomik olarak eşit bir konuma yerleştiren savlar için, bkz. Pomeranz (2000). Batılı kategoriler ile Batılı olmayan deneyim arasındaki uyumsuzluk için, bkz. Wong (2006). Doğu-Batı ikiliklerine karşı, bkz. İslamoğlu ve Perdue (2009). Bu literatürün bir eleştirisi için, bkz. Bryant (2006).

37 Örnek bir araştırma için, bkz. Kayalı (1997).

38 Osmanlı İmparatorluğu'nun "vadesi çoktan dolmasına karşın varlığını sürdürmesi" genellikle emperyalizm çağında Düvel-i Muazzama arasında Doğu Sorunu etrafında ortaya çıkan rekabete atfedilir. Klasik anlatı için Anderson (1966).

39 Bu tezin kanıtları için, bkz. Khoury (1983); Reilly (2002); Köksal (2002).

40 Yerel ekonomik aktörlerin dayanıklılığı çeşitli bağlamlarda gösterilmiş durumda. Mavera-i Ürdün hakkında, Rogan (1999). Irak hakkında, Shield (2000); Fattah (1997). Yemen hakkında, Blumi (2003b).

41 Doumani (1995).
42 Deringil (1998).
43 Rogan (2004); Fortna (2002); Roded (1986).
44 Geç dönem Osmanlı hâkimiyetinin bu boyutunun Türkiye Cumhuriyeti ile sona erişi bazı makalelerde ele alınmıştır, bkz. Kasaba (2006); Birtek (2007).
45 Salzmann (2004). Daha genel ve kuramsal argüman için, bkz. Salzmann (1993).
46 Barkey (2005).
47 Bu konumun bir savunusu için, bkz. Abou-El-Haj (2005), s. 44-46, 54, 57-60, 78, 86-92.
48 Makdisi (2000), s.52, 1-14, 146-65; Makdisi (2002a). Bkz. ayrıca, Deringil (2003).
49 Hanioğlu (2008a); Hanioğlu (2008b).
50 Jön Türk ideolojisi hakkında, bkz. Worringer (2004).
51 Barkey (2008), s. 1.
52 Kapsamlı bir anlatı için, bkz. Faroqhi (ed.) (2006).
53 Osmanlı İmparatorluğu tarihyazımı üzerinde milliyetçiliğin gücünün hafife alınmaması gerekir. Pax-Ottomanica ile Osmanlı karanlık çağlarının hâlâ altını çizen iki mit söz konusudur. İlki adalet ve barıştan dem vururken, ikincisi aynı gerçekliği yabancı işgali ve sonu gelmez bir çürüme olarak algılamaktadır. Balkanlar hakkında, bkz. Adanır (2000). Arap toprakları hakkında, bkz. Abou-El-Haj (1982); Reilly (1999).
54 Thomas Metcalf bu konumu Britanya İmparatorluğu için son derece ikna edici bir şekilde formüle etmiştir: "Tarihçi kolonyal sahile adım attığı anda, dikkatinin odağı ansızın daralır. Sömürge anlatılarının çoğunda, her sömürgenin varlığı sadece imparatorluk merkeziyle ilişkisi üzerinden kurulur." Metcalf (2007), s. 6.

II KIYI
(Sayfa 33-50)

1 Faroqhi (1991); Stoianovich (1953).
2 Frangakis-Syrett (1992), s. 156, 216-17.
3 Bu husus için, bkz. (1991). Akka hakkında, Philipp (2002).
4 Frangakis-Syrett (1999), s. 23.
5 Ekonomik faaliyette yerleşikliğin rolü hakkında, Granovetter (1985). Ekonomik süreçlerin toplumsal kökenleri için, bkz. Nee ve Swedberg (ed.) (2005).
6 Lübnan'ın ipek ipliği atölyeleri hakkında, bkz. Owen (1987). Rum ve Yahudi sermayesi hakkında, bkz. sırasıyla Exertzoglou (1999); Gounaris (1993).
7 Fawaz (1983), s. 65-66; Issawi (1977). Bursa ve Batı Anadolu hakkında, bkz. Quataert (1987); Kurmuş (1987).
8 Stoianovich (1960).
9 Clay (1994).
10 Erken dönem Avrupa'sında denizaşırı ticarette tekeller normhaline gelmişti. 19. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, oligopoller özellikle sermaye yoğun sektörlerde başat hale geldi. Bu arada, büyük miktarlarda sermaye toplamanın yeni bir biçimi olarak anonim şirket ortaya çıktı.
11 Quataert (1995).

12 Bu durum 1880-1910 arasında yüzde 45'i aşan bir artış yaşayan reel günlük ücretlere (en azından başkentte) pozitif katkı yapmış olmalıdır. Özmucur ve Pamuk (2002).
13 Liman kenti gelişmesi hakkında, sırasıyla Hayfa, Mersin ve Samsun için bkz. Seikaly (2002); Yenişehirlioğlu (2002); Yolalıcı (1998). Bu modeli, sıra dışı siyasal koşullardan (Kırım Harbi) faydalanan ve Tebriz'le bölgesel transit ticaretine dayanan Trabzon'un daha erken dönemdeki gelişimiyle karşılaştırınız. Trabzon'un yükseliş ve düşüşü için, bkz. Turgay (1993).
14 Kıyı rekabetleri hakkında, bkz. Haddad (1998). Yüzyıl dönümünde Hayfa ve Yafa'daki toplumsal kriz hakkında, bkz. Agmon (2003).
15 Mersin'in ihraç maddeleri hakkında ayrıntılı bir anlatı için, bkz. Toksöz (2004). Filistin hakkında, Buheiry (1981); Schölch (1981).
16 Kıyı pazarlarına ek olarak, diğer cazibe nedeni Avrupa'nın artan talebiydi. Büyük resim için, bkz. O'Rouke (1997).
17 Toledano (1997). Lübnan'da Maruni Kilisesi ve Şihab Emirleri benzer bir rol oynadı. Leeuwen (1991). Dürzi-Maruni rekabetinin tarihsel kökenlerini ortaya çıkaran Lübnan'ın Şii mültezimlerine odaklı bir araştırma için, bkz. Winter (2010). İmparatorluk yönetiminin yeniden yapılanmasının Lübnan'daki uzun dönemli etkisi için, bkz. Hanssen (2005) ve Akarlı (1993); bu çalışmalar sırasıyla ekonomik faydalarını ve olumlu siyasal sonuçlarını irdeler.
18 Fawaz (1998).
19 Horowitz (2005).
20 Zachs (2004).
21 Batılılaşma hakkında yerel tartışmalar hakkında, bkz. Exertzoglou (2003); Exertzoglou (2007); Mardin (1974).
22 Abu-Maneh (1980); Zachs (2005), s. 50-85.
23 Mardin (1962); Hourani (1962).
24 Khuri-Makdisi (2003), s. 214.
25 Emrence (1999); Turgut (2002). Çocuk suçlular hakkında, Mazower (2005), s. 230-231.
26 Bir karşılaştırma için, bkz. Mitchell (1988).
27 Selanik'in Yahudi cemaati içinde Alliance Israélite Universelle yüzünden çıkan tartışma, orta sınıflar açısından neyin hedeflendiğini açıkça gösterir. Geniş bir analiz için, bkz. Molho (1992).
28 Hanssen (2004). Yerel aktörlerin tüm belediye deneyimleri başarılı olmadı. İstanbul'da bu türden bir başarısızlık için, bkz. Rosenthal (1980). Gene de, daha iyi bir Osmanlı kaydı için Tunus ile karşılaştırmak gerekir, bkz. Cleveland (1978).
29 Beyrut ve İskenderiye hakkında, bkz. Khuri-Makdisi (2003), s. 96-176. Benzer bir yaklaşım için, Ostle (2002).
30 Geniş bir tartışma için, bkz. Kramer (2008). Avrupalıların tümü tüccar değildi. Fuhrmann (2003). Mevsimlik işçi göçü hakkında Kasaba (1991); Clay (1998).
31 Avrupalılar toplumsal çeşitliliğe özellikle İzmir ve İskenderiye'de katkıda bulundular. Beyrut ve Selanik bu dönemde sadece 5-6.000 Avrupalıya ev sahipliği yapıyordu. Avrupalıların demografik ağırlığının, Osmanlı liman kentindeki iç reform çağrılarıyla ters orantılı olması ilginçtir. Liman kentinde kültürel çeşitlilik hakkında, bkz. Zandi-Sayek (2001).
32 Firro (1990).
33 Nüfuzlu Evrenos ailesi, Selanik'te vilayet bürokrasisine girerek bu fırtınayı atlatmaya çalıştı. Evrenos ailesi için, bkz. Özdemir (2003).
34 İkinci husus için, bkz. Makdisi (2000), s. 67-95.

35 Orta sınıf köylülük tezi hakkında, bkz. Pamuk (2008), s. 3-95. Bu modeli, pamukta uzmanlaşmış büyük tarımsal birimler aracılığıyla dünya ekonomisiyle bütünleşmesi nedeniyle köylü direniş dalgaları yaşayan Mısır hinterlandıyla karşılaştırmak gerekir. Büyük araziler köylülüğü üretim araçlarından "özgürleştirir" iken, tek ürün ekimi onları pazarın kaprislerine bağımlı kılıyordu.

36 Kıyıdaki servet birikimiyle birlikte hinterlandda şekavetin artışına dikkat çekmek gerekiyor. Halil Dural'ın Batı Anadolu için gösterdiği gibi, çeteler saygınlık ve maddi ödüller karşılığında haraç kesen örgütlenmelerdi. Özellikle sığınmacılar ve yakın geçmişte yerleşik hale gelmiş nüfuslar için servet bölüşüm mekanizması olarak işlev gördüler. Cemaat mesajı söz konusu değildi. Bu model 19. yüzyılda eşkıyaların Osmanlılar ile yeni kurulan Yunan devleti arasında sürekli taraf değiştirdiği Balkanlar'daki eşkıyalığın doğasıyla da tutarlıdır. Koliopoulos (1987). Batı Anadolu hakkında, bkz. Dural (1999).

37 Müslüman burjuvazi tezi hakkında, bkz. Karpat (2001), s olacağım orada. 89-116.

38 Selanik hinterlandı, rakip milliyetçi örgütlenmelerin rekabetinin tam ortasındaydı ve akabinde Osmanlı baskısı, Bulgar terörizmi, Yunan yayılmacılığı ve Sırp kültürel faaliyetlerine yenik düştü. Farkı yaratan, cemaat gerilimlerinden bir kolektif gündem yaratan siyasal aktörler oldu. Bunlardan en önemlisi tam olarak çözülememiş tarım sorunundan büyük bir beceriyle yararlanan İç Makedonya Devrimci Örgütü'ydü (IMRO). Avrupa çevrelerinde Makedonya'nın geleceğine ilişkin derin anlaşmazlıklar ile Osmanlı devletinin şiddeti denetlemekteki yetersizliği asi tarafları mücadeleye devam etmeye yüreklendirdi. Bkz. Adanır (2001).

39 Yazbak (1998), s. 112-162; Yazbak (1998).

40 Çoğu durumda, toprak meselesi cemaat gerilimlerinin anahtarıydı. Yafa'daki Yahudi-Arap çatışması için, bkz. LeVine (2004). Ayvalık'daki Rum-Türk gerilimleri için, bkz. Terzibaşıoğlu (2001). Samsun'daki yerel Rum çıkarlarının yükselişi hakkında, bkz. Issawi (1999).

41 Bu durum, imparatorluğun büyük liman kentlerinin tersine, bölgesel kıyı kasabalarının nüfuzlarını hinterlandlarına yansıtamama nedenini kısmen açıklar. Çukurova'daki toprak sahiplerinin gücü bu açıdan önemli bir örnektir.

42 Selanik'in sosyalist siyaseti hakkında, bkz. Dumont (1999). Selanik, İzmir, Yafa ve Hayfa'da iki savaş arası dönemde işçi sınıfının gücü hakkında, bkz. Mazower (1991), s. 115-128; Emrence (2006), s. 66-69, 100, 115; Lockman (1997).

43 Selanik'in Yahudi hamalları hakkında, bkz. Quataert (2002).

44 Kuramsal nokta için, bkz. Katznelson (1985). Sendika mukavemetinin ekonomi dışı kökenleri hakkında, bkz. Kimeldorf'un karşılaştırmalı araştırması (1988).

45 Quataert (1994b).

46 Chalcraft (2002; 2004) lonca geçmişine ve sınıf örgütlenmesine sahip olmayan Kahireli taksi şoförlerinin ayakta kalabilmek için grev silahını kullandıklarını gösterdi.

47 Keyder (1988). Rum burjuvazisi devlet reformuyla çok da fazla ilgilenmiyordu. Kasaba (1994); Kasaba (1993).

48 Yüzyılın sonuna doğru daha iyi bir performansa karşın, Osmanlılar zayıf vergi toplayıcıları olarak kaldılar. Toplam GSMH içinde vergi gelirlerinin oranı I. Dünya Savaşı öncesinde yüzde 11 civarında kalırken, 1887 ve 1907 arasında devletin gelirinin yaklaşık üçte biri ticaretten sağlanıyordu. Shaw (1975). Bu eğilimi, devletin keza zayıf olduğu ama ticari vergilere dayanan Latin Amerika'yla karşılaştırınız. Bkz. Centeno (1997).

49 Osmanlı kozmopolitliği, liman kentinde yeni hiyerarşilerin kurulmasıyla el ele gelişti. Kentsel görünümün modernleşmesi ve kenti yenileme çabaları, Osmanlı kentinin

fiziksel genişlemesine katkıda bulunmakla birlikte, mekânsal düzeyde kutuplaşmaya yol açtı. Toplumsal sınıf ve cemaat kimliği bu dönüşümün merkezinde yer aldı. Kentteki değişim, İzmir ve İstanbul'da etnik-dinsel bölünmeyi pekiştirdi, Selanik'te her milletin içindeki sınıf bölünmelerini güçlendirdi ve büyük Osmanlı kentlerinde işçi sınıfı mahalleleri ve göçmen yerleşimlerinin kurulmasına zemin hazırladı. İstanbul'da kent planlamasının ekonomik mantığı hakkında, bkz. Çelik (1986).

50 Keyder (1999).

III İÇ BÖLGELER
(Sayfa 51-70)

Klasik formülasyon için, bkz. Hourani (1968), özellikle s. 45, 48-49. Müslüman blok gücünü eski askeri aileler, ulema ve yerel tüccardan alıyordu. İlk grup arasında küçük âyanlar, eski yeniçeri ağaları ve yerel yöneticiler vardı. İlmiye mevkilerini kontrol eden ulema, kadılardan ve peygamber soyundan gelen eşraftan oluşuyordu. Son olarak tüccarlar, 19. yüzyıl sonuna doğru öne çıkarak Müslüman bloka katıldı.

Kuzey ve Orta Suriye'de Osmanlı iskân politikaları için, bkz. Lewis (1987), s. 3-37, 58-73. Suriye vilayeti hakkında, Abu-Manneh (1992).

3 Yazbak (1997).

4 Schölch (1984).

5 Gould (1976). Gene de, Ermeniler aynı dağlık bölgede Osmanlı yönetimine karşı başarılı bir direniş inşa ettiler. Zeytun isyanlarının ayrıntılı bir tartışması için, bkz. Günay (2007), s. 223-347.

6 Schilcher (1991).

7 Khoury (1991).

8 Masters (1988); Masters (1992).

9 Misyonerlik faaliyetleri hakkında, bkz. Makdisi (2008); Makdisi (2004); Farah (1986). Toprak sahipliği hakkında, bkz. Rafeq (2000).

10 Khoury (1983), özellikle s. 43-44.

11 Reilly (1989).

12 Thompson (1993).

13 Bicker hizbinin Amsterdam hükümetinde yer alan yedi üyesi bulunuyordu. Hollanda patrimonyalizmi hakkında, bkz. Adams (2005), s. 99.

14 Halep hakkında, bkz.Watenpaugh (2006), 38–39. Kudüs hakkında, bkz. Pappé (1997).

15 Ankara, Safed ve Hama hakkında, bkz. sırasıyla Köksal (2002); Abbasi (2005); Reilly (2002).

16 Doumani (2003); Doumani (1998).

17 Ağlar aracılığıyla iktidarını pekiştiren Floransalı Medici, akrabalık, evlilik ve ekonomik ilişkiler aracılığıyla güçlü bağlar kurarken, siyasal patronajı zayıf bağlara indirgemesi rastlantı değildir. Padgett ve Ansell (1993).

18 Fortna (2002).

19 Roded (1986).

20 Osmanlı kültürel formlarının yaygınlaşmasını mimari üslup, ad koyma ve günlük dil tercihlerinde gösteren çalışmalar için, bkz. Weber (2002); Hudson (2008), s. 33-44.

21 Osmanlı İmparatorluğu'nda iltizam uygulamalarının çeşitli yönleri hakkındaki araştırmalar artmaktadır. Kapsamlı bir izah için, bkz. Genç (2000). Mali, ekonomik ve siyasal perspektifler için, bkz. sırasıyla Pamuk (2007), s. 133-139; Rafeq (1984); Salzmann (2004).
22 Osmanlı iltizam sisteminin ağ niteliği, iltizamın geçici, siyasal ve taşınmaz doğasından kaynaklanıyordu. Tek başına hiçbir yatırımcı, iltizamı edinecek ve işletecek konumda değildi. Bu iş ekonomik kaynaklar, siyasal bağlantılar ve doğrudan nezareti gerektirmekteydi.
23 Geç Osmanlı mülkiyet rejimine karşılaştırmalı bir bakış için, bkz. İslamoğlu (ed.) (2004).
24 Kuzey Irak ve Bağdat üzerine, bkz. sırasıyla Shields (1992); Shields (1991); Fattah (1991).
25 Weber (2004).
26 Müslüman tüccarın gücü için bkz. Gilbar (2003).
27 Doumani (1995), özellikle s. 29, 55-65, 214.
28 Bölgesel piyasalar ve yerel tüccar hakkında, bkz. Reilly (1992); Tabak (1988).
29 Faroqhi (1991b).
30 Anadolu'nun ekonomik bütünleşmesi için bkz. Quataert (1977).
31 Faroqhi (1991b).
32 Tahıl tüccarlarının ekonomik ve siyasal milliyetçiliği hakkında, bkz. Ökçün (1997); Provence (2005), özellikle s. 133.
33 Masters (1999).
34 Halep, Şam ve Anadolu üzerine, sırasıyla bkz. Sluglett (2002); Reilly (1993); Quataert (1994a).
35 Quataert (1988).
36 Faroqhi (2009), s. 186-188.
37 İmalat sanayii hakkında, bkz. Quataert (1997); Quataert (1993). Osmanlı Balkanlar'ının ekonomik performansı için bkz. Palairet (1997).
38 Aynı şekilde, vakıf, emlak piyasası ve Müslüman blok arasındaki ilişki hâlâ keşfedilmeyi bekliyor. Bu ilişki, 19. yüzyılın ikinci yarısında kentlerdeki ekonomik hiyerarşilerin anlaşılmasında önem taşımaktadır.
39 Schilcher (1985).
40 Bu türden bir izah için, bkz. Lapidus (1989).
41 Masters (1990); Rafeq (1988).
42 Protestocular bu karışıklık sırasında Yahudi mahallelerine ve yoksul Hıristiyanlara dokunmadılar. Bkz. Harel (1998).
43 Masters (2001), s. 130-168.
44 Nablus'da en-Nimr'ler örneği için, bkz. Gilbar (1998).
45 Osmanlı siyasal kurumları ve toprak düzeninden kazançlı çıkan Müslüman blok imparatorluk himayesinin peşinde olmakla birlikte, bir aracı grup olarak konumunu da özenle sürdürüyordu. Arap emperyal sınıfın toplumsal mühendislik fikirlerini rehber edinmiş askeri kanadı değişim talep ediyor ve topluma nüfuz etmekle daha yakından ilgileniyordu. Ufak çaplı tüccar ve Osmanlı dini teşkilatlanmasının kıyısında kalan dinsel şahsiyetler devlet nüfuzu konusunda daha az hevesli olduğu gibi, kendilerini yerel vizyonlara ve dinsel yenilenme programlarına daha yakın hissediyorlardı.
46 Vatter (2006).
47 Vatter (1994).
48 Gould (1995), kolektif hareketin ortaya çıkışında toplumsal bağların ve mekânsal yakınlığın altını çizer. Bkz. Gould (1995), özellikle s. 114, 118, 205-206.

49 Williamson (2002), 19. yüzyıl sonlarında emtia fiyatlarının standartlaşmasının bol arazili kıt emek ekonomilerde ücret-kira oranlarını işçilerin aleyhine çevirdiğini gösterir. Gerçek ücretlerin 30 yıllık hareketli ortalamalarının 1850-1890 arası düşüş gösterdiği Osmanlı örneğinde bu durum en azından 1890'a kadar geçerliydi. Özmucur ve Pamuk (2002).
50 Aminzade ve McAdam (2001).
51 Wong (1997), s. 44.
52 Grehan (2003).
53 Ma'oz (1968), s. 185. 18. yüzyıl için, bkz. Grehan (2007), s. 75-78.
54 Quataert (1991).
55 Greene (2005).
56 Sözgelimi, Osmanlıların Kudüs'teki yerel seçkinlerle sağlam olmayan bir ilişkisi vardı. Kudüs'te yerel ileri gelenler hakkında Osmanlı çekinceleri üzerine, bkz. Kusher (1996).

IV HUDUT
(Sayfa 71-93)

Osmanlı hudutlarını anlamaya yönelik artan bir ilgi söz konusudur. Erken modern dönem için bkz. *International Journal of Turkish Studies* (2003) özel sayısı, ve 19. yüzyılda Arap vilayetlerinin deneyimi için bkz. MIT Electronic Journal of East Studies (2003).
2 Çetinsaya (2003); Deringil (1990).
3 Reinkowski (2003).
4 Bu sav için, bkz. Makdisi (2002a); Deringil (2003).
5 Ali Bey, Tıkrit'teki yerel inançlar karşısında hayrete düşmüş, Musul'da "Şarklı iş yapma yöntemlerini" eleştirmiş ve Bağdat'ta kent planlaması olmayışını ayrıntılarıyla anlatmıştı. Ali Bey (2003), s. 58, 66-67, 76-85. Osmanlı devlet adamları ve aydınların hudutlara ait algıları için, bkz. Herzog (2002); Kühn (2002).
6 Hicaz Demiryolu, finansman ve işgücü bakımından bir Osmanlı teşebbüsüydü ve inşası Trans-Sibirya Demiryolu'yla benzer bir jeopolitik temeli paylaşıyordu. Ochsenwald (1980); Gülsoy (1994).
7 Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu yüksek ulaşım maliyetlerine sahipti. Karayolları kötü koşullardaydı, denizcilik Avrupalıların kontrolündeydi ve demiryollarının uzun vadeli yararları görülemeden imparatorluk dağılma sürecine girdi. Osmanlı ulaşım sisteminin evrimini Avrupa emperyalizmi, dünya ekonomisi ve modernleşen Osmanlı devleti arkaplanıyla birlikte ele alan bir izah için, bkz. Mentzel (2006).
8 Meksika devleti Yukatan Yarımadası'nda Mayalara karşı benzer stratejilerden yararlandı. Gerek Dürzi gerek Maya örneklerinde, 20. yüzyıl başında hudutlardaki toplumsal direnişi yatıştırmak üzere merkezi devlet yollar inşa etti, keşif güçleri gönderdi, askeri birlikler konuşlandırdı ve yeni idari birimler kurdu. Mayalar hakkında, bkz. Curtin (2000), s. 86-88.
9 Farouk-Sluglett ve Sluglett (1991); Farouk-Sluglett ve Sluglett(1983), s. 491-505.
10 Osmanlı Irak'ının iyi bir gözlemcisi olan Longrigg'in benzer bir tavsiyeler listesi vardı: "Aşiretlerinizi toprağa yerleştirin, kanallar aracılığıyla sulama yapmalarına yardım edin, mal ve mülklerini koruyun, az vergi alın ve iskân ettiğiniz nüfusa karşı ihlallere izin vermeyin..." Longrigg (1925/1968), s. 289.

11 Mandaville (1986).
12 Koloğlu (2003), s. xxvii. Aşiret Mektebi deneyimi hakkında, bkz. Rogan (1996).
13 Irak'tan bir kanıt için, bkz. Çetinsaya (2006), s. 49-71.
14 Herzog (2003).
15 Pan-İslamizmin farklı bir yorumu için, bkz. Aydın (2007).
16 Güven, merkezi Osmanlı idaresinin sorunlarını çözemedi. Tam tersine, yerel enformasyona tam erişimi olmadan duyulan aşırı güven Osmanlıların büyük risk almasına ve 1916'da Mekke Şerifi'nin isyanıyla çok ağır bir bedel ödemesine yol açtı. Türk tarihsel hafızasının daha sonraları Şerif Hüseyin'i güvenilmez bir karakter olarak yeniden inşası hatırlanmaya değer! Güven hakkında bir izah için, bkz. Cook, Hardin ve Levi (2005).
17 Bruinessen (1992), s. 192-195; Çetinsaya (2005).
18 Kürt beylikleri hakkında, bkz. Jwaideh (2006), s. 54-74; beylikler arası çatışmalar hakkında, bkz. Hakan (2007); dinsel müteşebbisler hakkında, bkz. Olson (1989), s. 3.
19 Dürzi'lerin siyasal tarihi icin, bkz. Firro (1992), s. 206-244. El-Atraş klanının yükselişi hakkında, bkz. Firro (2005).
20 Osmanlı'nın çöküşünden sonra kurulan Mavera-i Ürdün Emirliği (*Transjordan*), aslında tarihsel olarak yanlış bir adlandırmadır. Mavera-i Ürdün, 20. yüzyıl başında Güney Suriye ile Hicaz arasında bir geçiş bölgesiydi. Kuzeyde Osmanlı hâkimiyeti ve bölgesel entegrasyon biçimlerini, güneyde ise bu süreçlerin yokluğunu gösteren karşılaştırmalı bir analiz için, bkz. Rogan (1998).
21 Osmanlı devletinin geliştirdiği yanıtlar için, Anscombe (1997); Kurşun (1998), s.133-193.
22 Küresel eğilimlerin de akılda tutulması gerekir. Emperyalizm çağında imparatorluk merkezleri ile yerel tebaalar arasındaki silah uçurumu hızla geriledi, imparatorluk ideolojileri daha az kapsayıcı hale geldiler ve jeopolitik rekabet asiler için siyasal bir fırsat alanı sundu. Bu noktada, yerel direniş hareketleri tüm dünyada şiddetlendi.
23 Umumi müfettişin ana amacı isyanı bastırmaktı. Ahmed Şakir Paşa'nın siyasal sorumluluklarının ayrıntılı bir tartışması, Karaca (1993) içinde.
24 Midhat Paşa'nın siyasal kariyeri hakkında yeni bir değerlendirme için, bkz. Abu-Manneh (1998).
25 Çetinsaya (2006), s. 17. Benzer bir durum Yemen'de de mevcuttu, Farah (2002), s. 112.
26 Pamuk (2006a).
27 Himaye kartellerinin talancı niteliği hakkında, bkz. Tilly (1985). Şiddetin tekelleşmesi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki için, bkz. Temin (2005). Aracılık işlevleri için, bkz. Blok (1974).
28 Shahvar (2003).
29 Nalbandian (1963), s. 78-79.
30 Marufoğlu (1998), s. 156.
31 Büyük Britanya, Foreign Office (Dışişleri Bakanlığı, 1920), s. 29.
32 Heterodoks dinsel cemaat liderlikleri, bölgede çeşitli meydan okumalarla karşılaştı. Bu mücadeleler arasında el-Atraş klanına karşı Dürzi köylüler (1889-1890), İsmaili emirlerine karşı İsmaili köylüleri (1916-1917) ve Mirlere karşı Yezidi Kürtlerin (1930'lar) başkaldırıları sayılabilir.
33 Blumi (2003a).
34 Dasnabedian (1990), s. 66.
35 Baldry (1976b).
36 Jwaideh (1984).

37 Haj (1997), s. 26.
38 Batatu (1978).
39 Fuccaro (1999).
40 Shields (1991).
41 Rogan (1999), s. 95-121.
42 Cidde, Hudeyde, Bağdat, Basra ve Diyarbakır gibi yerlerde kentli, ticari ve sahil ekonomisine dayalı çıkarlar vardı. Gene de kurumsal, coğrafi ve demografik nedenlerle, hudut güzergâhını biçimlendiremediler. Canlı ticari bağlantılarıyla 18. yüzyıl Basra'sı için, bkz. Abdullah (2000).
43 İç savaşlar (1945-1999) hakkında iki sağlam bulgunun, zorlu arazinin varlığı ve asilerin yerele ait bilgisi olması rastlantı değildir. Fearon ve Laitin (2003).
44 Ochsenwald (1984), s. 34.
45 Foggo (2002).
46 Khoury ve Kostiner (ed.) (1990).
47 İnteraktif ve simgesel ağlar arasındaki ayrım için, bkz. Watts (2004).
48 Gellner (1981), s. 44, 56.
49 Bu durum ulema denetimindeki kentli İslamın mevcut toplumsal düzeni yeniden ürettiği iç kesime göre zıt bir dinamiğe işaret eder. Benzer bir iddia için, bkz. Ocak (2003).
50 Örneğin, Mehdi hareketini ve 19. yüzyıl sonu Sudan'ında bir devlete dönüşümünü ele alalım. Hareket, dinsel püritanizm talepleri etrafında şekillendi ve ana destekçilerini, genişleyen Mısır devletine karşı olan göçebeler ve köle tüccarları arasından buldu. Mehdi hareketinin askeri zaferleri, düşük vergi vaatleri ve ganimet toplama fırsatı, birçok kabilenin asilere katılmasını sağladı. Mehdi adalet dağıtmak için bir şeriat mahkemesi kurarken, devrimci deneyim ilkin rakip klanlar arasında bir mücadeleye dönüştü. Daha sonra ise şahsi bir hâkimiyete doğru evrildi. Mehdilik, bir hareket olarak geç Osmanlı dönemlerinde uzak hudut siyasetiyle pek çok ortak niteliği paylaşırken, Mehdi devletinin yapısı, iki dünya savaşı arası döneminde Arabistan Yarımadası'nın siyasal tarihiyle çarpıcı benzerlikler gösterir. Mehdi devleti hakkında, bkz. Holt ve Daly (2000).
51 Bang (1996), s. 143-188. Libya'daki Sünusi hareketiyle ayrıntılı bir karşılaştırma ilginç sonuçlar ortaya çıkarabilir.
52 Baldry (1976a).
53 Çekişmeci siyasette korku ve tehdidin harekete geçirici etkisi için, bkz. Goldstone ve Tilly (2001). Gould'un (1996) Viski İsyanı bağlamında (1774) gösterdiği gibi, seçkinler federal himayeyle hiçbir bağları olmadığı veya federal yetkililerle örtüşen bir takipçi kitlesi olduğu zaman isyan etmeye temayül gösteriyordu.
54 İsyanları kolay seçimlere dönüştüren yüksek işlem bedelleri için, bkz. Levi (1988), s. 1-40; başarılı bir isyanın "önkoşulları" için, bkz. Brustein ve Levi (1987).
55 Jwaideh (1963).
56 Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'taki direniş hareketleri Nakşibendi şeyhlerince örgütlendi. Buna karşılık, Nakşibendi-Halidi tarikatlarının devlet yanlısı sicilini göz önüne almak gerekir. 1820'lerden itibaren Selefi-Vehhabi genişlemesine, Hıristiyan ayaklanmalarına ve diğer "sapkın" hareketlere karşı savaştılar. Bu sonuncu husus hakkında, bkz. Abu-Manneh (2003); Weismann (2001), s. 52-54.
57 Bir tahmine göre, aşiret alayları 65 birlik halinde düzenlenmişti ve elli bin mensubu vardı. Hamidiye alayları hakkında, bkz. Klein (2002).
58 *Vilayet-i Sitte* olarak bilinen bu altı vilayet Bitlis, Elazığ, Van, Erzurum, Sivas ve Diyarbakır idi.
59 Konu hakkında aynı sonuca varan iki farklı konum için, bkz. Salt (1993); Mann (2005), s. 111-179.

60 Bedirhan ailesinin bakış açısı hakkında, bkz. Bozarslan (ed.) (1991).
61 Botanlı Bedirhan Bey, bölgedeki diğer Kürt beyliklerine son verilmesinde etkili bir rol oynadı. Bölgesel rakiplerini (Hakkârili Nurullah Bey ve Bitlisli Şeref Bey) ortadan kaldırdı ve Nesturilere karşı askeri bir sefer düzenledi. Ancak Bedirhan'ın yayılmasından sonradır ki, Osmanlı devleti bölgedeki Kürt beyliklerinin hâkimiyetine son verebilecek bir konuma geldi.
62 Gould (1976).
63 Kılıç (2006).
64 Hudut seçkinleri cemaat kaynaklarına erişimi kontrol ederken, gezgin aracılar hudut seçkinlerini ortak bir direniş gündemi çevresinde birleştiren unsurlardı. Zengin bir tartışma için, bkz. Gould ve Fernandez (1989).

V DÖNÜŞÜM ÇİZGİLERİ, 1908-1922 (Sayfa 94-114)

1 Findley (1989), s. 23. Bürokrasinin değişen içeriği hakkında, bkz. ayrıca Findley (1980).
2 Shaw (1971), s. 71-208.
3 Osmanlı İmparatorluğu'nda etkili bir taşra idaresi düşüncesi, 1860'larda diğer devletlerden gelen baskılar sonucunda genel kabul görmeye başladı. Osmanlı'ların kaygısı kamu düzensizliği gerekçesine dayanan bir yabancı müdahalesiydi. Abu-Manneh (1992).
4 Dengeli bir izah için, bkz. Fortna (2008). II. Abdülhamid'in kültür siyaseti hakkında, bkz. Deringil (1998).
5 Hanioğlu (2008a).
6 Derinlikli bir değerlendirme için, bkz. Tekeli ve İlkin (1980). Dönme ailelerinin 1908 Devrimine katkısı hakkında, bkz. Baer (2010), s.84–101, özellikle 96.
7 Worringer (2004).
8 Bir karşı eğilim olarak, 1908 projesindeki önemli Yahudi katkısını göz önüne almak gerekir. Seçkinlerin katkısı hakkında, bkz. Ahmad (2002). Filistin'de siyonizmin göreli zayıflığı hakkında, bkz. Campos (2005).
9 Kansu (1997), s. 193-241. İTC oylarını ağırlıklı olarak Selanik, Trakya ve Batı Anadolu'dan aldı. Hudut liderlikleri ve kentli Müslüman blok sırasıyla hudutlarda ve iç kesimde hâkimiyetlerini sürdürdü. Doğu Anadolu ve Makedonya gibi ihtilaflı bölgelerde, Van'da Ermeni devrimciler ve Kosova'da Arnavut milliyetçiler siyasal destek almayı başardılar.
10 Kayalı (1995).
11 Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın örgütsel zayıflığı, entelektüel liderliği ve müphem siyasal programı hakkındaki bir tartışma için, bkz. Birinci (1990).
12 Genel bir özet için, bkz. Beinin (2001), s. 77-80.
13 Tarihyazımında Beyrut Islahat Heyetinin siyasal niteliğinin altı çizilerek, bu kurul Lübnan veya Arap özlemlerinin habercisi olarak görülür. Gene de, vilayet özerkliği taleplerinin önemli bir kısmının, tüccarlara mali enstrümanların sağlanması (borçlar, imtiyazlar ve anonim şirketler) ve insan kaynaklarının (daha sonra Bahjat-Tamimi raporunun gösterdiği bulgular doğrultusunda) geliştirilmesi gibi, idari verimlilik kolularıyla ilgili olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

14 Türk milliyetçiliğinin oluşumunda ekonomik boykotların siyasal önemi için, bkz. Ahmad (1988).

15 Şuf kökenli Dürzi emiri, nüfuzlu Arslan ailesinden geliyordu. İTC liderliğiyle sıkı ilişki içindeydi; Arap vilayetleri konusunda Avrupa'nın niyetlerine güvenmiyordu ve iki dünya savaşı arasında Arap-Suriye davasının Avrupa'daki önemli bir sözcüsü haline geldi. Otobiyografisi için, bkz. Emir Şekib Arslan (2008).

16 Müslüman muhacirler ve Büyük Selanik Yangını hakkında, bkz. sırasıyla McCarthy (1995), s. 156-164; Mazower (2005), s. 298-310.

17 Sınai istatistikler Marmara ve Batı Anadolu bölgelerinden toplanmıştı, bkz. Ökçün (1971).

18 Esnaf cemiyetlerinin kuruluşu, İTC'nin başkentte siyasal müttefikler bulma çabasını temsil ediyordu. 1908'in kitle siyaseti nasıl toplumsal koalisyonları pratik bir zorunluluk yapmışsa, boykot deneyimi de İTC'ye, doğru bir yönlendirilme ve dönüştürme sonucunda, esnaf cemiyetlerinin önemli bir siyasal rol oynayabileceğini göstermişti. Kara Kemal bu görüşün doğru olduğunu kanıtladı. İTC tarafından kurulan milli şirketler esnaf cemiyetleriyle yakın işbirliği içinde çalıştı.

19 Milli şirketler için, bkz. Ahmad (1980).

20 Bu noktalar Uşak, Afyon, Denizli, Muğla ve Balıkesir'di. Yerel kongreler düzenlemek, askeri cepheler açmak ve hükümet yetkilerine sahip siyasal birimler olarak faaliyet göstermek yoluyla, buralar, Yunan ilerleyişine karşı Türk mukavemetini harekete geçirmekte kilit noktalar oldu. Bu bakımdan, Batı Anadolu direnişi yerel olarak gelişti ve Sivas'taki millici hareketten özerkliğini korudu. Değerli bir araştırma için, bkz. Tekeli ve İlkin (1989). Türk milliyetçi hareketinin revizyonist bir değerlendirmesi için, bkz. Kayalı (2008).

21 Bu husus için, bkz. Firro (2003), s. 84-91. Müslüman liderlikler açısından ekonomik kaygı, kıyı ile hinterland/iç kesim arasındaki ticari bağların kopmasıydı. Eski Beyrut vilayetinin kıyı Müslümanları Suriye'nin iç kesim kasabalarıyla irtibatı kaybederken, Batı Anadolu hinterlandındaki gruplar, İzmir'deki Yunan kontrolünün kendilerini dezavantajlı bir konuma düşürmesinden korkuyordu.

22 Yunanistan ile Türkiye arasında 1,2 milyon Ortodoks Hıristiyan ve beş yüz bin Müslüman mübadele edildi. Yunan-Türk nüfus mübadelesinin çeşitli yönleri hakkında, bkz. Hirschon (ed.) (2003); Yıldırım (2006).

23 Doğu Akdeniz'de milliyetçi-orta sınıf stratejisi 1920'lerde iki yönde ilerledi: (1) Kozmopolit geçmişi tarihe gömmek için siyasal hafıza kaybını beslemek; ama, (2) kıyı mucizesini canlandırmak için ekonomik entegrasyonu desteklemek. Beyrut elitinin Hıristiyan mensupları da bu vizyona bağlıydı. Lübnan'ın dünya pazarlarıyla bağlarını yeniden kurmak ve Lübnan'ı Arap Ortadoğu'sundan koparmak istiyorlardı. Lübnan'ı Fenike İmparatorluğu'nun vârisi olan bir ticaret cumhuriyeti şeklinde tasavvur ediyorlardı. Lübnan'ın kurgulanmış Fenike geçmişi hakkında, bkz. Salibi (1988), s. 167-181.

24 El-Aseli'nin siyasi kariyeri ve fikirleri hakkında, bkz. Seikaly (1991).

25 Tek istisna, mahkemelerde Türkçe kullanılmasıydı. Kayalı (1997), s. 90-91.

26 Revizyonist izahlara karşın, İTC'nin Arap vilayetlerini zorla "Türkleştirdiği" fikri, literatürde halen yaygın kabul gören bir yaklaşımdır. Erken bir formülasyon için, bkz. Antonius (1938), s. 105-107.

27 Bu tezi eksiksiz geliştiren Ernest Dawn'dur. Bkz. Dawn (1973).

28 Kürd Ali örneğini ele alalım. Şam'daki en nüfuzlu Arap milliyetçisi gazeteci olarak, Osmanlı savaş kampanyasına çeşitli görevlerde hizmet etti. Hatıratında yazdığı gibi, Kürd Ali bir keresinde yabancı bir diplomata "Biz (Araplar) herhangi bir yabancı devlettense, Osmanlılarla olmayı tercih ederiz" demişti. Muhammed Kürd Ali (2006), s. 119.

29 Erickson (2001); Pamuk (2005).

30 Osmanlıların kıtlık ve açlık karşısında buldukları çözüm, bir iaşe komisyonu kurmak oldu. Komisyon, Osmanlı vilayetlerini, merkezi devletin önceliklerini yansıtan beş ekonomik bölgeye ayırdı. İstanbul tek başına birinci bölgeyi işgal ederken, Adana, Halep, Suriye vilayetleri ve Kudüs sancağı ile Lübnan dördüncü bölgeye dahil edilmişti. Buna uygun olarak, Arap iç kesimi hükümetten daha az ilgi gördü ve savaşın kısa vadeli sonuçlarıyla kendi başına uğraşmak zorunda kaldı.

31 Khalidi, savaşı Osmanlıcılığa indirilen ölümcül bir darbe olarak görür. Khalidi (1997), s. 177-180. Bu iddiayı destekleyen otobiyografik bir çalışma için, Jacobson (2008).

32 Arap milliyetçilerinin toplumsal kökenleri hakkında, bkz. Khalidi (1991). Irak ayağı hakkında faydalı bir tartışma için, bkz. Simon (1991).

33 Ortadoğu ve Osmanlı İmparatorluğu entelektüel tarihçilerini bekleyen iddialı bir proje, yeni emperyal sınıfı milliyetçi seçkinlere bölmeden önce bir bütün olarak düşünmektir. İyi bir başlangıç noktası, bu grubun ortaklıkları ve iç farklılıklarını ortaya koymak olabilir. Bu strateji iki savaş arası dönemde bölgedeki çeşitli ideolojik akımların izini sürmekte faydalı olabilir.

34 Gelvin (1998), s. 87-137.

35 Watenpaugh (2006), s. 160-184.

36 İTC'nin Doğu Anadolu'ya ilişkin konumu, teoride devrimci siyasal idealizm ile uygulamada Hobbes'çu realizm arasındaki büyük çatışmayı yansıtacak şekilde belirsizdi. İlk konum mevcut hiyerarşileri söküp atmak için radikal bir toplumsal değişimi gerektirirken, ikincisi yabancı tehdidinin altını çizerek statükoyu korumak istiyordu. Bu itibarla, İTC hükümeti Doğu Anadolu hakkındaki olumsuz Ermeni görüşünü paylaşarak, istikrarsız bir hudut bölgesinde Kürtleri ve dinsel müttefiklerini gücendirmek istemeyecek kadar dikkatliydi. Bu yaklaşım geç dönem Osmanlı hudut vizyonuna içkin olan düalizm ile uyumluydu ve sonraları Türkiye Cumhuriyeti için siyasal bir mirasa dönüşecekti.

37 Kerak isyanının ekolojisi hakkında, bkz. Rogan (1994).

38 Bu konudaki en önemli çalışma Kayalı'ya aittir (1997), s. 144-173. Şerif İsyanı'nın ardındaki siyasal güdüler için, bkz. ayrıca Wilson (1987), s. 20-25.

39 İngiliz yardımlarının hedefi ve miktarı Şerif İsyanı'nın evrimini derinden etkiledi ve bölgede savaş sonrası sonuçların birçoğunu biçimlendirdi. Mekke Şerifi, Şubat 1920'de toplam 4,3 milyon pounda ulaşan İngiliz fonlarının başlıca kullanıcısıydı. Şerif bu parayı kabileleri kendi davasına çekmekte ve çölde müttefikler bulmakta kullandı. Savaş sonrası yıllarda, İngilizler bu fonları öncelikle Suudi liderliğine yönlendirdi. Mali desteği kesilen Hüseyin, yarımadada gitgide soyutlandı; oğlu Abdullah, Mavera-i Ürdün'e yönelik birçok İngiliz talebine boyun eğdi ve Faysal Fransızların Şam'a ilerleyişi karşısında kendini çaresiz halde buldu.

40 Ermenilerin kaderi hakkında farklı görüşler için, bkz. Levy (2005); Bloxham (2005); Sonyel (2000).

41 Ünlü örnek Cemilpaşazadeler'dir. Diyarbakır kökenli Ahmed Cemil Paşa (1837-1902), nüfuzlu Cemilpaşazade ailesinin kurucusuydu. Memleketi olan Diyarbakır'a dönmeden evvel, yaşamını muhassıl, müfettiş ve kaymakam olarak Doğu Anadolu, İstanbul ve Yemen'de geçirdi. Ailenin bir sonraki kuşağı imparatorluk kurumlarında eğitim gördü, bürokratik mevkilere geldi ve I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı safında savaştı. Savaştan sonra, aile üyeleri Diyarbakır'daki Kürt Teali Cemiyeti gibi Kürt derneklerinde faaliyet gösterdiler. Cemilpaşazade ailesinin siyasal faaliyetleri ve devlete hizmetleri hakkında, bkz. Malmisanij (2004).

42 Özoğlu (2004), s. 87-120.

43 Kürt muhalefeti 1920'lerde üç ayrı koldan gelişti. Hepsi de Doğu Anadolu'da büyük çaplı bir isyan çıkarmaya çalıştı, ama ya bölgede etkisiz oldular veya Türk devletince ezildiler. Türk ordusundaki Kürt subayların (Azadi Grubu) siyasi çabaları ve Bedirhan ailesinin sınır ötesi saldırı planı (Hoybun) aynı derecede başarısızlığa uğradı. İslami referansları ve sahip olduğu kitlesel destekle, Şeyh Said isyanını bastırmak daha zor oldu. Bununla birlikte, bu hareket Diyarbakır'ı ele geçirmeyi başaramadığı gibi iki ayın sonunda çöktü. Hoybun hakkında, bkz. Fuccaro (2003). Şeyh Said isyanı hakkında, bkz. Olson (1989), s. 91-152.

44 İngiltere'nin kırsal müttefiklerinin ekonomik temelleri için, Haj (1997), s. 27-31. El-Atraş liderliğine karşı klan tabanlı muhalefet hakkında bkz. Schaebler (1998).

45 Suudi devleti ile İhvan liderliği arasında kabile yaşam tarzı, dini saflık gündemi ve hudut siyaseti sorunlu meseleler haline geldi. Devletin kimliği hakkında iki farklı tarzı yansıtan bu çatışma, Osmanlı hudut tarzı ile onun daha merkezileşmiş biçimi arasındaydı. Son husus hakkında, Kostiner (1993), s. 106-140.

SONUÇ
(Sayfa 115-124)

Ortadoğu ve etrafında kolektif hareket karşılaştırmaları için, bkz. Barkey (1991); Burke (1991).
İki savaş arası dönemin geçişsel niteliği hakkında öncü bir araştırma için, bkz. Khoury (1987).

3 Kuzey Amerika örneğinden genellenen, hudutlara ilişkin tartışmaların "Turner tezi" veya onun yadsınmasına dayandırılmaması gerektiğini söylemek yeterli olacaktır. Karşılaştırmalı bir bakış açısı ve kapsamlı bir analiz için, bkz. sırasıyla Curtin (1999), s. 41-92; Baud ve Schendel (1997).

4 Güneydoğu Asya hudutları, Mançurya ve Güney Kafkasya 1900 civarında imparatorluklar arası rekabet nedeniyle sorunlu noktalar haline dönüşmüştü. Bu durumu daha önceki dönemde Kafkasya ve Orta Asya'da başarılı Rus ve Çin ilerleyişi ile karşılaştırınız.

5 Pencablı Sihler Britanya İmparatorluğu için benzer, belki de daha da öne çıkan bir rol oynadılar. Metcalf (2007), s. 68-135.

6 Frederick Cooper, bu durumu zekice gözlemledi. İmparatorluk başkenti değişimin aktörü haline gelince, yeni talepler merkeze yöneltildi. Amaç, imparatorluk içindeki dahil olma ve dışlanma çizgilerini yeniden çizmekti. Periferi seçkinleri, ancak bu strateji işe yaramadığı zaman imparatorluk dışı çözümlere yöneldiler. Önceki nokta için, Cooper (2006), özellikle s. 69.

7 Stoler ve McGranahan (2007), s. 12.

8 İber Yarımadası ve Latin Amerika arasında kölelik aracılığıyla değişime uğrayan metropol-sömürge ilişkileri için, bkz. Adelman (2006), s. 56-100.

9 Tabak (2008).

10 Horden ve Purcell (2006).

11 Bu, 18. ve 20. yüzyıllarda neden kozmopolit mekânlar bulunmadığını kısmen açıklar. Mutlakıyetçi rejimler, güçlü yerel liderlikler, merkezileşmiş idare, kapalı ve milli ekonomilerin yanı sıra, insani hareketlilik üzerindeki kısıtlamalar, modern zamanlarda kozmopolit hâkimiyeti sınırlayan unsurlardı.

12 Osmanlı yurttaşlığı hakkında, bkz. Salzmann (1999). Nüfus sayımları hakkında, Shaw (1978). Askere alma hakkında, bkz. Zürcher (1999). Vergilendirme hakkında, bkz. Shaw (1975).

13 Tilly (1997).

14 Motyl (2001), s. 5, 77, 87.

15 İmparatorlukların neden aşırı genişledikleri hakkında farklı teoriler için bkz. Snyder (1991). Snyder, genişlemenin kaynağı olarak uluslararası baskılar (realist açıklama), karar vericilerin tercihleri (bilişsel izah) ve içerideki grupların çıkarlarını (iç izah) tartışır. Bu üçünden daha incelikli olmasına karşın, Snyder'ın koalisyon siyaseti kuramı Osmanlı örneğine daha az uygun görünmektedir.

16 Modern Türkiye, Anadolu'nun kıyı, iç ve hudut kuşaklarını birleştirdi. Yeni Irak devleti, artık yok olmuş Osmanlı İmparatorluğu'nun yakın ve orta hudutlarından oluşuyordu. Manda dönemi Suriye'si, Cebel-i Düruz gibi hudut bölgeleriyle uğraşırken, iki iç kesim tipini birleştirmek zorunda kaldı. Mavera-i Ürdün ve Suudi Arabistan sırasıyla hem orta kuşağın (Kerak'a karşı Salt) hem de uzak hududun (Riyad'a karşı Hicaz) uç örneklerini ele geçirdi.

17 Hatlara özgü gerilimler, yerel özerklik ve siyasal temsile yönelik talepler etrafında gelişti. İlki, yerel liderliklerin emperyal imtiyazlarını muhafaza etmek ve bölgelerinin kendine özgü niteliğini korumak isteyen Doğu Anadolu, Kuzey Irak, Havran ve Kerak'ta kendini gösterdi. İkincisi ise İzmir, Halep ve Hicaz'da sesini duyurdu. Buralarda, konvansiyonel siyaseti kullanan bölgesel liderler, Ankara, Şam ve Riyad karşısında karar alma süreçlerini "yerelleştirmeye" çalıştılar.

18 Kara imparatorluklarının halefleri, küreselleşmeyle birlikte eski hudutlarda protesto ve kolektif direnişle karşı karşıya kaldı. Doğu Anadolu'da Kürtler, Kafkasya'da Çeçenler ve Tibet'te Tibetliler ile Doğu Türkistan'da Uygurlar yakın geçmişte sırasıyla Türk, Rus ve Çin devletlerine meydan okudular.

19 Benzer bir iddia için, Lieberman'ın karşılaştırmalı çalışmasına bakınız. Lieberman, Güneydoğu Asya anakarası, Japonya ve Avrupa'da iç bütünlük, devlet merkeziyetçiliği ve ekonomik akımlara dayanan "senkronize hatların" varlığını öne sürer. Bkz. Lieberman (2003–2009), özellikle teorik nokta için, birinci cilt, s. 79-80.

20 Bu, Charles Tilly'nin, komşu ağların aynı kaynaklar için rekabet ettiği durumlarla ilgili kullandığı, karşılıklı yağmacılık dediği noktaya varabilir. Bkz. Tilly (2005), s. 85.

KAYNAKÇA

Abbasi, Mustafa (2005). "The 'Aristocracy' of the Upper Galilee: Safad Notables and the Tanzimat Reforms', *Ottoman Reform and Muslim Regeneration*, ed. Itzchak Weismann ve Fruma Zachs (Londra, New York: I.B. Tauris), s. 167-185.

Abbott, Andrew (1997). "On the Concept of Turning Point", *Comparative Social Research* 16, s. 85-105.

Abdullah, Thabit A. J. (2000). *Merchants, Mamluks and Murder* (Albany: SUNY Press).

Abou-El-Haj, Rifa'at Ali (2005). *Formation of the Modern State - The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*. 2. bas. (Syracuse: Syracuse University Press).

——— (1982). "The Social Uses of the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule", *International Journal of Middle East Studies* 14, 2, s. 185-201.

Abu-Manneh, Butrus (2003). "Salafiyya and the Rise of the Khalidiyya in Baghdad in Early Nineteenth Century", *Die Welt des Islams* 43, 3, s. 349-372.

——— (1998). "The Genesis of Midhat Pasha's Governorship in Syria 1878-1880", *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation: Bilad al-Sham from the 18th to the 20th Century*, ed. Thomas Philipp ve Birgit Schaebler (Stuttgart: Steiner), s. 251-268.

——— (1992). "The Establishment and Dismantling of the Province of Syria, 1865-1888", *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective*, ed. John P. Spagnolo (Reading: Ithaca Press), s. 7-26.

——— (1980). "The Christians between Ottomanism and Syrian Nationalism: the Ideas of Butrus Al-Bustani", *International Journal of Middle East Studies* 11, 3, s. 287-304.

Adams, Julia (2005). *The Familial State: Ruling Families and Merchant Capitalism in Early Modern Europe* (Ithaca: Cornell University Press).

Adams, Julia, Elisabeth S. Clemens ve Ann Shola Orloff (ed.) (2005). *Remaking Modernity: Politics, History and Sociology* (Durham: Duke University Press).

Adanır, Fikret (2001). *Makedonya Sorunu* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları).

——— (2000). "Balkan Historiography related to the Ottoman Empire since 1945", *Ottoman Past and Today's Turkey*, ed. Kemal H. Karpat (Leiden: Brill), s. 236-252.

Adelman, Jeremy (2006). *Sovereignty and Revolution in the Iberian Atlantic* (Princeton: Princeton University Press).

Agmon, Iris (2003). "Text, Court and Family in Late-Nineteenth-Century Palestine", *Family History in the Middle East: Household, Property and Gender*, ed. Beshara Doumani (Albany: SUNY Press), s. 201-228.

Ahmad, Feroz (2003). *Turkey: the Quest for Identity* (Oxford: Oneworld).

——— (2002). "The Special Relationship: The Committtee of Union and Progress and the Jewish Political Elite, 1908-1918", *Jews, Turks, Ottomans*, ed. Avigdor Levy (Syracuse: Syracuse University Press),s. 212-230.

——— (1988). "War and Society under the Young Turks, 1908-1918", *Review* 11, 2, s. 265-286.

——— (1980). "Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: the Social and Economic Policy of the Young Turks", *Social and Economic History of Turkey*, ed. Osman Okyar ve Halil İnalcık (Ankara: Meteksan), s. 329-350.

AHR Forum (2006). "Oceans of History", *American Historical Review* 111, 3, s. 717-780.
Akarlı, Engin Deniz (1993). *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1860-1920* (Berkeley: University of California Press).
Aktepe, M. Münir (1958). *Patrona İsyanı, 1730* (İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakütesi).
Alkan, Mehmet Ö. (ed.) (2004). *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* c. I. 6. bas. (İstanbul: İletişim).
Ali Bey (2003). *Dicle'de Kelek ile Yolculuk: Seyahat Jurnali (İstanbul'dan Bağdat'a ve Hindistan'a) Min Sene 1300 ile Sene 1304 (1884-1888)* (İstanbul: Büke Yayıncılık).
American Behavioral Scientist (2007). Özel Sayı 50, 8.
Aminzade, Ron ve Doug McAdam (2001). "Emotions and Contentious Politics", *Silence and Voice in the Study of Contentious Politics*, ed. Ronald Aminzade ve diğerleri (Cambridge: Cambridge University Press), s. 14-50.
Anderson, M. S. (1966). *The Eastern Question, 1774-1923: a Study in International Relations* (Londra: Macmillan).
Anscombe, Frederick F. (1997). *The Ottoman Gulf: the Creation of Kuwait, Saudi Arabia and Qatar* (New York: Columbia University Press).
Antonius, George (1938). *The Arab Awakening: the Story of the Arab National Movement* (Londra: H. Hamilton).
Aydın, Cemil (2007). *The Politics of anti-Westernism in Asia: Visions of World Order in Pan-Islamic and Pan-Asian Thought* (New York: Columbia University Press).
Baer, Marc David (2010). *The Dönme-Jewish Converts, Muslim Revolutionaries and Secular Turks* (Stanford: Stanford University Press).
Baldry, John (1976a). "Anglo-Italian Rivalry in Yemen and Asir 1900-1934", *Die Welt des Islams* 17, 1-4, s. 155-193.
——— (1976b). "Al-Yaman and the Turkish Occupation, 1849-1914", *Arabica* 23, s. 156-196.
Bang, Anne K. (1996). *The Idrisi State in Asir 1906-1934* (Bergen: University of Bergen).
Barkey, Karen (2008). *Empire of Difference- The Ottomans in Comparative Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press).
——— (2005). "A Perspective on Ottoman Decline", *Hegemonic Decline: Present and Past*, ed. Jonathan Friedman ve Christopher Chase-Dunn (Boulder: Paradigm), s. 135-151.
——— (1991). "Rebellious Alliances: the State and Peasant Unrest in Early Seventeenth Century France and the Ottoman Empire", *American Sociological Review* 56, 6, s. 699-715.
Batatu, Hanna (1978). *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq* (Princeton: Princeton University Press).
Bates, Robert H. (2001). *Prosperity and Violence: the Political Economy of Development* (New York: Norton).
Baud, Michiel ve Willem van Schendel. "Toward a Comparative History of Borderlands", *Journal of World History* 8, 2, s. 211-242.
Beinin, Joel (2001). *Workers and Peasants in the Middle East* (Cambridge: Cambridge University Press).
Berkes, Niyazi (1964). *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press).
Birinci, Ali (1990). *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar* (İstanbul: Dergah).
Birtek, Faruk (2007). "From Affiliation to Affinity: Citizenship in the Transition from Empire to the Nation-State", *Identities, Affiliations, and Allegiances*, ed. Seyla Benhabib,

Ian Shapiro ve Danilo Petranovic (Cambridge: Cambridge University Press), s. 17-44.
Blok, Anton (1974). *The Mafia of a Sicilian Village, 1860-1960: a Study of Violent Peasant Entrepreneurs* (Oxford: Blackwell).
Bloxham, Donald (2005). *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism and the Destruction of Ottoman Armenians* (Oxford: Oxford University Press).
Blumi, Isa (2003a). "Thwarting the Ottoman Empire: Smuggling through the Empire's New Frontiers in Yemen and Albania, 1878-1910", *International Journal of Turkish Studies* 9, 1, s. 255-274.
——— (2003b). "Beyond the Margins of the Empire: Searching the Limitations of Ottoman Rule in Yemen and Albania", *MIT Electronic Journal of Middle East Studies* 3 (Spring), s. 18-26.
Bozarslan, M. Emin (ed.) (1991). *Kurdistan (1898-1902)*, c. II (Uppsala: Deng).
Brower, Daniel R. ve Edward J. Lazzerini (ed.) (1997). *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1700-1917* (Bloomington: Indiana University Press).
Brown, L. Carl (ed) (1996). *Imperial Legacy: the Ottoman Imprint in the Balkans and the Middle East* (New York: Columbia University Press).
Bruinessen, Martin van (1992). *Agha, Shaikh and State -The Social and Political Structures of Kurdistan* (Londra: Zed Books).
Brustein, William ve Margaret Levi (1987). "The Geography of Rebellion: Rulers, Rebels and Regions, 1500-1700", *Theory and Society* 16, 4, s. 467-495.
Bryant, Joseph M. (2006). "The West and the Revisited: Debating Capitalist Origins, European Colonialism and the Advent of Modernity", *Canadian Journal of Sociology* 31, 4, s. 403-444.
Buheiry, Marwan R. (1981). "The Agricultural Exports of Southern Palestine, 1885-1914", *Journal of Palestine Studies* 10, 4, s. 61-81.
Burke, Edmund (1991). "Changing Patterns of Protest in the Middle East, 1750-1950", *Peasants and Politics in the Modern Middle East*, ed. Farhad Kazemi ve John Waterbury (Miami: Florida International University Press), s. 24-37.
Burke, Peter (2005). *History and Social Theory*, 2. bas. (Ithaca: Cornell University Press).
Calhoun, Craig, Frederick Cooper and Kevin W. Moore (ed.) (2006). *Lessons of Empire-Imperial Histories and American Power* (New York: New Press).
Campos, Michelle U. (2005). "Between 'Beloved Ottomania' and the 'Land of Israel': the Struggle over Ottomanism and Zionism among Palestine's Sephardi Jews, 1908-1913", *International Journal of Middle East Studies* 37, s. 461-483.
Centeno, Miguel Angel (2002). *Blood and Debt: War and the Nation-State in Latin America* (University Park: Pennsylvania State University Press).
——— (1997). "Blood and Debt: War and Taxation in Nineteenth Century Latin America", *American Journal of Sociology* 102, 6, s. 1565-1605.
Chalcraft, John T. (2004). *The Striking Cabbies of Cairo and other Stories: Crafts and Guilds in Egypt, 1863-1914* (Albany: SUNY Press).
——— (2002). "The Cairo Cab Drivers and the Strike of 1907", *The Empire in the City-Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, ed. Jens Hanssen, Thomas Philipp ve Stefan Weber (Beyrut: Orient Institute), s. 173-198.
Clay, Christopher (1998). "Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth-Century Anatolia", *Middle Eastern Studies* 34, 4, s. 1-32.
——— (1994). "The Origins of Modern Banking in the Levant: the Branch Network of the Ottoman Imperial Bank, 1890-1914", *International Journal of Middle East Studies* 26, 4, s. 589-614.
Clemens, Elisabeth S. ve James M. Cook (1999). "Politics and Institutionalism: Explaining

Durability and Change", *Annual Review of Sociology* 25, s. 441-466.
Cleveland, William L. (1978). "The Municipal Council of Tunis, 1858-1870: A Study of Urban Institutional Change", *International Journal of Middle East Studies* 9, 1, s. 33-61.
Cook, Karen S., Russell Hardin ve Margaret Levi (2005). *Cooperation without Trust ?* (New York: Russell Sage Foundation).
Cooley, Alexander (2005). *Logics of Hierarchy: the Organization of Empire, States and Military Occupations* (Ithaca: Cornell University Press).
Cooper, Frederick (2006). "Modernizing Colonialism and the Limits of Empire", *Lessons of Empire- Imperial Histories and American Power*, ed. Craig Calhoun, Frederick Cooper ve Kevin W. Moore (New York: the New Press), s. 63-72.
——— (2005). *Colonialism in Question: Theory, Knowledge and History* (Berkeley: University of California Press).
——— (2002). "Decolonizing Situations: the Rise, Fall and Rise of Colonial Studies, 1951-2001", *French Politics, Culture and Society* 20, 2, s. 47-76.
Crouch, Colin ve Henry Farrell (2004). "Breaking the Path of Institutional Development? Alternatives to the New Determinism", *Rationality & Society* 16, 1, s. 5-43.
Curtin, Philip D. (2000). *The World and the West -The European Challenge in the Age of Empire* (Cambridge: Cambridge University Press).
——— (1999). "Location in History: Argentina and South Africa in the Nineteenth Century", *Journal of World History* 10, 1, s. 41-92.
Çadırcı, Musa (1991). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi).
Çelik, Zeynep (1986). *The Re-making of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century* (Seattle: University of Washington Press).
Çetinsaya, Gökhan (2006). *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908* (Londra: Routledge).
——— (2005). "The Caliph and the Shaykhs: Abdühamid II's Policy towards the Qaditiyya of Mosul", *Ottoman Reform and Muslim Regeneration*, ed. Itzchak Weismann ve Fruma Zachs (Londra, New York: I.B.Tauris), s. 97-107.
——— (2003). "The Ottoman View of British Presence in Iraq and the Gulf: the Era of Abdulhamid II", *Middle Eastern Studies* 39, 2, s. 194-203.
Dasnabedian, Hratch (1990). *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun 1890-1924* (Milano: Oemme Edizioni).
Davison, Roderic H. (1990). *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: the Impact of the West* (Austin: University of Texas Press).
——— (1963). *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton: Princeton University Press).
Dawn, C. Ernest (1973). *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism* (Urbana: University of Illinois Press).
Deringil, Selim (2003). "They Live in a State of Nomadism and Savagery: the Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate", *Comparative Studies in Society and History* 45, 2, s. 311-342.
——— (1998). *The Well-Protected Domains: Ideology and Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (Londra ve New York: I.B. Tauris).
——— (1990). "The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: a Study in Ottoman Counter-Propaganda", *Die Welt des Islams* 30, 1-4, s. 45-62.
Doumani, Beshara (2003). "Adjudicating Family: The Islamic Courts and Disputes Between Kin in Greater Syria, 1700-1860", *Family History in the Middle East*, ed. Beshara Doumani (Albany: SUNY Press), s. 173-200.

——— (1998). "Endowing Family: Waqf, Property Devolution and Gender in Greater Syria, 1800-1860", *Comparative Studies in History and Society* 40, 1, s. 3-41.
——— (1995). *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900* (Berkeley: University of California Press).
Duara, Prasenjit (1995). *Rescuing History from the Nation* (Chicago: University of Chicago Press).
Dumont, Paul (1999). "Bir Osmanlı Sosyalizminin Doğuşu", *Selanik 1850-1918*, ed. Gilles Veinstein (İstanbul: İletişim), s. 205-217.
Dural, Halil (1999). *19. ve 20. Yüzyılda Ege'de Efeler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).
Emir Şekib Arslan (2008). *İttihatçı bir Arap Aydının Anıları* (İstanbul: Klasik Yayınları).
Emrence, Cem (2006). *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası* (İstanbul: İletişim).
——— (1999). "Alınan Koruyucu Önlemler ve İstanbul'da Kolera Salgını, 1893-1894", *Tarih ve Toplum* 32, 188, s. 46-52.
Erickson, Edward J. (2001). *Ordered to Die: a History of the Ottoman Army in the First World War* (Westport: Greenwood Press).
Ertman, Thomas (1997). *The Birth of the Leviathan: Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press).
Esherick, Joseph W., Hasan Kayalı ve Eric Van Young (ed.) (2006). *Empire to Nation* (Boulder: Rowman & Littlefield).
Esping-Andersen, Gosta (1990). *The Three Worlds of Capitalism* (Princeton: Princeton University Press).
Exertzoglou, Haris (2007). "Metaphors of Change: 'Tradition' and the East/ West Discourse in the Late Ottoman Empire", *Ways to Modernity in Greece and Turkey- Encounters with Europe, 1850-1950*, ed. Anna Frangoudaki ve Çağlar Keyder (Londra: I.B.Tauris), s. 43-59.
——— (2003). "The Cultural Uses of Consumption: Negotiating Class, Gender and Nation in the Ottoman Urban Centers during the 19th Century", *International Journal of Middle East Studies* 35, s. 77-101.
——— (1999). "The Development of a Greek Ottoman Bourgeoisie: Investment Patterns in the Ottoman Empire, 1850-1914", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, ed. Dimitri Gondicas ve Charles Issawi (Princeton: The Darwin Press), s. 89-114.
Farah, Caesar (2002). *The Sultan's Yemen: Nineteenth Century Challenges to Ottoman Rule* (Londra: I.B.Tauris).
——— (1986). "Protestanism and Politics: The 19th Century Dimension in Syria", *Palestine in the Late Ottoman Period*, ed. David Kushner (Leiden: E.J. Brill), s. 320-340.
Faroqhi, Suraiya (2009). *Artisans of Empire- Crafts and Craftspeople under the Ottomans* (Londra: I.B.Tauris).
——— (ed.) (2006). *The Cambridge History of Turkey Vol. 3 -The Later Ottoman Empire, 1603-1839* (New York: Cambridge University Press).
——— (1999). *Approaching Ottoman History: an Introduction to Sources* (New York: Cambridge University Press).
——— (1991a). "Wealth and Power in the Land of Olives: Economic and Political Activities of Müridzade Hacı Mehmed Agha, Notable of Edremit", *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Albany: SUNY Press), s. 77-95.
——— (1991b). "Introduction", *New Perspectives on Turkey* 5-6, s. 1-27.
Farouk-Sluglett, Marion ve Peter Sluglett (1991). "The Historiography of Modern Iraq", *American Historical Review* 96, 5, s. 1408-1421.

——— (1983). "The Transformation of Land Tenure and Rural Social Structure in Central and Southern Iraq, c. 1870-1958", *International Journal of Middle East Studies* 15, 4, s. 491-505.

Fattah, Hala (1997). *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia and the Gulf, 1745-1900* (Albany: SUNY Press).

——— (1991). "The Politics of Grain Trade in Iraq, c. 1840-1917", *New Perspectives on Turkey* 5-6, s. 151-166.

Fawaz, Leila (1998). "The Beirut-Damascus Road: Connecting the Syrian Coast to the Interior in the 19th Century", *The Syrian Land:Processes of Integration and Fragmentation: Bilad al-Sham from the 18th to the 20th Century*, ed. Thomas Philipp ve Birgit Schaebler (Stuttgart: Steiner), s. 19-27.

——— (1983). *Merchants and Migrants in Nineteenth Century Beirut* (Cambridge: Harvard University Press).

Fearon, James D. ve David D. Laitin (2003). "Ethnicity, Insurgency and Civil War", *American Political Science Review* 9, 1, s. 75-90.

Ferguson, Niall (2003). *Empire- The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons for Global Power* (New York: Basic Books).

Findley, Carter V. (1989). *Ottoman Civil Officialdom: a Social History* (Princeton: Princeton University Press).

——— (1980). *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press).

Firro, Kais M. (2005). "The Ottoman Reform and Jabal al-Duruz, 1860-1914", *Ottoman Reform and Muslim Regeneration*, ed. Itzchak Weismann ve Fruma Zachs (Londra, New York: I.B. Tauris), s. 149-164.

——— (2003). *Inventing Lebanon - Nationalism and the State under Mandate* (Londra: I.B. Tauris).

——— (1992). *A History of the Druzes* (Leiden, New York: E. J. Brill).

——— (1990). "Silk and Agrarian Changes in Lebanon, 1860-1914", *International Journal of Middle East Studies* 22, 2, s. 151-169.

Foggo, Hacer Yıldırım (2002). *Kırmızı Püskül, 1843-1846 Nesturi Katliamı* (İstanbul: Çiviyazıları Yayınları).

Fortna, Benjamin C. (2008). "The Reign of Abdülhamid II", *The Cambridge History of Turkey* c. 4, ed. Reşat Kasaba (Cambridge: Cambridge University Press), s. 38-61.

——— (2002). *Imperial Classroom: Islam, Education and the State in the Late Ottoman Empire* (Oxford: Oxford University Press).

Frangakis-Syrett, Elena (1999). "The Economic Activities of the Greek Community of Izmir in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, ed. Dimitri Gondicas ve Charles Issawi (Princeton: The Darwin Press), s. 17-44.

——— (1992). *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century: 1700-1820* (Atina: Centre for Asia Minor Studies).

Fuccaro, Nelida (2003). "Kurds and Kurdish Nationalism in Mandatory Syria: Politics, Culture and Identity", *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism*, ed. Abbas Vali (Costa Mesa: Mazda Publishers), s. 191-217.

——— (1999). "Communalism and the State in Iraq: the Yazidi Kurds, c. 1869-1940", *Middle Eastern Studies* 35, 2, s. 1-26.

Fuhrmann, Malte (2003). "Cosmopolitan Imperialists and the Ottoman Port Cities-Conflicting Logics in the Urban Social Fabric", *Cahiers de la Méditerranée* 67, s. 150-163.

Gellner, Ernest (1981). *Muslim Society* (Cambridge: Cambridge University Press).

Gelvin, James L. (1998). *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empire* (Berkeley: University of California Press).
Genç, Mehmet (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken).
Gerber, Haim (1987). *Social Origins of the Modern Middle East* (Boulder: L. Rienner).
Gieryn, Thomas F. (2000). "A Space for Place in Sociology", *Annual Review of Sociology* 26, s. 463-496.
Gilbar, Gad G. (2003). "The Muslim Big Merchant-Entrepreneurs of the Middle East, 1860-1914", *Die Welt des Islams* 43, 1, s. 1-36.
——— (1998). "Economic and Social Consequences of the Opening of New Markets: the Case of Nablus, 1870-1914", *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation: Bilad al-Sham from the 18th to the 20th Century*, ed. Thomas Philipp ve Birgit Schaebler (Stuttgart: Steiner), s. 281-292.
Goldstone, Jack A. (2001). "Toward a Fourth Generation of Revolutionary Theory", *Annual Review of Political Science* 4, s. 139-187.
Goldstone, Jack A. ve Charles Tilly (2001). "Threat (and Opportunity): Popular Action and State Response in the Dynamics of Contentious Action", *Silence and Voice in the Study of Contentious Politics*, ed. Ronald Aminzade ve diğerleri (Cambridge: Cambridge University Press), s. 179-194.
Gorski, Philip S. (1993). "The Protestant Ethic Revisited: Disciplinary Revolution and State Formation in Holland and Prussia", *American Journal of Sociology* 99, 2, s. 265-316.
Gould, Andrew G. (1976). "Lords or Bandits? The Derebeys of Cilicia", *International Journal of Middle East Studies* 7, 4, s. 485-506.
Gould, Roger V. (1996). "Patron-Client Ties, State Centralization and the Whiskey Rebellion", *American Journal of Sociology* 102, 2, s. 400-429.
——— (1995). *Insurgent Identities: Class, Community and Protest in Paris from 1848 to the Commune* (Chicago: University of Chicago Press).
Gould, Roger V. ve Roberto M. Fernandez (1989). "Structures of Mediation: a Formal Approach to Brokerage in Transaction Networks", *Sociological Methodology* 19, s. 89-126.
Gounaris, Basil C. (1993). "Salonica", *Review* 16, 4, s. 499-518.
Granovetter, Mark (1985). "Economic Action and Social Structure: the Problem of Embeddedness", *American Journal of Sociology* 91, 3, s. 481-510.
Great Britain. Foreign Office (Büyük Britanya Dışişleri Bakanlığı) [1920]. *Armenia and Kurdistan* (Londra: H. M. Stationary Office).
Greene, Molly (2005). "The Ottoman Experience", *Daedelus* 134, 2, s. 88-99.
Grehan, James (2007). *Everyday Life and Consumer Culture in 18th Century Damascus* (Seattle: University of Washington Press).
——— (2003). "Street Violence and Social Imagination in Late Mamluk and Ottoman Damascus (ca. 1500-1800)", *International Journal of Middle East Studies* 35, s. 215-236.
Greif, Avner (2006). *Institutions and the Path to the Modern Economy* (Cambridge: Cambridge University Press).
Greif, Avner ve David D. Laitin (2004). "A Theory of Endogenous Institutional Change", *The American Political Science Review* 98, 4, s. 633-652.
Gülsoy, Ufuk (1994). *Hicaz Demiryolu* (İstanbul: Eren).
Gülnay, Nejla (2007). *Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları* (İstanbul: IQ Yayıncılık).
Haddad, Mahmoud (1998). "The City, the Coast, the Mountain and the Hinterland: Beirut's Commercial Rivalries in the 19th and Early 20th Century", *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation: Bilad al-Sham from the 18th to the 20th Century*, ed. Thomas Philipp ve Birgit Schaebler (Stuttgart: Steiner), s. 129-153.

Haj, Samira (1997). *The Making of Iraq, 1900-1963: Capital, Power and Ideology* (Albany: SUNY Press).

Hakan, Sinan (2007). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)* (İstanbul: Doz Yayınları).

Hanioğlu, M. Şükrü (2008a). "The Second Constitutional Period, 1908-1918", *The Cambridge History of Turkey* c. 4, ed. Reşat Kasaba (Cambridge: Cambridge University Press), s. 62-112.

——— (2008b). *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press).

Hanssen, Jens (2005). *Fin de Siécle Beirut: the Making of an Ottoman Provincial Capital* (Oxford: Clarendon Press).

——— (2004). "From Social Status to Intellectual Activity: Some Prosopographical Observations on the Municipal Council in Beirut, 1868-1908", *From the Syrian Land to the States of Syria and Lebanon*, ed. Thomas Philipp ve Christoph Schumann (Beyrut: Orient Institute), s. 59-76.

Harel, Yaron (1998). "Jewish-Christian Relations in Aleppo as Background for the Jewish Response to the Events of October 1850", *International Journal of Middle East Studies* 30, 1, s. 77-96.

Herzog, Christoph (2003). "Corruption and the Limits of the State in the Ottoman Province of Baghdad during the Tanzimat", *MIT Electronic Journal of Middle East Studies* 3 (Bahar), s. 36-43.

——— (2002). "Nineteeenth-Century Baghdad through Ottoman Eyes", *The Empire in the City- Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, ed. Jens Hanssen, Thomas Philipp ve Stefan Weber (Beyrut: Orient Institute), s. 311-328.

Hirschon, Renee (ed.) (2003). *Crossing the Aegean: an Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York: Berghahn Books).

Holt, P. M. ve M.W. Daly (2000). *A History of the Sudan, 5*. bas. (New York: Longman).

Horden, Peregrine ve Nicholas Purcell (2006). "The Mediterranean and the New Thalassology", AHR Forum, *American Historical Review* 111, 3, s. 722-74.

Horowitz, Richard S. (2005). "International Law and State Transformation in China, Siam and the Ottoman Empire during the Nineteenth Century", *Journal of World History* 15, 4, s. 445-486.

Hourani, Albert (1968). "Ottoman Reform and Politics of Notables", *Beginnings of Modernization in the Middle East: the Nineteenth Century*, ed. W. R. Polk ve R. L. Chambers (Chicago: University of Chicago Press, s. 41-68.

——— (1962). *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939* (Londra, New York: Oxford University Press).

Hudson, Leila (2008). *Transforming Damascus: Space and Modernity in an Islamic City* (Londra: I.B. Tauris).

İnalcık, Halil ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.) (2006). *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (Ankara: Phoenix Yayınevi).

Ingram, Paul ve Karen Clay (2000). "The Choice-Within-Constraints New Institutionalism and Implications for Sociology", *Annual Review of Sociology* 26, s. 525-546.

International Journal of Turkish Studies (2003). 9, 1.

İslamoğlu, Huri ve Peter C. Perdue (2009). "Introduction", *Shared Histories of Modernity-China, India and the Ottoman Empire*, ed. Huri İslamoğlu ve Peter C. Perdue (New Delhi: Routlege), s. 1-20.

İslamoğlu, Huri (ed.) (2004). *Constituting Modernity: Private Property in the East and West* (Londra, New York: I.B. Tauris).

İslamoğlu-İnan, Huricihan (ed.) (1987). *The Ottoman Empire and the World-Economy* (Cambridge: Cambridge University Press).

Issawi, Charles (1999). "Introduction", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, ed. Dimitri Gondicas ve Charles Issawi (Princeton: The Darwin Press), s. 1-16.

——— (1977). "British Trade and Rise of Beirut, 1830-1860", *International Journal of Middle East Studies* 8, 1, s. 91-101.

Jacobson, Abigail (2008). "Negotiating Ottomanism in Times of War: Jerusalem during World War I through the Eyes of a Local Muslim Resident", *International Journal of Middle East Studies* 40, s. 69-88.

Jwaideh, Albertine (1984). "Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq during Late Ottoman Times", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, ed. Tarif Khalidi (Beyrut: American University of Beirut Press), s. 333-356.

——— (1963). "Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq", *Middle Eastern Affairs* St. Antony's Papers no. 16, ed. Albert Hourani (Londra: Chatto & Windus), s. 106-136.

Jwaideh, Wadie (2006). *Kurdish Nationalist Movement- Its Origins and Development* (Syracuse: Syracuse University Press).

Kalaycıoğlu, Ersin ve Ali Yaşar Sarıbay (ed.) (1986). *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi* (İstanbul: Beta).

Kansu, Aykut (1997). *The Revolution of 1908 in Turkey* (Leiden: E. J. Brill).

Karaca, Ali (1993). *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa, 1838-1899* (İstanbul: Eren).

Karpat, Kemal H. (2001). *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State* (New York: Oxford University Press).

——— (ed.) (2000). *Ottoman Past and Today's Turkey* (Leiden: Brill).

Kasaba, Reşat (2006). "Dreams of Empire, Dreams of Nations", *Empire to Nation -Historical Perspectives om the Making of the Modern World*, ed. Joseph W. Esherick, Hasan Kayalı ve Eric Van Young (Lanham: Rowman & Littlefield), s. 198-225.

——— (1994). "A Time and a Place for the Non-State: Social Change in the Ottoman Empire during the 'Long Nineteenth Century' ", *State Power and Social Forces*, ed. Joel S. Migdal, Atul Kohli ve Vivienne Shue (Cambridge: Cambridge University Press), s. 206-230.

——— (1993). "İzmir", *Review* 16, 4, s. 387-410.

——— (1991). "Migrant Labor in Western Anatolia, 1750-1850", *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Albany: SUNY Press), s. 113-121.

——— (1988). *The Ottoman Empire and the World Economy -The Nineteenth Century* (Albany: SUNY Press).

Kasaba, Reşat ve Immanuel Wallerstein (1980). "Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750-1839" (Binghamton: Fernand Braudel Center).

Katznelson, Ira (1985). "Working-Class Formation and the State: Nineteenth Century England in American Perspective", *Bringing the State Back In*, ed. Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol (Cambridge: Cambridge University Press), s. 257-284.

Kayalı, Hasan (2008). "The Struggle for Independence", *The Cambridge History of Turkey* c. 4, ed. Reşat Kasaba (Cambridge: Cambridge University Press), s. 112-146.

——— (1997). *Arabs and Young Turks- Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley: University of California Press).

——— (1995). "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876-1919", *International Journal of Middle East Studies* 27, s. 265-286.

Keyder, Çağlar (1999). "Peripheral Port-Cities and Politics on the Eve of the Great War", *New Perspectives on Turkey* 20 (Bahar), s. 27-45.

——— (1994). "The Agrarian Background and the Origins of Turkish Bourgeoise", *Developmentalism and Beyond: Society and Politics in Egypt and Turkey*, ed. Ayşe Öncü, Çağlar Keyder ve Saad Eddin Ibrahim (Kahire: The American University of Cairo Press), s. 44-74.

——— (1991). "Introduction: Large Scale Commercial Agriculture in the Ottoman Empire?", *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Albany: SUNY Press), s. 1-16.

——— (1988). "Bureaucracy and Bourgeoisie: Reform and Revolution in the Age of Imperialism", *Review* 11, 2, s. 151-165.

——— (1987). *State and Class in Turkey: a Study in Capitalist Development* (Londra: Verso).

Keyder, Çağlar ve Faruk Tabak (ed.) (1991). *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East* (Albany: SUNY Press).

Khalidi, Rashid (1997). "The Formation of Palestinian Identity: the Critical Years, 1917-1923", *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East*, ed. James Jankowski ve Israel Gerschoni (New York: Columbia University Press, 1997), s. 171-190.

——— (1991). "Ottomanism and Arabism in Syria before 1914: A Reassessment", *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammad Muslih ve Reeva S. Simon (New York: Columbia University Press), s. 50-69.

Khodarkovsky, Michael (2002). *Russia's Steppe Frontier: the Making of a Colonial Empire, 1500-1800* (Bloomington: Indiana University Press).

Khoury, Dina Rizk (2008). "Political Relations between City and State in the Middle East, 1700-1850", *The Urban Social History of the Middle East 1750-1950*, ed. Peter Sluglett (Syracuse: Syracuse University Press), s. 67-103.

——— (1991). "The Introduction of Commercial Agriculture in the Province of Mosul and its Effects on the Peasantry, 1750-1850", *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle* East, ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Albany: SUNY Press), s. 155-171.

Khoury, Philip S. (1987). *Syria and the French Mandate: the Politics of Arab Nationalism, 1920-1945* (Princeton: Princeton University Press).

——— (1983). *Urban Notables and Arab Nationalism: the Politics of Damascus, 1860-1920* (Cambridge: Cambridge University Press).

Khoury, Philip S. ve Joseph Kostiner (ed.) (1990) *Tribes and State Formation in the Middle East* (Berkeley: University of California Press).

Khuri-Makdisi, Ilham (2003). "Levantine Trajectories: the Formulation and Dissemination of Radical Ideals in and between Beirut, Cairo and Alexandria, 1860-1914", yayımlanmamış doktora tezi, Harvard University.

Kılıç, Mehmet Fırat (2006). "Between Empires: the Movement of Sheikh Ubeydullah", *International Journal of Kurdish Studies* 20, 1-2, s. 57-121.

Kimeldorf, Howard (1988). *Reds or Rackets: the Making of Radical and Conservative Unions on the Waterfront* (Berkeley: University of California Press).

Kiser, Edgar (1999). "Comparing Varieties of Agency Theory in Economics, Political Science and Sociology: an Illustration from State Policy Implementation", *Sociological Theory* 17, 2, s. 146-170.

Klein, Janet (2002). "Power in the Periphery: the Hamidiye Light Cavalry and the Struggle over Ottoman Kurdistan, 1890-1914", yayımlanmamış doktora tezi, Princeton University.

Köksal, Yonca (2002). "Imperial Center and Local Groups: Tanzimat Reforms in the Provinces of Edirne and Ankara", *New Perspectives on Turkey* (Fall), s. 107-138.

Koliopoulos, John S. (1987). *Brigands with a Cause-Brigandage and Irredentism in Modern Greece, 1821-1912* (Oxford: Clarendon Press).

Kologlu, Orhan (2003). *Osmanlı Meclislerinde Libya ve Libyalılar* (İstanbul: Boyut Yayın Grubu).

Kostiner, Joseph (1993). *The Making of Saudi Arabia, 1916-1936: from Chieftancy to Monarchical State* (New York: Oxford University Press).

Kramer, Gudrun (2008). "Moving Out of Place: Minorities in Middle Eastern Urban Societies, 1800-1914", *The Urban Social History of the Middle East, 1750-1950*, ed. Peter Sluglett (Syracuse: Syracuse University Press), s. 182-223.

Krasner, Stephen D. (1999). *Sovereignty-Organized Hypocrisy* (Princeton: Princeton University Press).

Kühn, Thomas (2002). "Ordering Urban Space in Ottoman Yemen, 1872-1914", *The Empire in the City- Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, ed. Jens Hanssen, Thomas Philipp ve Stefan Weber (Beyrut: Orient Institute), s. 329-347.

Kuran, Timur (2011). *The Long Divergence- How Islamic Law Held Back the Middle East* (Princeton: Princeton University Press).

Kurmuş, Orhan (1987). "The Cotton Famine and its Effects on the Ottoman Empire", *The Ottoman Empire and the World-Economy*, ed. Huri İslamoğlu İnan (Cambridge: Cambridge University Press), s. 160-169.

——— (1974). *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi* (İstanbul: Bilim Yayınları).

Kurşun, Zekeriya (1998). *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

Kusher, David (1996). "Ali Ekrem Bey, Governor of Jerusalem, 1906-1908", *International Journal of Middle East Studies* 28, 3, s. 349-362.

Lapidus, Ira M. (1989). "Muslim Cities as Plural Societies: the Politics of Intermediary Bodies", *The Proceedings of International Conference on Urbanism in Islam* c. I (Tokyo: Daisan-Shokan), s. 133-163.

Leeuwen, Richard van (1991). "Monastic Estates and Agricultural Transformation in Mount Lebanon in the 18th Century", *International Journal of Middle East Studies* 23, 4, s. 601-617.

Levi, Margaret (1997). *Consent, Dissent and Patriotism* (New York: Cambridge University Press).

——— (1988). *Of Rule and Revenue* (Berkeley: University of California Press).

LeVine, A. Mark (2004). "Land, Law and the Planning of Empire: Jaffa and Tel Aviv during the Late Ottoman and Mandate Periods", *Constituting Modernity- Private Property in the East and West*, ed. Huri İslamoğlu (Londra: I.B. Tauris), s. 100-146.

Lewis, Bernard (2002). *What Went Wrong?:Western Impact and Middle Eastern Response* (New York: Oxford University Press).

——— (1961). *The Emergence of Modern Turkey* (Londra: Oxford University Press).

Lewis, Geoffrey L. (1955). *Turkey* (New York: Praeger).

Lewis, Norman N. (1987). *Nomads and Settlers in Syria and Jordan, 1800-1980* (Cambridge: Cambridge University Press).

Lęwy, Guenter (2005). *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: a Disputed Genocide* (Salt Lake City: University of Utah Press).

Lieberman, Victor B. (2003-2009). *Strange Parallels: Southeast Asia in Global Context, c. 800-1830,* c. I-II (Cambridge: Cambridge University Press).

Lieven, Dominic (2001). *Empire- The Russian Empire and Its Rivals* (New Haven: Yale University Press).

Lockman, Zachary (2004). *Contending Visions of the Middle East-The History and Politics of Orientalism* (Cambridge: Cambridge University Press).

——— (1997). "Arab Workers and Arab Nationalism in Palestine", *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East*, ed. James Jankowski ve Israel Gershoni (New York: Columbia University Press), s. 249-272.

Longrigg, Stephen Hemsley (1925/1968). *Four Centuries of Modern Iraq* (Oxford: Clarendon Press).

Macauley, Melissa (2009). "A World Made Simple: Law and Property in the Ottoman and Qing Empires", *Shared Histories of Modernity-China, India and the Ottoman Empire*, ed. Huri İslamoğlu ve Peter C. Perdue (New Delhi: Routlege), s. 273-298.

Mahoney, James (2004). "Comparative-Historical Methodology", *Annual Review of Sociology* 30, s. 81-101.

——— (2001). *Legacies of Liberalism: Path Dependence and Political Regimes in Central America* (Baltimore: Johns Hopkins University Press).

Mahoney, James ve Dietrich Rueschemeyer (ed.) (2003). *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences* (New York: Cambridge University Press).

Makdisi, Ussama (2008). *Artillery of Heaven: American Missionaries and the Failed Conversion of the Middle East* (Ithaca: Cornell University Press).

——— (2004). "Rethinking American Missionaries and Nineteenth-Century Historiography of the Middle East", *From the Syrian Land to the States of Syria and Lebanon*, ed. Thomas Philipp ve Christoph Schumann (Beyrut: Orient Institute), s. 209-224.

——— (2002a). "Ottoman Orientalism", *American Historical Review* 107, 3, s. 768-796.

——— (2002b). "Rethinking Ottoman Imperialism: Modernity, Violence and the Cultural Logic of Ottoman Reform", *The Empire in the City- Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, ed. Jens Hanssen, Thomas Philipp ve Stefan Weber (Beyrut: Orient Institute), s. 29-48.

——— (2000). *The Culture of Sectarianism: Community, History and Violence in Nineteenth-century Ottoman Lebanon* (Berkeley: University of California Press).

Malmisanij (2004). *Diyarbekirli Cemalpaşazadeler ve Kürt Milliyetçiliği* (İstanbul: Avesta).

Mandaville, Jon (1986). "Memduh Pasha and Aziz Bey: Ottoman Experience in Yemen", *Contemporary Yemen*, ed. B. R. Pridham (Londra: Croom Helm), s. 20-33.

Mann, Michael (2005). *The Dark Side of Democracy* (Cambridge: Cambridge University Press).

——— (1986-1993). *The Sources of Social Power*, c. I-II (Cambridge: Cambridge University Press).

Ma'oz, Moshe (1968). *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861: the Impact of the Tanzimat on Politics and Society* (Oxford: Clarendon Press).

Mardin, Şerif (1997). "The Ottoman Empire", *After Empire: Multi-Ethnic Societies and Nation-Building: the Soviet Union and Russian, Ottoman and Habsburg Empires*, ed. Karen Barkey ve Mark von Hagen (Boulder: Westview Press), s. 115-128.

——— (1974). "Superwesternization in Urban Life in the Ottoman Empire in the Last Quarter of the 19th Century", *Turkey: Geographical and Social Perspectives*, ed. Peter Benedict ve Erol Tümertekin (Leiden: Brill), s. 403-446.
——— (1973). "Center-Periphery: a Key to Turkish Politics", *Deadalus* 102, s. 169-190.
——— (1962). *The Genesis of Young Ottoman Thought: a Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton: Princeton University Press).
Marufoğlu, Sinan (1998). *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak, 1831-1914* (İstanbul: Eren).
Masters, Bruce (2001). *Christians and Jews in the Ottoman Arab World* (Cambridge: Cambridge University Press).
——— (1999). "Aleppo: the Ottoman Empire's Caravan City", *The Ottoman City between East and West*, ed. Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters (Cambridge: Cambridge University Press), s. 17-78.
——— (1992). "The Sultan's Entrepreneurs: the Avrupa Tuccaris and Hayriye Tuccaris in Syria", *International Journal of Middle East Studies* 24, 4, s. 579-597.
——— (1990). "The 1850 Events in Aleppo: An Afterschock of Syria's Incorporation to the Capitalist World System", *International Journal of the Middle East Studies* 22, 1, s. 3-20.
——— (1988). *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East* (New York: NYU Press).
Mazower, Mark (2005). *Salonica, The City of Ghosts* (New York: Alfred A. Knopf).
——— (1991). *Greece and the Interwar Economic Crisis* (Oxford: Clarendon Press).
McAdam, Doug, Sidney Tarrow ve Charles Tilly (2001). *Dynamics of Contention* (Cambridge: Cambridge University Press).
McCarthy, Justin (1995). *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922* (Princeton: The Darwin Press).
McMichael, Philip (2000). *Development and Social Change*, 2. bas. (Thousand Oaks: Pine Forge Press).
Mentzel, Peter (2006). *Transportation Technology and Imperialism in the Ottoman Empire, 1800-1923* (Washington, D.C.: American Historical Association).
Metcalf, Thomas R. (2007). *Imperial Connections: India in the Indian Ocean Arena, 1860-1920* (Berkeley: University of California Press).
Mills, C. Wright (1956). *The Power Elite* (New York: Oxford University Press).
MIT Electronic Journal of Middle East Studies (2003). 3 (Bahar).
Mitchell, Timothy (1988). *Colonising Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press).
Molho, Rena (1992). "Le Renouveau...", *Salonique 1850-1918: La "ville des Juifs" et le réveil des Balkans*, ed. Gilles Veinstein (Paris: Autrement), s. 64-78.
Motyl, Alexander C. (2001). *Imperial Ends: the Decay, Collapse and Revival of Empires* (New York: Columbia University Press).
Muhammed Kürd Ali (2006). *Bir Osmanlı-Arap Gazetecinin Anıları* (İstanbul: Klasik Yayınları).
Nalbandian, Louise (1963). *The Armenian Revolutionary Movement* (Berkeley: University of California Press).
Nee, Victor ve Richard Swedberg (ed.) (2005). *The Economic Sociology of Capitalism* (Princeton: Princeton University Press).
New Perspectives on Turkey (1992). "The 1838 Convention and Its Impact", Özel Sayı, 7 (Bahar).
Nexon, Daniel H. ve Thomas Wright (2007). "What's at Stake in the American Empire Debate", *American Political Science Review* 101, 2, s. 253-271.

North, Douglass C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (New York: Cambridge University Press).

Ocak, Ahmet Yaşar (2003). "Islam in the Ottoman Empire: A Sociological Framework for a New Interpretation", *International Journal of Turkish Studies* 9, 1, s. 183-197.

Ochsenwald, William (1984). *Religion, Society and the State in Arabia: the Hijaz under Ottoman Control, 1840-1913* (Columbus: Ohio State University Press).

——— (1980). *The Hijaz Railroad* (Charlottesville: University Press of Virginia).

Olson, Mancur (1993). "Dictatorship, Democracy and Development", *American Political Science Review* 87, 3, s. 567-576.

Olson, Robert (1989). *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925* (Austin: University of Texas Press).

O'Rouke, Kevin H. (1997). "The European Grain Invasion, 1870-1913", *Journal of Economic History* 57, 4, s. 775-801.

Ortaylı, İlber (1983). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Hil).

Ostle, Robin (2002). "Alexandria: A Mediterranean Cosmopolitan Center of Cultural Production", *Modernity and Culture - From the Mediterranean to the Indian Ocean*, ed. Leila Tarazi Fawaz ve C.A. Bayly (New York: Columbia University Press), s. 314-329.

Owen, Roger (ed.) (2000). *New Perspectives on Property and Land on the Middle East* (Cambridge: Harvard University Press).

——— (1987). "The Silk-Reeling Industry of Mount Lebanon, 1840-1914: a Study of the Possibilities and Limitations of Factory Production in the Periphery", *The Ottoman Empire and the World-Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan (Cambridge: Cambridge University Press), s. 271-283.

——— (1981). *The Middle East in the World Economy 1800-1914* (Londra: Methuen).

Ökçün, Gündüz A. (1997). *İktisat Tarihi Yazıları* (Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu).

——— (1971). *Osmanlı Sanayii -1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki* (Ankara: Sevinç Matbaası).

Özdemir, Bülent (2003). *Ottoman Reforms and Social Life: Reflections from Salonica, 1830-1850* (İstanbul: ISIS Press).

Özmucur, Süleyman ve Şevket Pamuk (2002). "Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914", *The Journal of Economic History* 62, 2, s. 293-321.

Özoğlu, Hakan (2004). *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries* (Albany: SUNY Press).

Padgett, John F. ve Christopher K. Ansell (1993). "Robust Action and the Rise of the Medici", *American Journal of Sociology* 98, 6, s. 1259-1319.

Pagden, Anthony (2008). *Worlds at War- The 2,500 Year Struggle between East and West* (New York: Random House).

——— (2005). "Fellow Citizens and Imperial Subjects: Conquest and Sovereignty in Europe's Overseas Empires", *History & Theory* 44, 4, s. 28-46.

Palairet, Michael (1997). *The Balkan Economies, c. 1800-1914* (New York: Cambridge University Press).

Pamuk, Şevket (2008). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Seçme Eserleri II (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları).

——— (2007). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Seçme Eserleri I (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).

——— (2006a). "Estimating Economic Growth in the Middle East since 1820", *Journal of Economic History* 66, 3, s. 809-828.

——— (2006b). "From Debasement to External Borrowing: Changing Forms of Deficit Finance in the Ottoman Empire, 1750-1914", *Monetary and Fiscal Policies in South-East*

Europe-Historical and Comparative Perspectives, ed. Şevket Pamuk ve Roumen Avramov (Sofya: Bulgarian National Bank), s. 7-22.

——— (2005). "The Ottoman Economy in World War I", *The Economics of World War I*, ed. Stephen Broadberry ve Mark Harrison (Cambridge: Cambridge University Press), s. 112-36.

——— (1992). "Anatolia and Egypt during the Nineteenth Century: a Comparison of Foreign Trade and Foreign Invesment", *New Perspectives on Turkey* 7 (Spring), s. 37-55.

——— (1987). *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment and Production* (Cambridge: Cambridge University Press).

Pappé, Ilan (1997). "From the 'Politics of Notables' to the 'Politics of Nationalism': The Husayni Family, 1840-1922", *Middle Eastern Politics and Ideas*, ed. Ilan Papp ve Moshe Ma'oz (Londra: I.B. Tauris), s. 163-207.

Parvus Efendi (1977). *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı* (İstanbul: May Yayınları).

Peters, B. Guy, Jon Pierre ve Desmond S. King (2005). "The Politics of Path Dependency: Political Conflict in Historical Institutionalism", *Journal of Politics* 67, 4, s. 1275-1300.

Philipp, Thomas (2002). "Acre; the First Instance of Changing Times", *The Empire in the City-Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, ed. Jens Hanssen, Thomas Philipp ve Stefan Weber (Beyrut: Orient Institute), s. 77-92.

Pierson, Paul (2000). "Increasing Returns, Path-Dependence, and the Study of Politics", *American Political Science Review* 94, 2, s. 251-267.

Pomeranz, Kenneth (2000). *The Great Divergence: Europe, China and the Making of the Modern World Economy* (Princeton: Princeton University Press).

Provence, Michael (2005). *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism* (Austin: University of Texas Press).

Quataert, Donald (2005). *The Ottoman Empire, 1700-1922*, 2. bas. (Cambridge: Cambridge University Press).

——— (2002). "The Industrial Working Class of Salonica, 1850-1912", *Jews, Turks and Ottomans*, ed. Avigdor Levy (Syracuse: Syracuse University Press), s. 194-211.

——— (1997). "The Age of Reforms, 1812-1914", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* c. II, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert (New York: Cambridge University Press), s. 761-943.

——— (1995). "The Workers of Salonica, 1850-1912", *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic,1839-1950*, ed. Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher (Londra, New York: I.B. Tauris), s. 59-74.

——— (1994a). "Ottoman Manufacturing in the Nineteenth Century", *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, ed. Donald Quataert (Albany: SUNY Press), s. 87-121.

——— (1994b). "Ottoman Workers and the State, 1826-1914", *Workers and Working Classes in the Middle East*, ed. Zachary Lockman (Albany: SUNY Press), s. 21-40.

——— (1993). *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press).

——— (1991). "Rural Unrest in the Ottoman Empire, 1830-1914", *Peasants and Politics in the Modern Middle East*, ed. Farhad Kazemi ve John Waterbury (Miami: Florida International University Press), s. 38-49.

——— (1988). "Ottoman Handicrafts and Industry in the Age of Imperialism", *Review* 11, 2, s. 169-178.

——— (1987). "The Silk Industry of Bursa, 1880-1914", *The Ottoman Empire and the World-Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan (Cambridge: Cambridge University Press), s. 284-308.

——— (1983). *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908: Reactions to European Economic Penetration* (New York: NYU Press).

——— (1977). "Limited Revolution: the Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transport and the Provisioning of Istanbul, 1890-1908", *Business History Review* 51, 2, s. 139-160.

Quataert, Donald ve Erik Jan Zürcher (ed.) (1995). *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic,1839-1950* (Londra: I.B. Tauris).

Rafeq, Abdul-Karim (2000). "Ownership of Real Property by Foreigners in Syria 1869 to 1873", *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, ed. Roger Owen (Cambridge: Harvard University Press), s. 175-239.

——— (1988). "New Light on the 1860 Riots in Ottoman Damascus", *Die Welt Des Islams* 28, 1-4, s. 412-430.

——— (1984). "Land Tenure Problems and their Social Impact in Syria", *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, ed. Tarif Khalidi (Beyrut: American University of Beirut Press), s. 371-396.

Ragin, Charles C. (1987). *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies* (Berkeley: University of California Press).

Reilly, James (2002). *A Small Town in Syria: Ottoman Hama in the Eighteenth and Nineteenth Centuries* (Oxford, New York: P. Lang).

——— (1999). "Past and Present in Local Histories of the Ottoman Period from Syria and Lebanon", *Middle Eastern Studies* 35, 1, s. 45-65.

——— (1993). "From Workshops to Sweatshops- Damascus Textiles and the World-Economy in the Last Ottoman Century", *Review* 16, 2, s. 199-213.

——— (1992). "Damascus Merchants and Trade in the Transition to Capitalism", *Canadian Journal of History* 27, 1, s. 1-27.

——— (1989). "Status Groups and Propertyholding in the Damascus Hinterland", *International Journal of Middle East Studies* 21, 4, s. 517-539.

Reinkowski, Maurus (2003). "Double Struggle, No Income: Ottoman Borderlands in Northern Albania", *International Journal of Turkish Studies* 9, 1, s. 239-253.

Review (1993). "Port-Cities of the Eastern Mediterranean, 1800-1914", Özel Sayı, 16, 4.

Riasanovsky, Nicholas V. (1963). *A History of Russia* (New York: Oxford University Press).

Riley, Dylan (2005). "Civic Associations and Authoritarian Regimes in Inter-War Europe: Italy and Spain in Comparative Perspective", *American Sociological Review* 70, 2, s. 288-310.

Robinson, Richard D. (1965). *The First Turkish Republic* (Cambridge: Harvard University Press).

Roded, Ruth (1986). "Social Patterns among the Urban Elite of Syria during the Late Ottoman Period, 1876-1918", *Palestine in the Late Ottoman Period*, ed. David Kushner (Leiden: E.J. Brill), s. 146-171.

Rogan, Eugene L. (2004). "The Political Significance of an Ottoman Education: Maktab 'Anbar Revisited", *From the Syrian Land to the States of Syria and Lebanon*, ed. Thomas Philipp ve Christoph Schumann (Beyrut: Orient Institute), s. 77-94.

——— (1999). *Frontiers of the State in Late Ottoman Empire: Transjordan 1850-1921* (Cambridge: Cambridge University Press).

——— (1998). "Instant Communication: The Impact of the Ottoman Telegraph in Ottoman Syria", *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation: Bilad*

al-Sham from the 18th to the 20th Century, ed. Thomas Philipp ve Birgit Schaebler (Stuttgart: Franz Steiner), s. 113-128.

——— (1996). "Aşiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East Studies* 28, 1, s. 83-107.

——— (1994). "Bringing the State Back: the Limits of Ottoman Rule in Transjordan, 1840-1910", *Village, Steppe and State: the Social Origins of Modern Jordan*, ed. Eugene L. Rogan ve Tariq Tell (Londra: British Academic Press), s. 32-57.

Rogowski, Ronald (1989). *Commerce and Coalitions: How Trade Affects Domestic Political Alignments* (Princeton: Princeton University Press).

Rosenthal, Steven (1980). "Foreigners and Municipal Reform in Istanbul 1855-1865", *International Journal of Middle East Studies* 11, s. 227-245.

Salibi, Kamal (1988). *A House of Many Mansions- The History of Lebanon Reconsidered* (Londra: I.B.Tauris).

Salt, Jeremy (1993). *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878-1896* (Londra: Frank Cass).

Salzmann, Ariel (2004). *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State* (Leiden: Brill).

——— (1999). "Citizens in Search of a State: the Limits of Political Participation in the Ottoman Empire", *Extending Citizenship, Reconfiguring States*, ed. Michael Hanagan ve Charles Tilly (Boulder: Rowman and Littlefield), s. 37-66.

——— (1993). "An Ancien Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in Eighteenth Century Ottoman Empire", *Politics & Society* 21, s. 393-423.

Schaebler, Birgit (1998). "State(s) Power and the Druzes: Integration and the Struggle for Social Control (1838-1949)", *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation: Bilad al-Sham from the 18th to the 20th Century*, ed. Thomas Philipp ve Birgit Schaebler (Stuttgart: Steiner), s. 331-367.

Schilcher, Linda Schatkowski (1991). "The Great Depression (1873-1896) and the Rise of Syrian Arab Nationalism", *New Perspectives on Turkey*, 5-6, s. 167-189.

——— (1985). *Families in Politics: Damascene Factions and Estates in the 18th and 19th Centuries* (Stuttgart: Franz Steiner).

Schölch, Alexander (1984). "The Decline of Local Power in Palestine after 1856: the Case of Aqil Aga", *Die Welt des Islams* 23, 1-4, s. 458-475.

——— (1981). "The Economic Development of Palestine, 1856-1882", *Journal of Palestine Studies* 10, 3, s. 35-58.

Seikaly, May (2002). "Haifa at the Crossroads", *Modernity and Culture - From the Mediterranean to the Indian Ocean*, ed. Leila Tarazi Fawaz ve C.A. Bayly (New York: Columbia University Press), s. 96-111.

Seikaly, Samir (1991). "Shukri al-'Asali: a Case Study of a Political Activist", *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammad Muslih ve Reeva S. Simon (New York: Columbia University Press), s. 73-96.

Sewell, William (2005). *The Logics of History: Social Theory and Social Transformation* (Chicago: University of Chicago Press).

Shahvar, Soli. (2003). "Tribes and Telegraphs in Lower Iraq: the Muntafiq and the Baghdad- Basrah Telegraph Line of 1863-65", *Middle Eastern Studies* 39, 1, s. 89-116.

Shaw, Stanford J. (1978). "The Ottoman System and Population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies* 9, 3, s. 325-338.

——— (1975). "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", *International Journal of Middle Studies* 6, 4, s. 421-459.

——— (1971). *Between Old and New: the Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807* (Cambridge: Harvard University Press).

Shaw, Stanford J. ve Ezel K. Shaw (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. II (Cambridge: Cambridge University Press).

Shields, Sarah (2000). *Mosul before Iraq: Like Bees Making Five-Sided Cells* (Albany: SUNY Press).

——— (1992). "Mosul, the Free Trade Treaties, and the Lack of Impact on an Island Province", *New Perspectives on Turkey* 7, s. 113-123.

——— (1991). "Regional Trade and 19th Century Mosul: Revising the Role of Europe in the Middle East Economy", *International Journal of Middle East Studies* 23, 1, s. 19-37.

Sırma, İhsan Süreyya (1980). *Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları* (İstanbul: Zafer Matbaası).

Simon, Reeva S. (1991). "The Education of an Iraqi Ottoman Army Officer", *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammad Muslih ve Reeva S. Simon (New York: Columbia University Press), s. 151-166.

Sluglett, Peter (2002). "Aspects of Economy and Society in the Syrian Provinces: Aleppo in Transition, 1880-1925", *Modernity and Culture - From the Mediterranean to the Indian Ocean*, ed. L. T. Fawaz ve C.A. Bayly (New York: Columbia University Press), s. 144-157.

Snyder, Jack (1991). *Myths of Empire-Domestic Politics and International Ambition* (Ithaca: Cornell University Press).

Sonyel, Salahi R. (2000). *The Great War and the Tragedy of Anatolia: Turks and Armenians in the Maelstrom of Major Powers* (Ankara: Turkish Historical Society).

Spence, Jonathan D. (1990). *The Search for Modern China* (New York: Norton).

Stark, David ve Laszlo Bruszt (1998). *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe* (Cambridge: Cambridge University Press).

Stinchcombe, Arthur L. (1997). "On the Virtues of Old Institutionalism", *Annual Review of Sociology* 23, s. 1-18.

Stoianovich, Trainan (1960). "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *Journal of Economic History* 20, 2, s. 234-313.

——— (1953). "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy", *Journal of Economic History* 13, 4, s. 398-411.

Stoler, Ann Laura ve Carole McGranahan (2007). "Introduction: Refiguring Imperial Terrains", *Imperial Formations*, ed. Ann Laura Stoler, Carole McGranahan ve Peter C. Perdue (Santa Fe: School for Advanced Research Press), s. 3-42.

Stoler, Ann Laura, Carole McGranahan ve Peter C. Perdue (ed.) (2007). *Imperial Formations* (Santa Fe: School for Advanced Research Press).

Subrahmanyam, Sanjay (2006). "A Tale of Three Empires- Mughals, Ottomans and Habsburgs in a Comparative Context", *Common Knowledge* 12, 1, s. 66-92.

Sussnitzki, A. J. (1966). "Zur Gliederung wirtschaftslicher Arbeit nach Nationalitaten in der Türkei", *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, ed. Charles Issawi (Chicago ve Londra: The University of Chicago Press), s. 114-125.

Tabak, Faruk (2008). *The Waning of the Mediterranean, 1550-1870: a Geohistorical Approach* (Baltimore: Johns Hopkins University Press).

——— (1988). "Local Merchants in the Peripheral Areas of the Empire: the Fertile Crescent during the Long Nineteenth Century", *Review*, 11, 2, s. 179-214.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin (1989). *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi).

——— (1980). "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", *Social and Economic History of Turkey*, ed. Halil İnalcık ve Osman Okyar (Ankara: Meteksan), s. 351-82.

Temin, Peter (2005). "A Hobbessian Approach to Political-Economic History", *Journal of Interdisciplinary History* 35,4, s. 605-614.

Terzibaşıoğlu, Yücel (2001). "Landlords, Refugees and Nomads: Struggles for Land around Late Nineteenth Century Ayvalık", *New Perspectives on Turkey* 24, s. 51-82.

Thelen, Kathleen (1999). "Historical Institutionalism in Comparative Politics", *Annual Review of Political Science* 2, s. 369-404.

Thompson, Elizabeth (1993). "Ottoman Political Reform in the Provinces: the Damascus Advisory Council in 1844-45", *International Journal of Middle East Studies* 25, 3, s. 457-475.

Thornton, Patricia H. (1999). "The Sociology of Entrepreneurship", *Annual Review of Sociology* 25, s. 19-46.

Tilly, Charles (2005). *Trust and Rule* (New York: Cambridge University Press).

——— (2001). "Mechanisms in Political Processes", *Annual Review of Political Science* 4, s. 21-41.

——— (1997). "How Empires End", *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building: the Soviet Union, and Russian, Ottoman and Habsburg Empires*, ed. Karen Barkey ve Mark von Hagen (Boulder: Westview Press), s. 1-11.

——— (1995). "To Explain Political Processes", *American Journal of Sociology* 100, 6, s. 1594-1610.

——— (1990). *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990* (Cambridge: Blackwell).

——— (1985). "War-Making and State-Making as Organized Crime", *Bringing the State Back In*, ed. Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer ve Theda Skocpol (Cambridge: Cambridge University Press), s. 169-191.

Toledano, Ehud R. (1997). "The Emergence of Ottoman-Local Elites (1700-1900): A Framework for Research", *Middle Eastern Politics and Ideas*, ed. Ilan Pappé ve Moshe Ma'oz (Londra: I.B. Tauris), s. 145-162.

Toksöz, Meltem (2004). "Ottoman Mersin: the Making of an Eastern Mediterranean Port-Town", *New Perspectives on Turkey* 31 (Fall), s. 71-89.

Toprak, Zafer (2007). "From Plurality to Unity: Codification and Jurisprudence in the Late Ottoman Empire", *Ways to Modernity in Greece and Turkey-Encounters with Europe, 1850-1950*, ed. Anna Frangoudaki ve Çağlar Keyder (Londra: I.B. Tauris), s. 26-39.

——— (1992). "Modernization and Commercialization in the Tanzimat Period: 1838-1875", *New Perspectives on Turkey* 7, s. 57-70.

——— (1982). *Türkiye'de Milli İktisat, 1908-1918* (Ankara: Yurt Yayınları).

Turgay, A. Üner (1993). "Trabzon", *Review* 16, 4, s. 435-465.

Turgut, Ferdan (2002). "Policing the Poor in the Late Ottoman Empire", *Middle Eastern Studies* 38, 2, s. 149-164.

Vatter, Sherry (2006). "Journeymen Textile Weavers in Nineteenth-Century Damascus: a Collective Biography", *Struggle and Survival in the Modern Middle East*, ed. Edmund Burke III ve David N. Yaghoubian, 2. bas. (Berkeley: University of California Press), s. 64-79.

——— (1994). "Militant Journeymen in Nineteenth-Century Damascus: Implications for the Middle Eastern Labor History Agenda", *Workers and Working Classes in the Middle East*, ed. Zachary Lockman (Albany: SUNY Press), s. 1-19.

Vries, P.H.H. (2002). "Governing Growth: A Comparative Analysis of the Role of State in the Rise of the West", *Journal of World History* 13, 1, s. 67-138.

Watenpaugh, Keith David (2006). *Being Modern in the Middle East* (Princeton: Princeton University Press).

Watts, Duncan J. (2004). "The 'New' Science of Social Networks", *Annual Review of Sociology* 30, s. 243-270.

Weber, Stefan (2004). "Reshaping Damascus: Social Change and Patterns of Architecture in Late Ottoman Times", *From the Syrian Land to the States of Syria and Lebanon*, ed. Thomas Philipp ve Christoph Schumann (Beyrut: Orient Institute), s. 41-58.

——— (2002). "Images of Imagined World", *The Empire in the City-Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, ed. Jens Hanssen, Thomas Philipp ve Stefan Weber (Beyrut: Orient Institute), s. 145-171.

Weismann, Itzchak (2001). *Taste of Modernity: Sufism, Salafiyya, and Arabism in late Ottoman Damascus* (Leiden: Brill).

Williamson, Jeoffrey G. (2002). "Land, Labor and Globalization in the Third World, 1870-1940", *Journal of Economic History* 61, 1, s. 55-85.

Wilson, Mary C. (1987). *King Abdullah, Britain and the Making of Jordan* (Cambridge: Cambridge University Press).

Winter, Stefan. *The Shiites of Lebanon under Ottoman Rule, 1516-1788* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

Wong, R. Bin (2006). "China's Agrarian Empire: a Different Kind of Empire, a Different Kind of Lesson", *Lessons of Empire- Imperial Histories and American Power*, ed. Craig Calhoun, Frederick Cooper ve Kevin W. Moore (New York: The New Press), s. 189-200.

——— (2001). "Formal and Informal Mechanisms of Rule and Economic Development: the Qing Empire in Comparative Perspective", *Journal of Early Modern History* 5, 4, s. 387-408.

Wong, Roy B. (1997). *China Transformed and the Limits of European Experience* (Ithaca: Cornell University Press).

Worringer, Renee (2004). " 'Sick Man of Europe' or 'Japan of the Near East'?: Constructing Ottoman Modernity in the Hamidan and Young Turk Eras", *International Journal of Middle East Studies* 36, 2, s. 207-230.

Yazbak, Mahmoud (1998). "Nablus versus Haifa, 1870-1914: Administrative Developments and their Impact on Social Stratification", *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation: Bilad al-Sham from the 18th to the 20th Century*, ed. Thomas Philipp ve Birgit Schaebler (Stuttgart: Steiner), s. 269-279.

——— (1998). *Haifa in the Late Ottoman Period, 1864-1914* (Leiden: Brill).

——— (1997). "Nabulsi Ulama in the Late Ottoman Period, 1864-1914", *International Journal of Middle East Studies* 29, 1, s. 71-91.

Yenişehirlioğlu, Filiz (2002). "Mersin: the Formation of a Tanzimat City in Southern Turkey", *The Empire in the City- Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, ed. Jens Hanssen, Thomas Philipp ve Stefan Weber (Beyrut: Orient Institute), s. 253-274.

Yıldırım, Onur (2006). *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934* (New York: Routledge).

Yıldız, Hakkı Dursun (ed.) (1992). *150. Yılında Tanzimat* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi).

Yolalıcı, Emin M. (1998). *IX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağının Sosyal ve Ekonomik Yapısı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi).

Zachs, Fruma (2005). *The Making of a Syrian Identity: Intellectuals and Merchants in Nineteenth Century Beirut* (Leiden: Brill).

——— (2004). "Building a Cultural Identity: the Case of Khalil al-Khuri", *From the Syrian Land to the States of Syria and Lebanon*, ed. Thomas Philipp ve Christoph Schumann (Beyrut: Orient Institute), s. 27-39.

Zandi-Sayek, Sibel (2001). "Orchestrating Difference, Performing Identity: Urban Space and Public Rituals in Nineteenth Century Izmir", *Hybrid Urbanism*, ed. Nezar AlSayyad (Londra: Praeger), s. 42-66.

Zürcher, Erik Jan (2004). *Turkey: a Modern History*. 3. bas. (Londra: I.B. Tauris).

——— (1999). "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice", *Arming the State- Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925*, ed. Erik J. Zürcher (Londra, New York: I.B.Tauris), s. 9-94.

DİZİN

Abbott, Andrew 3, 125
Abdülhamid, II. 16, 26, 54, 77, 88, 96, 97, 103, 104, 117, 123, 136
Aclun 79, 84
Adams, Julia 131, 141
Adana 138
Adapazarı 106
Aden 82
Afyon 45, 137
Ahd Cemiyeti 105
Ahmad, Feroz 23, 126, 127, 136, 137
Ahmed İzzet Paşa 54
Akdeniz 4, 7, 12, 31, 34, 36, 38, 39, 42, 43, 46, 49, 102, 103, 108, 117, 118, 120, 137
  Doğu Akdeniz 4, 7, 12, 31, 34, 36, 38, 39, 42, 43, 46, 49, 102, 103, 108, 117, 118, 137
Akil Ağa 53
Akka 34, 38, 128
akrabalık 35, 42, 60, 86, 131
Allatini'ler 36
Anadolu 63, 69, 96, 102, 103, 106, 121, 127, 132, 140
  Batı Anadolu 4, 21, 26, 34, 35, 39, 43, 45, 101-103, 108, 113, 128, 130, 136, 137
  Doğu Anadolu 4, 11, 12, 22, 42, 62, 71, 74-77, 80-82, 84-90, 92, 93, 100, 109, 111, 112, 113, 118, 124, 135, 136, 138-140
  demiryolu 47, 61
  Güneydoğu Anadolu 61, 83, 92
  İç Anadolu 4, 12, 51, 53, 61, 62, 102, 104, 105, 108
Ankara 55, 131, 140
Antep 62
antiemperyalist 19, 23
Arabistan 75, 81, 110
  Orta Arabistan 86
  Suudi Arabistan 140
  Yarımadası 4, 12, 71, 73, 79, 84, 91, 96, 110, 111, 113, 125, 135
aracılık 51, 80, 84-86, 89, 95, 100, 104, 117-119, 134
Arap emperyal eliti 64, 67, 96, 105, 106, 119, 132
Araplar 104, 105, 138
Arnavutlar 119, 136
Asir 74, 75, 79, 82, 86, 87, 90, 110
Asuriler 119
Avrasya 1
Avrupa 3, 6, 21, 22, 23, 25, 30, 34, 36, 38, 39, 62, 63, 81, 97, 99, 125, 129, 130, 133, 137
Avrupa merkezli 25
Avusturya 100
Ayvalık 45, 130

Bab Tunus 64
Balkanlar 1, 11, 96, 100, 105, 128, 130, 132
  Balkan Savaşları 101, 102, 110
  Balkanlaşma 1
Baltalimanı Antlaşması *bkz.* İngiliz-Osmanlı Ticaret Antlaşması
Barkey, Karen 26, 128, 139
Basra 78-80, 82, 88, 109, 135
Batı 1, 14, 15, 19, 22, 23, 25, 30, 36, 44, 77, 105
  Batılılaşma 14, 16-19, 23, 116, 129
  Batı'nın etkisi 10, 15, 18, 19, 27
Bağdat 60, 61, 80, 84, 87, 112, 132, 133, 135
bağımlılık yaklaşımları 24
Bedirhan Bey (Botanlı) 78, 136
Bekaa Vadisi 103
belediye meclisleri 40, 49
Berkes, Niyazi 18, 127
Berlin Kongresi 11, 89
Beyrut 22, 36, 38-41, 46, 48, 101, 102, 129, 136, 137
Bingazi 74
Bosna-Hersek 100
bölgesel hatlar 10, 12, 31, 77, 93, 95, 114-116, 118, 120, 123
Britanya 128, 134, 139
Bruszt, Laszlo 3, 125
Bulgaristan 22, 100, 127

burjuvazi 20, 21, 24, 36, 38, 45, 47, 49, 130
Butrus el-Bustani 39

Cebel Amil 101
Cebel-i Sincar 84

çekişme 40, 65, 68, 89, 95, 117, 119, 122
  siyasal çekişme 49, 51, 69
çiftlikler 21
Çin 9, 38
Çukurova 38, 84, 130

daman 60
demografik 71, 88, 102, 111, 129, 135
  büyüme 36, 45
  değişim 40, 42, 111
Deringil, Selim 26, 128, 133, 136
devlet inşası 3, 4, 6, 7, 25, 28, 71, 80, 100, 115, 117
dinsel güven ağları 4, 5, 113
dinsel müteşebbisler 6, 9, 86, 87, 134
diplomatik dokunulmazlık 125
diplomatik tarih 13
direniş 1, 5, 20, 24, 46, 52, 61, 72, 79, 82, 85, 86, 88, 89, 91-93, 103, 108, 112, 117, 127, 130, 131, 133-137, 140
Diyarbakır 26, 62, 81, 135, 136, 138, 139
dönme aileler 98, 136
dünya ekonomisi 2, 4, 13, 14, 19-21, 23, 24, 27, 29, 30, 33, 34, 36, 38, 43, 44, 47, 58, 62, 96, 120, 130, 133
dünya-sistemi analizleri 10, 13, 20-22, 24, 127
Dünya Savaşı
  I. 23, 93, 105, 112, 117, 139
  II. 116
dünya tarihi 9, 10, 11
Dürzi 43, 78, 81, 84, 91, 101-103, 133, 134, 137
Düyun-ı Umumiye İdaresi 20, 72

egemenlik 1, 20, 24, 54, 71, 92, 125, 126
eğitim 16, 26, 27, 40, 56, 64, 69, 74, 97, 98, 106, 124, 139
el-Atraş klanı 78, 88, 112, 134, 139
el-Hafair 93
emperyalizm 5, 20-23, 47, 71, 97, 119, 121, 127, 133, 134
emtia 20, 35, 38, 45, 48, 59, 61, 63, 125, 133
enformasyon 77, 134
Ermeni 35, 42, 81, 82, 84, 87-89, 109, 111, 112, 131, 136, 138
  devrimciler 88, 109, 136
  köylüler 82, 88, 109
  meselesi 109
  milliyetçiler 82, 87-89, 112
Ertman, Thomas 3, 125
Erzurum 69, 136
esnaf cemiyetleri 102, 137
evlilik 35, 56, 60, 78, 131

Faroqhi, Suraiya 60, 126, 128, 132
Faysal (emir) 106, 138
Filistin 4, 5, 12, 26, 38, 51, 53, 60, 61, 63, 64, 69, 84, 103-106, 108, 109, 118, 129, 136

gayrimüslim 4, 5, 6, 21, 24, 28, 34, 35, 38, 39, 43-47, 49, 53, 63, 64, 96, 101, 102, 116, 120
Gellner, Ernest 86, 135
Genç Araplar Cemiyeti (el-Fetat) 105
Gieryn, Thomas 10, 126
Girit 100
Gould, Andrew 91, 126, 131, 133, 135, 136
Greene, Molly 69, 133
Grehan, James 68, 133
güvenlik 53, 60, 73, 74, 80, 81, 85, 111

hac 80-82
Halep 38, 53, 60-64, 67, 84, 106, 108, 131, 132, 138, 140
Halepli Cabirizadeler 55
Halepli Müderriszadeler 55
Halil el-Huri 39
Hama 53, 55, 61, 131
Hamidiye Alayları 81, 89, 135
Hanioğlu, Şükrü 28, 128, 136
havaleli mallar 45, 61, 62, 69
Havran 38, 53, 61, 75, 78, 81, 84, 85, 89, 90, 100, 123, 140
Hayderan aşiretleri 81
Hayfa 36, 38, 45, 129, 130
Herzog, Christoph 76, 133, 134
Hicaz 75, 79, 81, 82, 90, 109, 134, 140
  demiryolu 73, 110, 133

hinterland 4, 20, 34-36, 38, 42-45, 47, 49, 61, 95, 98, 101-103, 113, 117, 130, 137
hudut 2, 4-10, 12, 26, 27, 29, 59, 71-75, 77-93, 95, 96, 98, 100, 109, 110-113, 115, 117-126, 133, 135, 136, 138-140
orta hudut 88, 109, 140
uzak hudut 7, 77, 79, 82, 84, 87, 89, 92, 93, 110, 112, 113, 121, 123, 135, 140
yakın hudut 77, 81, 84, 88, 89, 91, 92, 111-113, 122, 123
Humus 61, 123
Hüseyniler (Kudüslü) 55

Irak 1, 4, 12, 60, 61, 71-81, 83, 84, 85, 88-90, 92, 106, 109, 112, 113, 127, 132, 134, 135, 138, 140
Güney Irak 72, 77-81, 83, 88-90, 92
Kuzey Irak 60, 61, 77, 79, 81, 84, 85, 88, 90, 92, 106, 112, 113, 132, 135, 140

İbrahim Hananu 108
iç kesim 2, 4-8, 10, 53, 55, 56, 58-70, 74, 93, 95, 96, 103-106, 115-121, 123, 124, 127, 136, 137, 140
kentli Müslüman blok 5, 8, 42, 51-53, 69, 113, 117, 118, 123, 136
ideoloji 3, 5, 6, 12, 17, 18, 25, 26, 28, 29, 39, 40, 41, 42, 49, 72, 74, 87, 88, 91, 92, 97, 104, 106, 117, 119, 124, 127, 128, 134, 138
İdrisi (Asirli) 79, 82, 83, 87, 93, 111
ihracat 6, 34-36, 38, 44, 61, 82, 129
İhvan 112, 139
ilmiye 52, 131
imalat 22, 35, 36, 59, 62, 63, 65, 68, 69, 84, 132
İmam Yahya (Yemenli) 81, 86, 87, 93, 111
imparatorluk 1, 2, 4, 5, 9, 11, 12, 17-20, 22, 24-31, 39, 49, 51, 52, 56, 64, 69, 70, 72-74, 80, 86, 87, 92, 93, 95-97, 99, 100-102, 104, 105, 113, 114, 116-118, 120-123, 128-130, 132-134, 139, 140
İngiliz-Osmanlı Ticaret Antlaşması (Baltalimanı Antlaşması) 20
ipek 34, 36, 38, 65, 128
İran 16, 72, 82, 91
iskân 74, 81, 84, 88, 131, 134
İskenderiye 47, 129
İskenderun 38
İslam *ayr. bkz.* Müslümanlar 12, 87, 100, 109, 112, 120
heterodoks 7, 9, 28, 92
pan-İslamcılık 26, 77, 97, 134
Sünni 5, 6, 8, 77
Şii 78, 87, 101, 103, 129
İstanbul 19, 38, 40, 42, 46-48, 56, 58, 61, 73, 75-77, 93, 100, 102, 106, 110, 112, 129, 131, 138
isyan 9, 63, 68, 75, 81, 82, 85, 86, 89-93, 110, 117, 123, 131, 134, 135, 138, 139
işçiler 20, 22, 42, 43, 45-47, 84, 101, 113, 127, 129, 130, 131, 133
işgücü 53, 62, 65, 84, 125, 133
İtalya 3, 125
ithalat 22, 34
İttihad-ı anasır 99
İttihad-ı Muhammedi 104
İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) 22, 98-102, 104-106, 109, 136-138
İzmir 34, 36, 40, 41, 47, 48, 61, 101, 102, 123, 129-131, 137, 140

jeopolitik 73, 80, 133
rekabet 3, 4, 6, 11, 71, 92, 121, 134
Jön Türk Devrimi 28, 93, 101, 120

kaçakçılık 82, 92, 110
Kafkasya 72, 112, 139, 140
Kansu, Aykut 100, 136
kapitalizm 3, 4, 10, 13, 19, 20, 116
kapitülasyonlar 20, 23, 47, 102
Karadağ 82
Karadeniz 22, 38
Karaosmanoğulları 26
Kars Antlaşması 112
Kasaba, Reşat 127-130
Kerak 79, 138, 140
Kerkük 84
Khoury, Philip 54, 126, 127, 131, 135, 139
Khuri-Makdisi, Ilham 41, 129
Kırım Harbi 21, 129
kıyı 2, 4, 6-10, 33, 35, 36, 38, 39, 42, 45, 47, 49, 59, 62, 70, 71, 93, 95, 101-103, 115-120, 123, 125, 128-130, 137, 140
orta sınıfı 7, 49, 95

Kızıldeniz 82
kimlik 1, 6, 10, 24, 27, 39, 46, 56, 68, 69, 72, 77, 86, 87, 89, 92, 95, 99, 108, 116, 118, 120, 124, 131, 139
kitle 9, 12, 71, 85-87, 93, 95, 100, 105, 113, 137
siyaseti 12, 93, 95, 100, 105, 113, 137
kolektif eylem 5, 8, 49, 65, 87, 88, 117, 118
kolektif talep 3-6, 63, 71, 115, 117
koloniler 35
Konya 61
Kosova 11, 136
Kozanoğulları 53
kozmopolitlik 5, 12, 39, 42, 131
Körfez bölgesi 79, 90, 109
köylülük 22, 35, 43, 53, 81, 84, 130
kredi 35, 60, 101
Kudüs 23, 53, 55, 133, 138
kutsal yerler 81
Kuveyt 82, 87, 109, 110
şeyhi 76, 83
Kuzey Afrika 11, 87
küresel 4, 6, 8, 19, 20, 22, 29, 30, 34, 47, 49, 51, 58, 70, 116, 118, 122, 123, 125, 134
küresel aktörler 7, 63
küresel akımlar 7, 24, 33, 39, 48, 115, 119, 120
Kürtler 78, 81, 82, 84, 86-89, 91, 112, 119, 134, 136, 138-140

Levant ordusu 108
Lewis, Bernard 15, 126, 127, 131
Libya 74, 135
liman kasabaları/kentleri 4-7, 20, 33, 36, 38-43, 45-49, 61, 98, 100-103, 113, 122, 129-131
lonca 22, 46, 62-68, 101, 127, 130
Lübnan 27, 35, 43, 45, 101-103, 106, 121, 128, 129, 137, 138
Büyük Lübnan 102

Ma'an 79, 81
Mahoney, James 3, 125
Makdisi, Ussama 27, 128, 130, 131, 133
Makedonya 11, 35, 43, 45, 89, 98, 102, 121, 130, 136
makro modeller 13, 14, 19-25, 27, 29, 116
makro tarih 11
Maraş 63
Mardin 62
Mardin, Şerif 18, 127, 129
Maruniler 43, 101, 102, 103, 129
Mavera-i Ürdün 79, 84, 85, 92, 100, 109, 127, 134, 138, 140
McAdam, Doug 68, 126, 133
Meclis-i Şura eş-Şam el-Âli (Şam Yüksek Danışma Meclisi) 54
Medine 74, 81, 110, 111
Mekke 110
Şerifi 76, 79, 82, 110, 111, 113, 121, 134, 138
merkez-çevre 30, 116, 122
çatışması 18
ittifakları 27
modelleri 116, 122
Mersin 36, 61, 129
Meşrutiyet (İkinci) 16, 18, 28, 47, 74, 95, 120, 123
Mısır 5, 52, 60, 64, 96, 104, 105, 130, 135
Midhat Paşa 80, 134
mikro tarih 9, 13, 25, 28
Milli kabilesi 81
milliyetçilik 11, 12, 28, 39, 95, 102-106, 108-110, 112, 119, 121, 128, 132, 137
Mir Han Mahmud 78
Mir Muhammed (Soranlı) 77
Miran aşireti 81
misyonerler 42, 53, 87-89, 131
modernleşme 2, 3, 7, 13-20, 24, 25, 27-29, 39, 40, 41, 49, 51, 72-74, 77, 115, 116, 118, 126, 127, 131, 133
Motyl, Alexander 121, 140
muhalefet 17, 18, 86, 88, 91, 98, 100, 104, 112, 139
Muhammed Abduh 104
Muhammed Ali Bey 54
Musul 61, 63, 84, 112, 133
mutlakıyetçi 16, 104, 140
mübadele 34, 85, 103, 137
Mülkiye 56, 57
Müntefik aşireti 88
Müslümanlar *ayr. bkz.* İslam 5, 6, 8, 12, 26, 28, 34, 43-47, 51-54, 56, 58-60, 63-65, 69, 88, 89, 92, 95, 96, 98, 100-106, 108, 109, 111, 113, 114, 117, 118, 120, 123, 130-132, 136, 137
müteşebbisler 35, 53, 62

Nablus 26, 52, 60-63, 84, 132
Nahda hareketi 40
Nakşibendi 87, 89, 91, 135
  Nakşibendi-Halidi tarikatları 88, 135
Nesturi 86, 136
nüfus sayımı 91, 120, 140

Orta Amerika 3
Ortadoğu 1, 2, 4-7, 9, 10, 12, 15, 21, 22, 25, 28, 70, 72, 92, 96, 114-116, 119-122, 124, 126, 138, 139
Osmanlı
  Arazi Kanunnamesi 21, 55, 59, 74, 83, 84, 88
  bürokrasisi 17, 24, 47, 56, 76, 96, 97
  merkezileşmesi 5, 52, 54-56, 59, 64, 84
  reformları 16, 27
  tarihi 10, 14-16, 18-23, 27, 28, 30, 95
  tarihyazımı 12-15, 19, 20, 24, 25, 29-31
Osmanlı Bankası 35

Ömer Mansur (Libyalı) 74
özerklik 5, 6, 8, 9, 12, 34, 49, 59, 63, 71, 85, 87-89, 92, 96, 109, 110, 112, 113, 117, 118, 120-122, 137, 140

Pagden, Anthony 1, 125
pamuk 34, 38, 61
Pamuk, Şevket 22, 126, 127, 129, 130, 132-134, 138
pan-Arabizm 106, 108, 109
pan-İslamcılık *bkz.* İslam
patrimonyal 5, 6, 51, 63, 65, 125, 131
pazarlar 4, 9, 43, 48, 61-63, 65, 69, 74, 85, 123
  bölgesel pazarlar 6, 58, 61, 62, 64, 84, 85, 92, 114, 117, 132
  dünya pazarları 6, 21, 22, 44, 49, 103, 137
  küresel pazarlar 47, 51, 118
portakal 38
post-kolonyal analiz 13, 27, 28, 29

Qing dönemi (Çin) 9, 68
Quataert, Donald 22, 62, 126-128, 130, 132, 133

rasyonel-tercih teorisi 9
  asil-vekil sorunu 9, 75, 119, 121, 126
  denetleme maliyetleri 9
Reilly, James 54, 127, 128, 131, 132
Reji Şirketi 22
Reşid Rıza 104
Reşidi 91, 111, 112
Riyad 140
Rum Ortodoks Kilisesi 100
Rumlar 34-36, 45, 101, 102, 128, 130
Rusya 9, 16, 23, 72, 77, 96, 98, 111, 127, 139, 140

Sadun ailesi (Basralı) 78, 83, 88
Safed 55, 131
Salzmann, Ariel 26, 128, 132, 140
Samsun 36, 45, 129, 130
seferberlik 4, 87, 88, 105
selam sözleşmeleri 60
Selanik 22, 35, 36, 40, 46, 47, 98, 101, 102, 129-131, 136, 137
serbest ticaret 5, 38, 47-49, 60, 125
Sevr Antlaşması 111
Seyyid Talip 109
Sivas 69, 124, 136, 137
sivil 12, 26, 49, 101
Soğuk Savaş 1, 10, 15, 118
sosyal Darwinizm 28
sosyal tarih 20, 29
sömürgecilik 11, 22, 23, 100, 102, 103, 108, 113, 117, 128
Stark, David 3, 125
Suud (Necidli) 79, 83, 86, 113
Suudi 91, 111, 112, 138, 139
Suudi Arabistan *bkz.* Arabistan
Suriye 4, 5, 12, 22, 38, 51, 53, 56, 59-64, 69, 70, 77-79, 84, 85, 103-106, 108, 111, 113, 118, 119, 121, 131, 134, 137, 138
  Güney Suriye 60, 77-79, 84, 85, 109, 113, 134
  Kuzey Suriye 22, 62
Süleymaniye 81

Şam 52-54, 56, 58, 60, 61, 63-65, 68, 81, 84, 104-106, 108, 123, 132, 138, 140
Şam Yüksek Danışma Meclisi *bkz.* Meclis-i Şura eş-Şam el-Âli
Şekib Arslan (emir) 102
Şemmer 81
Şükrü el-Aseli 104

Tabak, Faruk 120, 125, 127, 132, 140
tahıl 38, 45, 61, 84, 106
  tüccarları 45, 61, 109, 132
Tanzimat 14-16, 18, 27, 39, 53, 64, 72, 77, 96, 126
tarihsel hat kavramı 2, 4, 5, 7, 11, 21, 122
tarihsel kurumsalcılık 8, 9, 10, 13
tarihyazımı 10, 12-17, 19, 20, 23-26, 28-31, 116, 126-128, 136
taşra 8, 18, 19, 25-27, 30, 34, 38, 51, 52, 54, 56, 60, 63-65, 69, 72, 75, 80, 96, 97, 98, 104, 117, 119, 123, 136
tekstil 62, 63, 84
Thelen, Kathleen 3, 125
Thompson, Elizabeth 54, 131
ticaret 4-6, 8, 14, 20-22, 34-36, 38, 43-49, 53, 60, 61, 80, 82, 84, 85, 92, 101, 102, 120, 121, 125, 127, 128, 130, 137
ticarileşme 3, 6, 34-36, 61, 63, 80
Tilly, Charles 8, 30, 121, 125, 126, 134, 135, 140
Tokat 62
toplumsal
  bağ 42, 56, 60, 67, 82, 133
  kimlik 10
toprak sahipleri 6, 43, 44, 53, 55, 59, 64, 83, 98, 112, 130, 131
Toprak, Zafer 23
Trablusgarp 110
Trablusşam 61, 103
Trabzon 72, 129
Tunus 64, 129
Turancılar 106
tuz 82
tüccar aileleri 45
tüccarlar 6, 36, 38, 42, 43, 45, 47, 53, 60-64, 68, 82, 84, 92, 106, 109, 131, 132, 135, 137
Türk Devrimi 23
Türkleştirme 100, 104
tütün 22, 35, 36, 38, 45, 46, 82

ulus-devlet 1, 2, 7, 10, 11, 14, 15, 17, 24, 30, 121, 126

üçüncü dünya 18, 125

vakıf 54, 56, 78, 132
Van 82, 136
vatandaşlık 72
Vehhabi aşiretleri 81, 87, 112
vergi 53-56, 59, 74, 76, 80, 82, 83, 87, 109, 110, 130, 134, 135
  iltizam 26, 29, 38, 43, 54, 59, 83, 91, 92, 132
  vergi tahsildarları 53
  vergi toplama 54, 59, 76, 80, 83, 87, 110, 130
vilayet merkezi 7, 60, 65, 123
Vilayet Nizamnamesi 73

Wong, Roy Bin 9, 68, 126, 127, 133

Yafa 36, 45, 129, 130
Yahudiler 35, 108, 109
Yemen 73-75, 79, 81, 82, 86-90, 110, 128, 134, 139
Yemeni 91
yeni ekonomik sosyoloji 8, 126
yerel 2-7, 9, 22, 24-30, 33, 34, 35, 36, 39, 40, 45, 46, 51-56, 59, 60, 62-64, 68-74, 76-82, 85, 87, 89, 91, 92, 95, 96, 98, 100-105, 108-113, 116-118, 120-122, 125, 127, 129-134, 137, 140
  seçkinler 5, 26, 28, 51, 52, 54, 56, 70, 79, 89, 92, 96, 133
yol-bağımlı yaklaşım 2-4, 7, 115, 116, 118, 120, 122, 124
  dönüm noktaları 2, 3, 14, 15, 20, 21, 24, 27, 64, 89, 118, 125
  pekiştirici süreçler 3

zanaatkâr 46, 63, 65, 67-69
za'im 101
zeytin 38
Zor 74
zorunlu askerlik 69

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından önemli bir bölümü yapay sınırlarla bölünen Ortadoğu, yüz yıldır savaşlardan ve çalkantılardan kurtulamadı. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise bu coğrafyada yaşanan neredeyse sürekli kriz hali Ortadoğu'yu hep gündemin ilk sıralarında tuttu. Kısmen bu nedenle, kısmen de akademik Osmanlı tarihçiliğinin son dönemdeki yönelimleri bakımından Osmanlı Ortadoğu'su tarih çalışmalarında ayrı bir önem kazandı.

Cem Emrence'nin geç dönem Osmanlı dünyasını anlamak için ikna edici yeni bir model ortaya koyan *Osmanlı Ortadoğu'sunu Yeniden Düşünmek* adlı kitabı, bu çalışmalara önemli bir katkı sunuyor. Emrence, kıyı, iç kesimler ve hudut bölgeleri olarak üç ana kesime ayırdığı Osmanlı Ortadoğu'su için genel kabul gören devlet-merkezli modellerden ayrılan ve hem yerel aktörleri hem de yerel gelişim süreçlerini öne çıkaran bir bakış öneriyor. İkinci olarak, moderniteye giden bölgesel hatların üzerindeki perdeyi kaldırarak, geç Osmanlı için farklı yollar içeren bir model düşünülebileceğini ileri sürüyor. Son olarak da, küresel tarih, Osmanlı araştırmaları ve sosyal bilimler arasındaki kesişme alanlarında yol alarak, izahını disiplinler arası bir yaklaşımla güçlendiriyor.
Emrence'nin bölümlemesinde yer alan "kıyı, iç kesimler ve hudutlar"ın günümüzde gerek Ortadoğu, gerekse Türkiye'de temsil ettikleri farklı konumlar, *Osmanlı Ortadoğu'sunu Yeniden Düşünmek*'te önerilen modelin çok önemli bir diğer yönünü oluşturuyor.

Cem Emrence Massachusetts Üniversitesi, Amherst Kampüsünde tarih alanında doktora sonrası araştırmacısı. Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye üzerine çalışmakta olan Dr. Emrence'nin makaleleri, *Journal of Global History, Middle East Studies Association Bulletin, Middle Eastern Studies, Turkish Studies, Comparative Sociology, New Perspectives on Turkey, Toplum ve Bilim, Tarih ve Toplum* ve *Toplumsal Tarih* dergilerinde yayımlandı. Cem Emrence, Massachusetts Üniversitesi'nde Osmanlı İmparatorluğu, karşılaştırmalı imparatorluklar ve modern Ortadoğu alanlarında ders vermektedir.

9 786053 327660

KDV dahil fiyatı
18 TL